

МУЎЗИҚИ ВА МАЪСАЛАҲОИ АСОСИИ ЗАБОНШИНОСИИ УМУМИ

Забоншиносии умумӣ ҳамчун як қисми лингвистика предмети омӯзиши худро дорад. Вай маъсалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Пеш аз ҳама забоншиносии умумӣ структураи забонро нишон дода, аз қисматҳои фонетикаю фонология, лексикологияю семасиология, калимасозиву морфология ва синтаксис иборат будани онро таъкид мекунад. Ин гуна тақсимоат ба ҳамаи мактабҳои забоншиносии дунё хос аст, бо вуҷуди он ки чунин хусусиятҳоро дар тамоми забонҳои миллии мушоҳида кардан мумкин аст. Забоншиносии умумӣ мавҷудияти ҳар як забони конкретро ба эътибор мегирад: масалан, забонҳои русӣ, тоҷикӣ, англисӣ, ҳиндӣ ва ғайра. Ғайр аз ин забоншиносии умумӣ чиҳати социалии ҳар як забонро нишон дода, мавҷудияти забони адабӣ, шеваҳо, услуби забон, хусусияти забони асарҳои бадеӣ, илмӣ ва ғайраро қайд мекунад. Ба ғайр аз ин мавҷудияти ҷараёнҳои забоншиносии мактабҳо ва методҳои тадқиқотӣ, инчунин вариантҳои лингвистикаро ба монанди забоншиносии муқоисавӣ — таърихӣ, забоншиносии тасвирӣ, структурӣ, дескриптивӣ, этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикаи таҷрибавӣ нишон медиҳад.

Забонҳои дунё гуногун буда, ҳар яке аз онҳо хусусиятҳои хоси худро дорад. Вале баробари ин онҳо чиҳатҳои умумӣ ҳам доранд. Ин умумиятҳоро ҳам дар вазифа, ҳам дар сохт, ҳам дар алоқа ва ҳам дар таърихи онҳо мушоҳида мекунем. Агар ин гуна умумият намешуд, муносибати халқҳои гуногунзабон ва ё тарҷума аз як забон ба забони дигар номумкин мегардид. Он умумият аз инҳо иборат аст. Ҳамаи забонҳо:

- а) воситаи алоқаи байни одамон мебошанд,
- б) дар ташаккул ва ифодаи фикр хизмат мекунанд,
- в) аз овозҳо, калимаҳо ва грамматика иборат буда, калимаҳо маъноро ифода карда метавонанд,
- г) шакли гуфтугӯӣ ва хаттӣ дошта метавонанд, вале шакли хаттӣ онҳо дар давраи муайяни таракқиёт ба амал меояд,
- д) мувофиқи шароити таърихӣ шакли адабӣ ва услуби хос дошта метавонанд.

тааллук дошта бошад, **вьякарана**, ба лексикологияю этимология вобаста бошад, **нирукта** мегуфтанд. Пас маълум мешавад, ки хиндуҳо ба бисёр қисматҳои забоншиносӣ дахл карда буданд. Дар асри X пеш аз милод луғати калимаҳои номафҳуми Вед тартиб дода мешавад ва дар асри V забоншиносии номӣ Яска тафсири муфассали забони Ведро менависад.

Яке аз забоншиносони машҳури Ҳиндустон Панини буд, ки дар асри IV пеш аз милод умр ба сар бурдааст. Панини муаллифи аввалин грамматикаи санскрити қадима мебошад. Дар ин асар хусусиятҳои овозӣ ва грамматикаи санскрит чунон саҳеҳ ва пурра дода шудааст, ки илми забоншиносии Европа го асри XIX ба он дараҷа нарасида буд. Панини ҳиссаҳои нутқро фарқ мекард, реша, асос, бандак, флексияи дохилӣ, задаю интонацияро медонист ва ҳатто забонро чун система мефаҳмид. Аз забоншиносони номи баъдинаи Ҳиндустон Вараручи Катяна (асри III пеш аз милод), Бхартхари (асри I), Хемачандра (XII) ва Вопадев (XIII)-ро ном гирифтанд мумкин аст. Вараручи ба грамматикаи Панини шарҳ навишта, грамматикаи забони пракритро тартиб додааст. Бхартхари философ — забоншинос буд, доир ба синтаксис қайдҳо дорад. Хемачандра забони гуфтугуии давраи миёнаи забони ҳиндӣ — апабхраниширо тадқиқ намудааст. Вопадев грамматикаи нисбатан мукаммали санскритро меофарад. Хизмати забоншиносони Ҳинд дар соҳаи фонетика хеле қалон аст. Ба фикри онҳо, гимҳои муқаддаси Вед ҳамон вақт вазиҳои динӣ, сеҳру ҷодуи худро адо мекунанд, ки агар калимаҳо саҳеҳ ва пурра талаффуз гарданд. Ҳамин чиз сабаби пурра ва ҳаматарафа омӯхтани овозҳо гардид. Онҳо хеле пеш аз юнониҳо ҳамсадою садонок, овозҳои роғу зич, ҳичо, дарозу кӯтоҳии овозҳо, зада, интонация ва ҳатто фонемаю овозро фарқ карда метавонистанд. Онҳо артикуляцияи овозҳо, органҳои фаъолу пассив, иштироки беҳи забон, мобайни он ва нӯги забонро дар талаффузи овозҳо нишон дода буданд. Ғайр аз ин ба тағйирёбии овозҳову ивазшавии онҳо, ки ба забонҳои Европа бештар хос аст юнониҳо аҳамияте намедоданд, диққати махсус дода буданд.

Дар масъалаи морфология ҳам олимони Ҳиндустон хеле пеш рафта буданд. Онҳо ба мисли юнониҳо ҳиссаҳои нутқро бо аъзоҳои ҷумла омехта намекарданд. Ба исми ҳамаи он калимаҳоеро дохил мекарданд, ки предметро ифода кунанд, ба феъл бошад, ифодакунандаи амалро. Ҳиндуҳо чор ҳиссаи нутқро нишон дода буданд: ном (наман), феъл (акуҳата), пешоянд (упасарга) ва ҳиссаҷа (нилата).

Ҳиндуҳо калимаро ба реша (дҳату), суффикс (пратуайя) ва бандак (вибҳакти) ҷудо мекарданд. Морфемаҳои калимасозу шаклсозро низ нишон дода буданд. Мавҷудияти флексияи дохилиро низ медонистанд. Бояд қайд кард, ки европоиҳо мавҷудияти решаро дар калима дар асри XI (забоншиносии яҳудӣ Ибн ибни Ганна ва француз Анри Этьен дар асри XVI) муай-

ян кардаанд. Ҳиндуҳо дар исм мавҷуд будани 7 падежро ме-
донистанд.

Кори бузурги забоншиносони Ҳинд ба халқҳои дигар бе таъсир намоён. Ин таъсирро дар забоншиносии Хитой, Арабистон ва ба воситаи забони форсӣ дар Юнон бештар мушоҳида мекунем. Таъсири забоншиносии Ҳинд ба мамлакатҳои Европа пас аз таъсиси «Ҷамъияти осий» (1784) зиёд гардид. Инро дар қори бародарон Шлегельҳо, Бенфей, Ф. Бопп, Макс Мюллер, Битни, Г. Бюлер, Шлейер, Кильхорн бештар мебинем.

Ҳамин тариқ, дар пайдоиш ва ташаккули илми лингвистика хиссаи забоншиносони Ҳиндустон ниҳоят калон аст.

Забоншиносӣ дар Юнони қадим.

Юнони қадимро гаҳвораи забоншиносии Европа меноманд. Дар ин мамлақати файласуфҳоро шоирон забонро ҳам аввалҳо философҳо меомӯхтанд.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки диққати философҳоро ба худ ҷалб намуда, баробари ин онҳоро ба ду гурӯҳи ба ҳам зид ҷудо намудааст, муайян кардани муносибати байни предмету ном мебошад. Ба фикри Гераклит (540—480 то милод), ҳар як калима бо предмети ифода мекардагаш алоқаи зич дорад ва онро дар худ ба мисли соя ё ки акси дарахт дар об ва ё акси одам дар оина инъикос менамояд. Демокрит (460—370 то милод) баракс таъкид мекунад, ки ном шартӣ буда, бо предмет ҳеч гуна алоқаи маъноӣ надорад, онро (номро) аз рӯи одату анъана медеҳанд. Аз ин рӯ, бисёре вақт номувофиқати ному предметҳоро мушоҳида мекунем:

1) бисёре калимаҳо якҷанд маънӣ доранд,

2) як қисми мафҳумҳо бо якҷанд ном ифода меёбанд,

3) бо мурури замон ба ҷои як калима калимаи дигар ба вучуд меояд,

4) баъзе мафҳумҳо шакли ифода, яъне калима надоранд.

Аз ин рӯ, дар як ҳолат калима зиёд (синонимҳо), дар ҳолати дуоим калима камӣ мекунад (полисемия), дар ҳолати сеюм ноустувор (архаизмҳо) ва ниҳоят дар ҳолати чорум намерасад (омонимҳо).

Платон дар асари худ «Кратил» ҳар ду ақидаро ҳам маҳкум карда, фикри нав пешниҳод мекунад. Ба фикри қаҳрамони асари ӯ Сократ, мумкин аст, номҳо дар аввал бо предмети худ алоқаи зич дошта бошанд, вале баъдтар ин муносибат гум мешавад. Баъзе номҳои ҳозира ба ин мисол шуда метавонанд Албата, байни ному предмет муносибату алоқа ҳаст, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предметро чандин насл медонад ва истифода бурдааст.

Яке аз забоншиносони Юнони қадим Аристотель буд. Вай масъалаҳои грамматикаро дар алоқамандӣ бо мантиқ омӯхта буд. Аристотель аз хиссаҳои нутқ исму феълро асосӣ шуморида, исмро бо мубтадо ва феълро бо хабар як мешуморад. Ӯ ном — исмро занона, мардона ва миёна номида, бо ҳамин мав-

чудияти чинсиятро ҳам нишон дода буд. Дар масъалаи фонетика Аристотель садоноку ҳамсадо ва хичоро фарқ мекард.

Намояндагони яке аз мактабҳои фалсафии Юнони қадим — стоикҳо низ доир ба масъалаҳои гуногуни забон кори зиёдеро анҷом додаанд. Онҳо (Хрисипп — 280—206 ва Кратес 170 то милод) таъкид мекарданд, ки байни ному предмет муносибати зич дида мешавад. Аз рӯи ном мохияти аслии предметро фаҳмидан мумкин аст, яъне ном предметро инъикос карда метавонад. Ва бо ҳамин ба пайдоиши яке аз қисматҳои лексикология — этимология асос гузошта буданд. Албатта, маънидои онҳо асосноку илмӣ набуд. Ин масъала танҳо баъди ба вуҷуд омадани методи муқоисавӣ — таърихӣ хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Стоикҳо доир ба грамматика чунин корхоро анҷом додаанд:

1. Истилоҳи «хиссаҳои нутқ»-ро аз мантиқ ба забон ҷорӣ намуданд.
2. Зарфу артикльро шинохтанд.
3. Исмиро (Хрисипп) ба ҳосу чинс чудо намуданд, вале ду хиссаи нутқ шумориданд.
4. Панҷ падежро нишон дода, ба онҳо ном доданд. имени-тельный падеж, родительный падеж, дательный падеж, винительный падеж ва звательный падеж.
5. Дар забони юнони 24 ҳарфро нишон дода, онҳоро ба садоноку ҳамсадо чудо карданд.
6. Се ҷихати ҳарфро: овоз, ном ва тасвири онро нишон доданд.
7. Дар забон мавҷуд будани шеваю лаҳҷаро қайд карданд.

Албатта, доир ба масъалаҳои забон хизмат ва роли грамматикҳои Искандария хеле қалон аст ва инро қуллаи забоншиносии Юнони қадим номидан мумкин аст. Ин давраро эллини меноманд, ки то соли 334—331 (пеш аз милод)-ро дар бар мегирад.

Аз асри III (пеш аз милод) сар карда шаҳри Искандария аз ҷихати илму маданият чунон инкишоф меёбад, ки ягон шаҳр ба он баробар шуда наметавонад. Фонди китобхонаи машҳури он, ки Птоломени 2 дар асри III (пеш аз милод) бино карда буд, ба 800 ҳазор мерасид. Намояндагони ин мактаб **Зенодот** (250 то милод), **Аристарх** (215—143 то милод), **Дионисий Фракийский** (170—90 то милод), **Аполлоний Дискол** (асри II), **Аристофан Византийский** (257—180 то милод) буданд.

Агар Дионисий грамматикаи забони юнониро тартиб дода бошад, Дискол синтаксиси он забонро тартиб додааст. Зенодот артикль, ҷонишин ва ҷамъи дугоноро нишон дода буд. Аристрах 8 хиссаи нутқ: ном, феъл, сифати феълӣ, ҷонишин, зарф, пайвандак, пешоянд ва артикльро фарқ мекард. Дар ин давра хиссаҳои нутқ пурра аз синтаксис чудо шуда, чун воҳиди морфология дониста мешаванд. Дионисий 5 синаро — номуайяний, ҳабарӣ, амрӣ, хоҳишмандӣ ва тобеиро, се тарзро —

ҳаракат, мафъул ва мобайнӣ, се шумораро — танҳо, дугона ва чамъ, се шахсро — якум, дуум ва сеум ва се замонро — ҳозира, гузашта ва ояндаро фарқ мекард. Сифати феълӣ гуфта он гуна калимаҳоро меномиданд, ки ҳам хусусияти сифат ва ҳам хусусияти феълро (бе сифаву шахс) дорад. Грамматикаи Юнон ба забоншиносии араб ва бештар ба Европа таъсири калон расонидааст.

Забоншиносӣ дар Рим.

Римиҳо асосан ба забоншиносии Юнони қадим такя карда, бисёр истилоҳҳои он забонро қабул кардаанд. Грамматикаи онҳо низ таклид ба грамматикаи юнонист, фақат римиҳо қисмати услубро илова мекунанд. Ғайр аз ин онҳо ба ҳиссаи нутқ нидоро илова мекунанд, вале артикльро, ки ҳоси забони латинӣ нест, аз ҳисоб мебароранд ва боз 8 ҳиссаи нутқ менамояд. Аз забоншиносон **Марк Варрон** (116—27 пеш аз милод), **Элия Денат** (асри IV), **Присцион** (асри VI), **Веррий Флакк** ва **Помпей Фестро** ном бурдан мумкин аст, ки грамматикаи забони латиниро тартиб додаанд. Китоби Флакк ва Фест то замони мо омада расидааст.

ЗАБОНШИНОСИ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

Дар асрҳои миёна европоиҳо танҳо забони латиниро меомӯхтанд. Забони латинӣ ҳамчун забони илм ва дин забони ягонаи халқҳои Европа доништа мешуд. Қонуну қоидаҳои забони латинӣ ба ҳамаи забонҳо ҷорӣ карда мешуданд. Хусусиятҳои ҳоси забонҳои дигар ба назар гирифта намешуданд. Забони латинӣ мактаби тафаккури мантиқӣ шуморида мешуд. Забон гӯё аз ҷиҳати мохияти мантиқӣ барои ҳамаи халқҳо умумӣ аст, танҳо аз рӯи шакл ва хусусиятҳои овозӣ фарқ мекунаду бас. Ҳамин ақида баъдтар (асри XVII) асоси пайдоиши грамматикаи универсалӣ гардид. Баробари пайдоиши дини насронӣ бисёр халқҳо соҳиби хат гардиданд ва дар калисоҳо забонҳои ҷудоғона омӯхта мешудагӣ шуд ва асарҳои динӣ аз латинӣ ба он забонҳо тарҷума шуданд.

Дар ин давра суффиксро фарқ мекарданд. Ҳиссаи нутқи номро ба исму сифат ҷудо намуданд. Баҳси фалсафӣ-лингвистии байни реалистҳоро номиналистҳо авҷ мегирад. Ба фикри роҳбари реалистҳо **Анселъм** (1033—1109), гӯё ба таври реалӣ мафҳумҳои умумӣ (масалан, дарахт, хона, кӯҳ, ҳаракат ва ғайра) вуҷуд дорад, предмет ва ҳодисаҳои бо ин мафҳумҳо мувофиқаткунанда акси сушт ва хираи онҳоанд. Ин ҷараёни идеалистӣ буд. Ба фикри номиналистҳо, ки сардорашон **Росцелин** ва **Пьер Абеляр** (1079—1142) буданд, предметҳои ҷудоғона бо хусусиятҳои ҳоси худ ба таври реалӣ вуҷуд доранд, мафҳумҳои умумӣ бошанд, аз ҳамин предметҳо бо ёрии тафаккури мо ба вуҷуд оварда шудаанд. Ин ақидаи дуруст буд,

бинобар ин намояндагони калисо ҳамеша ба муқобили онҳо мебаромаданд.

Забоншиносӣ дар Арабистон.

Дар асрҳои VII—VIII давлати бузурги арабҳо — хилофат ба амал меояд. Ин давлати гуногунзабон ва гуногунмаданият буд, вале забони давлатӣ забони арабӣ ва дин дини ислом буд. Забони арабӣ барои халқҳои гуногунзабоне, ки дини исломро қабул карда буданд, забони ягонаи дин ва китобат буд. Ҳамин ҳолатро хеле баъдтар дар мамлакатҳои Европа ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Забони латинӣ мисли забони арабӣ барои ҳамаи халқҳои Европа забони ягонаи дин ва китобат буд.

Таъсири маданияти баланди ҳиндуҳо ва юнониҳо мушоҳида мешавад. Дар Арабистон ҳам омӯзиши забон ҷиҳати амалӣ дошт. Мақсад пурра ва саҳеҳ омӯхтани китоби муқаддаси оини ислом — Қуръон буд. Мақсад, аз як тараф, фаҳмонидани забони классикии Қуръон бошад, аз тарафи дигар, омезиш наёфтани он бо забони гуфтугӯӣ ва лаҳҷаҳои арабӣ буд. Аз забоншиносони араб, ки дар ду марказ — Басра ва Хуф ва баъдтар Бағдод ҷой гирифта буданд, Халил-ал-Фарҳодӣ (718—791), форс Сабӯвайҳӣ (вафоташ 793), Ибн Дурейд, юнонӣ Абӯ Абайда, Ибни Сино, Маҳмуди Қошғарӣ, ҳинд Сағонӣ (1181—1252), форс Фирӯзободӣ (1329—1414)-ро ном бурдан мумкин аст. Инҳо бештар луғат тартиб додаанд.

Арабҳо се хиссаи нутқ — ном (исм), феъл ва калимаҳои ёрирасонро нишон дода, овозу ҳарфро ниҳоят хуб фарқ мекарданд ва ҳатто ба фаҳмиши фонема наздик шуда буданд. Онҳо решаи сеҳамсадогӣ (котиб, китоб, қатл, қобил), ки ҳоси забонҳои сомист, хеле хуб омӯхта буданд. Ғайр аз ин суффикс ва флексияи дохилиро нағз фарқ карда, вазифаю аҳамияти онҳоро хуб нишон дода буданд. Ин ба забоншиносии Европа, хусусан ба Франс Бопп, таъсири калон расонид. Европоиҳо мафҳуми решаҳо (юнониҳо ва римӣҳо инро намедонистанд) аввалин бор аз арабҳо мефаҳманд, зеро бо забоншиносии Ҳиндустон холо шинос набуданд. Камбудии луғати арабҳо он буд, ки дар он ҳам калимаҳои классикӣ ва ҳам шеваю лаҳҷаро якҷоя, ба таври омехта дода буданд. Ғайр аз ин онҳо ба масъалаи муқоиса диққат намедоданд.

Забоншиносии давраи Таҷаддуд (Возрождение).

Таҷаддуд асрҳои XV—XVIII-ро дар бар мегирад. Дар ин давра капитализм ғалаба мекунад. Ва ҷараёни фикрии маданӣ — нашъунамо, ислоҳот ва маърифат ба амал меояд.

Мафҳуми **нашъунамо (ренессанс)** он буд, ки маданияти динии феодалӣ ба маданияти ғайридинӣ (светский), ки ба маданияти қадима такя мекард, иваз шуд.

Мафҳуми **ислоҳот (реформация)** — (ҳаракати иҷтимоии зиддифеодалии асри XVI дар Европои Ғарбӣ, ки шакли муборизаи динии зидди калисои католикиро гирифта буд) он аст, ки

ҳокимияти папа барҳам хӯрда, ба инкишоф ва тараққиёти қувваҳои миллии мамлакатҳои Европа шароит фароҳам оварда мешавад.

Маърифат (просвещение) — давраи инкишофи илму маданият дар фалсафа дар Европаи Ғарбии асрҳои XVII—XVIII бошад, ҳаёти рӯҳии Европаро бо фалсафаю илм алоқаманд намуд. Давраи нав шахсони машҳури оламро ба мисли Коперник, Галилей, Коперник, Декарт, Ньютон, Лейбниц, Ломоносов ва дигарон ба вучуд овард. Умуман, дар ин давра дар ҷамъият тағйироти қуллӣ ба амал меояд.

Дар ин давра доир ба забонҳои зиёд маълумот ва материал ҷамъ мешавад. Омӯзиши осори қадимаи юнонӣ, латинӣ, яҳудии қадим ва соми ривож мегирад. Лоихаи забонҳои умумиҷаҳонии сунъӣ, грамматикаҳои универсалӣ ба вучуд меоянд.

Дар масъалаи дастрас ва паҳн намудани забону маданияти қадима хизмати Юлий Цезарь Скалигер (1484—1558), Роберт Стефанус Юстус Скалигер (1540—1609), Иоган Рейхлин ниҳоят қалон аст.

Дар ин давра ва махсусан аз охири асри XV сар карда тартиб додан ва навиштани грамматикаҳои гуногун сар мешавад ва доир ба забонҳои испанӣ (1492), бретонӣ (1499), немисӣ (1527), французӣ (1531), англисӣ (1538), венгерӣ (1539), чехӣ (1567), полякӣ (1568), баски (1587), славонӣ (1596), латышӣ (1644), литвонӣ (1653) грамматикаҳо ҷоп мешаванд. Ин грамматикаҳо асосан дар қолаби забони латинӣ навишта шуда буданд, вале хусусиятҳои ин забонҳо маҷбур мекард, ки бисёр ҷойҳои он дигар карда шаванд.

Азбаски **забонҳои зиёд маълум ва омӯхта** мешаванд, луғатҳои ба амал меоянд, ки ҷаҳдин забонро дар бар мегиранд. Масалан, табиатшинос ва сайёҳи рус Пётр Палас дар асари худ «Луғатҳои муқоисавии ҳамаи забонҳову диалектҳо» (1787—1789) доир ба 272 забон, олимони немис Аделунг ва Фатер дар асарашон «Митридат ва ё забоншиносии умумӣ» доир ба 500 забон маълумот медиҳанд. Ба масъалаи пайдоиши забон ҳам диққат меодагӣ шуданд. Соли 1761 асари Жан Жак Руссо «Таҷрибаи доир ба пайдоиши забонҳо» ва Гердер «Тадқиқоти оид ба пайдоиши забонҳо (1772) ҷоп мешавад.

Пайдоиши ҷараёни фалсафии **рационализм** (асри XVII) ба он сабаб шуд, ки баъзе философҳо — забоншиносҳо категорияҳои забонҳоро бо категорияи мантиқ як мешумориданд. Агар ин ё он ҳодисаи забонӣ дар мантиқ мушоҳида нашавад, онро камбудӣ шуморида ба барҳам додани он ҳаракат мекарданд. Тарафдорони ин ҷараён тақлиф мекарданд, ки барои ҳамаи забонҳо грамматикаи умумӣ, ягона тартиб дода шаванд. Яке аз ҷунин грамматикаҳои универсалӣ «Грамматикаи умумӣ ва рационали» (1660) ба қалами олимони француз Пор-Рояль Ласло ва Антон Арно тааллуқ дорад. Инҳо фалсафаи Декартро асос гирифта буданд, зеро дар он алоқаи зичи грамматикаю

мантиқ кайд шудааст. Агар забон тафаккурро ифода кунад, пас категорияи забон низ ифодакунандаи категорияи фикр аст. Аз ин рӯ, грамматика бояд ба мантиқ такъя кунад. Агар мантиқ барои ҳамаи халқҳо ягона бошад, грамматика ҳам бояд чунин шавад. Барои як забон тартиб додани грамматика мантиқан нодуруст аст.

Албатта, дар байни забонҳо, чи хеле ки кайд карда будем, умумият ҳаст, вале ҳар як забон ҷиҳатҳои хос ва махсуси худро дорад, аз ин рӯ, пурра мувофиқат кардани хусусиятҳои забону мантиқ номумкин аст. Масалан, на ҳамаи калимаҳо мафҳуми мантиқӣ доранд, яъне маънои лексикиро ифода карда метавонанд. Гуруҳи калони калимаҳои ғридиханда танҳо маъноҳои грамматикиро ифода мекунанд.

Ғайр аз ин тарафдорони ҷараёни рационализм ба сохтани забони сунъии байналхалқӣ ҳаракат мекунанд. Файласуфҳои франсуз Рене Декарт (асри XVII) ва Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646—1716) тарғиботчиёни асосии ин равия буданд.

То ҳол қариб 600 лоиҳаи забони сунъии байналхалқӣ сохта шудааст. Вақтҳои охир ба ҷиҳати фалсафии ин масъала не, балки ба ҷиҳати амалии он диққат меодагӣ шуданд. Аз охири асри XIX сар карда чанд навъи забони сунъӣ, ба мисли **воляпюк**, **идо** ва **эсперанто** сохта шуд. Аз инҳо эсперанто, ки соли 1887 аз тарафи духтури варшавагӣ Людвиг Земенгоф тартиб дода шуда буд, то андозае муваффақият пайдо кард. Эсперанто калимаи лотинӣ буда, маънояш умедкунанда мебошад. Ҳоло зиёда аз 10 миллион кас ин забонро медонад. Бо ин забон журнали китобҳои зиёде ҷоп ва тарҷума шудааст. Аз ин забон ба таври васеъ коллекционерҳо, варзишгарон, духтурҳо, баҳрнавардон ва филологҳо истифода мебаранд. Туркиби луғавии забони эсперанто аз 900 калимаи решагӣ иборат аст. (Луғатҳои ҳозира 25 ҳазор калимаи решагӣ доранд). Аз инҳо 60% ба забонҳои романӣ, асосан лотинӣ, 30% ба забони германӣ ва 10% ба забонҳои славянӣ тааллуқ дорад. Грамматикан эсперанто 16 қоидаи нисбатан соддаро дар бар мегираду ҳалос. Масалан, тамочи исмҳо суффикси «-О» дорад: ҳома — одам, патро — падар, патрино — модар; сифатҳои анҷомаи «-а» мегиранд: ҳома — одамай, патра — падарӣ, матрина — модарӣ; зарф бошад, анҷомаи «-е» мегирад: боне — нағз, хуб, малбоне — бад, ганда ва ғайра.

Дар охири ҳаминаро бояд кайд кард, ки то асри XVIII олимони забонро тағбирнаёбанда гумон мекарданд. Файласуфи италяний **Чамбатист Вико** (1725) аввалин шахсест, ки дар хусуси таракқиёти ҷамъияту забон сухан меронад. Хизмати гениалии Вико,— ба гуфти Маркс,— ҳалли ин масъала набуда, балки гузориши он мебошад. Як қатор олимони, ба мисли Шарль де Брось, Ж. Ж. Руссо, Монбоддо, Адам Смит, Пристли, Чон Гёрн-Тук, Гердер ва дигарон фикри Викоро иҷкишоф медиҳанд. Албатта, ақидани ҳамаи инҳо як хел набуд. Масалан, файласуфи англис

Чозеф Пристли дар тараққиёти забон ба мисли Гегель, Шлейхер се давраро мебинад: саршавӣ, гулгулшукуфӣ ва нестшавӣ (мурдан), вале Монбоддо баракс дар тараққиёти забон прогресси домиро мебинад.

Дар асрҳои XVI—XVIII доир ба забонҳои гуногун материалҳои зиёд ҷамъ карда мешавад. Дар пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ шиносии европоӣ бо санскрит аҳамияти бағоят калон дошт, зеро дар натиҷа маълум шуд, ки як қатор забонҳои асосии Европа бо санскрит умумияти наздик доранд.

Аввалин шахсе, ки умумият ва монандии калимаҳои санскриту забони италияниро нишон додааст, савдогари италияний Филиппо Сассети буд. Вай панҷ сол (1583—1588) дар Ҳиндустон зиндагӣ карда, забони санскритро меомӯзад ва ин гуна умумиятро мушоҳида мекунад. Забоншиноси гелландӣ Иосиф Юстус Скалигер дар китоби худ «Мулоҳизаҳо доир ба забонҳои европоӣ» (1599) 11 забони халқҳои Европаро ба мисли славянӣ, германӣ, романӣ, юнонӣ, венгрӣ, тоторӣ ва ғайра аз рӯи калимаи **худо** ба ҳамдигар муқоиса карда ба хулосае меояд, ки ин забонҳо байни худ ҳеҷ гуна умумияте надоранд. Ин фикр ғалат буд, зеро аз рӯи як калима забонҳоро бо ҳам муқоиса карда хешигарии онҳоро нишон додан имконнопазир аст. Баъдтар маълум шуд, ки аз он 11 забоне, ки Скалигер бо ҳам муқоиса карда буд, забонҳои венгерӣ ва тоториро истисно кунем, боқимондаи онҳо ба гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ дохил мешаванд. Лейбниц умумияти калимаҳои забонҳои финию венгериро бо туркӣ, муғулӣ ва манҷурӣ нишон медиҳад. Ғайр аз ин вай таъкид мекунад, ки забони қадимаи яҳудӣ нахустзабони (праязык) забонҳои дурӯе нест. Ламочосов дар китоби худ «**Материалҳо доир ба грамматикаи русӣ**» (1755) хешигарии забони Европаро (русӣ, латышӣ, юнонӣ, лотинӣ ва немисӣ) нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки забонҳои хеш аз як забони қадима ба вучуд омадаанд.

Шарқшинос ва ҳуқуқшиноси англис Вильям Чонс (1746—1794) солҳои 1783—1794 дар Бенғалия қозигӣ мекард. Соли 1784 вай «**Ҷамъияти осийн**» барпо мекунад. Вазифан ин анҷуман омӯхтани маданият ва забонҳои Ҳиндустон буд. Соли 1786 В. Чонс дар ҳамин ҷамъият дар мавзӯи «**Тадқиқоти осийн**» маъруза мекунад. Дар маъруза бо далелҳои радпашаванда мувофиқати забонҳои ҳиндуаврупоиро ҳам аз ҷиҳати грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати лексикӣ нишон медиҳад. Ӯ мегӯяд: «Санскрит сохти аҷиб дорад ва бо забонҳои юнонӣю лотинӣ ҳам аз рӯи решаи феълҳо ва ҳам шаклҳои грамматикӣ ҷунун хешигарии наздик дорад, ки тасодуф шуданаш мумкин нест. Хешигарӣ ба дараҷаест, ки ягон мутахассис ҳам ба он шубҳа карда наметавонад, ки ин забонҳо аз як манбаъ ба вучуд омадаанд, вале мумкин аст, он забон ҳоло вучуд надошта бошад». Ба фикри ӯ, забонҳои готӣ, кельтӣ ва форсии қадим ҳам аз ҳамон манбаъ ба амал омадаанд. В. Чонс ақидаҳои худро бо таҳлили

овозхову фактҳои грамматикӣ тасдиқ накард, бинобар он вайро асосгузори забоншиносии муқоисавӣ гуфтан мумкин нест.

Иосиф Добровский ба омӯзиши муқоисавии забонҳои славянӣ асос гузоштааст. Ғайр аз ин ӯро асосгузори илми филологияи славянӣ низ меноманд. Асарҳои ӯ «Таърихи забон ва адабиёти чех» (1792), «Китоби дарсии муфассали забони чехӣ» (1809—1819) ва «Лугати немисӣ-чехӣ» аҳамияти калон доранд. Добровский аввалин шуда забони қадимаи славянӣ ва грамматикаи онро аз ҷиҳати илмӣ омӯхт. Ғайр аз ин ӯ забонҳои славяниро тасниф намудааст. Ин забоншиноси чех ба омӯзиши забони русӣ аҳамияти калон дода, бо мақсади бо ин мамлакат аз наздик шинос шудан ва бо олимони он алоқа пайдо кардан ба Россия чанд бор омадааст.

Шахси дигаре, ки ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-ғаърихӣ ёрӣ расонидааст, забоншиноси немис Фридрих Шлегель (1772—1829) мебошад. Соли 1808 Фридрих Шлегель дар асари худ «Доир ба забон ва ҳикмати ҳиндуҳо» ҳешигарию санскритро бо забонҳои лотинӣ, юнонӣ, германӣ ва форсӣ натавонанд аз рӯи таркиби калимаҳо, балки ҷиҳатҳои грамматикӣ нишон медиҳад. Камбудии ин олим асоси забонҳои Европа шуморидани санскрит буд. Истилоҳи «грамматикаи муқоисавӣ» аввалин бор дар асари Ф. Шлегель дучор мешавад.

Санскрит аз ду ҷиҳат ба пайдоиши грамматикаи муқоисавӣ асос гузошт: 1. Санскрит ҳам аз ҷиҳати системаи ҳамсадоҳо ва ҳам морфология хусусияти архаистии худро бештар нигоҳ доштааст ва аз рӯи он дар бораи нахустзабони ҳиндуаврупоӣ тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

2. Грамматистҳои ҳинд фонетикаю морфологияи забони қадимаи худро ниҳоят муқаммал тадқиқ намудаанд. Хулоса, ҳамаи ин корҳо ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ таҳқуриш гузошанд.

ЗАБОНШИНОСИИ МУҚОИСАВӢ — ТАЪРИХӢ

Аз фасли гузашта маълум шуд, ки то асри XIX як қатор олимони монандии забонҳоро нишон додаанд, вале онро аз ҷиҳати илмӣ исбот накардаанд.

Дар асри XIX як гурӯҳ олимони беҳабар аз қорӣ ҳамдигар дар як вақт умумияти забонҳои гуногунро нишон дода, ба хулосае омаданд, ки ин гуна умумият ҳешигарию ин забонҳоро мефаҳмонад. Ҳамаи ин забонҳо аз як забон ба амал омада, бо мурури замон забони мустақил гардидаанд. Дар натиҷа грамматикаҳои муқоисавии ҳиндуаврупоӣ, сомию ва угрофинӣ ба вучуд омаданд. Дар ин қор методи муқоисавӣ-таърихӣ роли ҳалқунанда бозид. Натиҷаҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ ба забоншиносии умумӣ асос гузошт. Муҳокимаи фалсафӣ ва таърихӣ доир ба забон пеш ҳам буд, вале методи муқоисавӣ-таъ-

рихӣ ба пайдоиши илми забоншиносӣ сабаб шуд ва асос гузошт. То асри XIX ҳолати ҳозира ва ё гузаштаи ин ё он забон омӯхта мешуд, дар хусуси пайдоишу тараққиёти он чизе гуфта намешуд. Омӯзиши муқоисавии забонҳо ба ин хотима дод. Албатта, хизмати Маҳмуди Қошғарӣ, Вильям Чонс, Фридрих Шлегель ва дигарон дар пайдоиши методи муқоисавӣ-таърихӣ кам нест.

Ҳамин тарик, дар аввали асри XIX илми мустақили забоншиносӣ ба амал меояд, яъне аз филология, фалсафа ва таъриху табиат чудо мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ бо роҳи муқоисаи материали забонҳо натавонанд таърихи он забонҳоро, балки қонуниятҳои тараққиёти онҳоро нишон медиҳад ва бо ҳамин забоншиносиро аз олами тахмину фантазия ба илми муайян, саҳеҳ ё ки аниқ мубаддал менамояд.

Таърихи омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоиро ба чор давра чудо кардан беҳтар аст:

1. Аз пайдоиш ва ташаккули методи муқоисавӣ-таърихӣ то замони ҷавонграмматикҳо.
2. Ҷавонграмматикҳо.
3. Аз ҷавонграмматикҳо то «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Фердинанд де Соссюр ва рамзхонии (расшифровка) осори забони хетӣ.
4. Аз «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Соссюру хатти хетӣ то замони мо.

Давраи якум. Ин давра солҳои 1816—1870-ро дар бар мегирад. Масъалаи асосии ин давра ба вучуд омадани методи муқоисавӣ-таърихӣ ва пайдоиши забоншиносии умумӣ буд. Дар ин давра ҷамъ намудани материал ва ба система даровардани он давом мекунад. Доир ба ҳамаи масъалаҳо фикри қатъӣ гуфтан барвақт буд, зеро баъзе масъалаҳо пурра омӯхта нашуда буданд ва материали зарурӣ ҳам гирд оварда нашуда буд. Санскритро асос ва ё нахустзабони забонҳои ҳиндуаврупоӣ шуморидани Ф. Бопп, Курциус, Ф. Шлегель, А. Шлейхер ва дигарон муайян кардани қонуниятҳои забонҳои ҳиндуаврупоиро душвор намуда буд. Дар санскрит будани се садонок (а, и, у) ба ҷои панҷ садоноки (а, и, у, о, э) нахустзабон ин фикро рад менамуд.

Дар ин давра бисёр хатҳои номаълум хонда мешавад. Масалан, соли 1822 олими франсуз **Жан Франсуа Шамполион** нероглифҳои Мисро, соли 1837—1840 олими немис **Георг Фридрих Гротенд** хати мегии форсӣ-тоҷикиро меҳонад. Хонда шудани хати мегӣ ба хондани хатҳои акадийӣ, элмасҳо, хетҳо ва халдҳо сабаб ва асос шуд. Ғайр аз ин хатҳои Кипр ва хати орхонии туркӣ хонда мешавад. Хондани ин хатҳо аҳамияти қалон дошт.

Давраи якумро ба ду марҳала ~~чудо мекунад~~ Марҳалаи аввал тахминан солҳои 1816—1850-ро дар бар мегирад. Ҷан хеле

ки гуфтем, дар ин марҳала методи муқонсавай-таърихӣ ва забоншиносии умумӣ ба амал меояд. Асосгузориҳои методи муқонсавай-таърихӣ Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм, А. Востоков ва дигарон буданд.

Франц Бопп (1791—1867). Забоншинос ва ҳиндушиносии машҳури немис мебошад. Ӯ аз соли 1821 профессори университети Берлин буд. Соли 1816 «Доир ба системаи таърифи забони санскрит дар муқоиса бо забонҳои юнонӣ, латинӣ, форсӣ ва германӣ» китобе менависад. Ин асар ба пайдоиши методи муқонсавай-таърихӣ асос гузошт ва як гурӯҳ забоншиносон ин солро соли пайдоиши забоншиносии муқонсавай-таърихӣ меноманд. Бо ифодаи Мейе, Ф. Бопп дар ҳустуҷӯи нахустзабони ҳиндуаврупоӣ методи муқонсавай-таърихро ба вучуд овард, чи хеле ки Колумб дар ҳустуҷӯи роҳи Ҳиндустон Америкаро кашф карда буд.

Кашфи Ф. Бопп дар чист? Охир, забоншиносон В. Чонс ва Ф. Шлегель низ ҳешигарии забонҳои ҳиндуаврупоиро гуфта буданд-ку? Хизмати Бопп он буд, ки дар асоси материали забонҳои ҳеш назарияи системанокро ба вучуд овард. Дар натиҷаи муқоисаи бандакҳои феълӣ дар ин забонҳо маълум шуд, ки натавон ҳодисаҳои ҷудогона, балки системаҳои ягонаи грамматикӣ ба ҳам монанд мебошанд. Мувофиқат барои Бопп воқеа буд. Мақсади Бопп шакли қадимаро нишон додан, ба воқеаи далели як забон ва ё шакли замони он шакли забони дигарро маънидор намудан буд. Ин навигарии олим буд, ки бе он забоншиносии муқонсавай вучуд надорад.

Бопп баъдтар ба он забонҳо забони қадимаи русӣ ва арманиро ҳам дохил мекунад. Хулоса, ҳамаи он забонҳои, ки ҳоло мо ба онлаи ҳиндуаврупоӣ дохил мекунем, аз назари олим дур намондааст, ба истиснои забонҳои ҳетӣ ва тохарӣ, ки он вақт маълум набуданд. Бопп ба ин онлаи забонҳо номи «ҳиндуаврупоӣ»-ро додааст.

Ба иҷтимоӣҳои қорӣ Бопп ба ҳамин гурӯҳ дохил кардани забонҳои индонезӣ ва қавқазӣ, инчунин санскритро нахустзабони забонҳои ҳиндуаврупоӣ шумориданро дохил кардан мумкин аст.

Расмус Христиан Раск (1787—1832). Забоншиносии гениалии Дания Расмус Раск низ дар як вақт бо Ф. Бопп, вале беҳабар аз ҳамдигар ба омӯзиши муқонсавай-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоӣ машғул мешавад. Солҳои 1816—1823 ба саёҳати Осие мебарояд, ба Ҳиндустон ҳам меравад. Аз соли 1823 то охири умр профессори университети Копенгаген буд. Асари машҳур ва маъруфи ӯ «Тадқиқот доир ба забони қадимаи шимол ва ё пайдоиши забони исландӣ» соли 1814 навишта шуда, соли 1818 ҷоп мегардад. Ӯ дар ин асари худ чанд фикри ҷолиби диққат гуфтааст, ки то ҳол аҳамияти худро гум накардааст. Ба фикри олим, ягон воқеа ба ҳисли забон манбаи муҳимтарин дар муайян кардани пайдоиши халқ дар за-

монҳои ниҳоят қадим ва алоқаи зичи байни халқҳо шуда наметавонад. Хангоми муқоисаи забонҳо фарқ қунонидани хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикиро талаб мекунад ва ба мувофиқати хусусиятҳои грамматикӣ забонҳо эътибори махсус медиҳад. Вай дар ин асари худ ҳешигарии забонҳои германӣ, литовӣ, славянӣ, лотинӣ ва юнониро нишон медиҳад. Раск муқоисаи нишонаҳои грамматикӣ ва махсусан бандакхоро муҳим мешуморад, зеро онҳо аз як забон ба забони дигар намегузаранд. Вай муқоисаи калимаҳои решагии ҳаётан муҳим ва овозхоро низ шартӣ зарурии муқоиса мешуморад. Раск дар асари аввалин худ «Китоби дарсӣ ба забони исландӣ» (1811) ба муқобили грамматикаи мантиқӣ барои мада, таъкид мекунад, ки вазифаи грамматика набояд фармон додани ҷӣ навъ сохтани калима бошад, балки ҷӣ хел ба амал омадан ва таъбир ёфтани калимаҳоро тасвир кардан аст.

Раск аввалин шахсест, ки бо вучуди бо забонҳои славянӣ наздикӣ доштан шоҳаи махсуси забонҳои ҳиндуаврупоӣ будани забонҳои балтикиро нишон додааст.

Раск ба мисли Франц Бопп забони аввалин — нахустзабонро ҷустуҷӯ намекунад. Вай алоқамандии забонҳои скандинавиро бо забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ нишон медиҳад. Ӯ забони исландиро аввал бо забонҳои гренландӣ, кельтӣ, баскӣ, финӣ, баъд бо норвегӣ, шведию даниягӣ муқоиса карда, онҳоро бо забонҳои дигари германӣ ва тамоми забонҳои германиро бо юнонию лотинӣ ё ки фракийӣ муқоиса мекунад.

Хулосаи Раск он аст, ки забонҳои скандинавию германӣ бо ҳам хеле наздиканд. Умумият ва ё манбаи қадимаи онҳо ва инчунин забонҳои славянию балтикиро дар забонҳои қадимаи лотинӣ ва ё фракийӣ пайдо кардан мумкин аст, зеро ин забонҳо хусусияти архаистӣ ва ё қадимаи худро бештар нигоҳ доштаанд.

Забоншиноси номии Франция Антуан Мейе ба ин ду забоншинос чунин баҳо медиҳад: «Аз ҷиҳати ба муқоисаи забонҳо ҳамроҳ накардани санскрит Раск ба дараҷаи Бопп нарасидааст, вале ӯ ба пайдо кардани шакли қадима беҳуда саргардон нашуда, умумияти қадимаи забонҳои ба ҳам наздикро нишон медиҳад. Ба фикри Раск, ҳамаи бандакҳои забони исландиро ба ин ё он дараҷа дар забонҳои юнонӣ ва лотинӣ пайдо кардан барои исбот кифоя аст. Аз ин ҷиҳат асари ӯ нисбат ба асари Бопп илмӣ ва кам кӯҳнашуда аст».

Яков Гримм (1785—1863). Гримм бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ танҳо як шоҳаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ-германиро муқоиса намудааст. Ӯ дар асари худ «Грамматикаи немисӣ» (1819), ки аз чор ҷилд иборат аст, тамоми забонҳои германиро аз шакли қадимаашон сар карда муқоиса намудааст. Ӯ дар чор ҷилди ин асар соли 1838 ба охир расида, соли 1848 бо номи «Таърихи забони немисӣ» аз ҷои мебарояд. Дар асари калонҳаҷми «Луғати немисӣ» (1854), ки ҷилди дуюмаш

1960 чоп шудааст, Гримм тамоми калимаҳои забони немисиро ҷой додааст.

Асарҳои Гримм ба забоншиносони минбаъда таъсири калон расонидааст, таъсири ӯро дар осори забоншиноси рус Буслаев Ф. И. бештар мушохида мекунем. Гримм материали хеле зиёд чамъ намуда, таъғир ва такмили шаклҳои грамматикиро дар забонҳои германӣ бо далелҳои фаровон нишон додааст. Фикрҳои Гримм доир ба таъғири овозҳо ва қонуниятҳои он низ ҷолиби диққатанд. Ба гуфтаи А. Мейе, Я. Гримм дар «Грамматикаи немисӣ»-и худ бори аввал диалектҳои қадимаи немисиро ба таври саҳеҳ тасвир намудааст, ки ин ба кори тадқиқотчиёни минбаъда кӯмаки калон расонида метавонад. Албатта, олим он ҳодисаҳои забониро тасвир карда буд, на таҳлил.

Востоков Александр Христофорович (1781—1864). Востоковро асосгузори методи муқонсавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ гуфтаи мумкин аст. Востоков аз соли 1826 аъзо-корреспондент ва аз соли 1841 академики Академияи илмҳои Россия буд. Асарҳои асосии Востоков «Мулоҳизаҳо оид ба забони славянӣ» (1820), «Грамматикаи русӣ» (1831), «Таҷрибаи сохтани луғати маҳаллии забони великорусӣ» (1852), «Луғати забони динии славянӣ» (1858—1861) ва ғайра мебошанд. Соли 1865 забоншинос Срезневский И. И. корҳои филологии Востоковро дар маҷмӯаи «Мушоҳидаҳои филологии Востоков А. Х.» чоп мекунад.

Хусусияти хоси корҳои ин олим он буд, ки вай ба мисли намоёндагони ин метод танҳо материали қадимаи забонҳоро муқоиса накарда, балки онро бо материали забонҳои ҳозира ва ҳатто шеваҳо муқоиса мекард. Ин тарзи кор бисёр ҷиҳатҳои равшан намуд, бинобар он тарафдорон пайдо кард. Востоков қайд мекунад, ки ҳамаи славянҳо — шарқию ғарбӣ ва ё чанубӣ, дар давраи Константин ва Мефодий (яъне 862) якдигарро, ба мисли он ки ҳоло русҳои Дону Архангельск сибирӣро москвигӣро мефаҳманд, медонистанд. Пас материали забони русӣ чӣ қадар ба қадим наздик шавад, ҳамон қадар бо забонҳои дигари славянӣ наздик шудан мегирад. Ба фикри Востоков, нахустзабони славянӣ аввал дар шакли яке аз диалектҳо вучуд дошт, баъд аз он диалектҳо забонҳои ҷудоғона ба амал омаданд.

Востоков ба мисли Добровский забонҳои славянӣро ба шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мекунад, вале диққати асосиро ба мавқеи забони қадимаи славянӣ ва муносибати он бо забонҳои русӣ, сербӣ ва забонҳои дигар медиҳад.

Востоков бо Добровский дар масъалаи аз забони сербӣ ба амал омадани забони славянӣ қадим ва инчунин нахустзабон шуморидани он баҳс намуда қайд мекунад, ки забони қадимаи славянӣ барои ҳамаи халқу қабिलाҳои славян, ки дар территорияи васеъ зиндагӣ мекарданд, забони ягона ва умумӣ

мӣ набуд. Вай лаҳҷаи ин ё он қабила буду халос Востоков фарқи забонҳои славянии қадима ва русиро қайд карда таъкид мекунад, ки забони славянии қадим, ки китобҳои Тавроту Инҷил бо он низ навишта шудаанд, чи хел ки Добровский қайд мекунад, танҳо хоси сербҳо набуда, балки русҳо ҳам мефаҳмиданд. Востоков инчунин аз забони динии славяни ба кулӣ фарқ кардани забони қадимаи русиро, ки «Русская правда» ва «Слово о полку Игореве» бо он навишта шудааст, қайд мекунад. Востоков забони қадимаи славяниро бо забони китобӣ муқоиса намуда қайд мекунад, ки вай барои халқҳои славян чун забони дин хизмат мекард, чунон ки забони латинӣ барои рӯҳониёни Европа хизмат менамуд. Ғайр аз ин ба забони адабии рус таъсири зӯр расонидани забони қадимаи славяниро нишон дода мегӯяд, ки забони гуфтугӯии халқӣ натавонанд аз забони славяни, балки аз забони хаттии русӣ, ки аз ҳисоби забони динии славяни бой гардидааст, фарқ мекунад.

Дар солҳои охир Востоков омӯзиши илмӣ ва ҷопи дастхатҳои қадимаи славяниро давом медиҳад, зеро бе ин кор забони қадимаи славяниро омӯختан имконнопазир аст. Корҳои Востоков барои ба даврони қадим, миёна ва нав ҷудо намудани забонҳои славяни кӯмаки калон расонидааст.

ПАЙДОИШИ ЗАБОНШИНОСИИ УМУМИ

Ақидаҳои Вильгельм Гумбольдт (1767—1835) дар бораи забон.

Гумбольдт яке аз олимони ва донишмандони номии асри XVIII—XIX ба шумор меравад. Вай ҳам забоншинос, ҳам философ, ҳам адабиётшиносу шоир ва ҳам ходими сиёсату дипломатӣ буд. Дониши лингвистии ӯ ниҳоят васеъ буд, зеро вай натавонанд забонҳои ҳиндуаврупоӣ, балки забонҳои баскӣ, малаю полинезӣ ва ҳатто забони хиндуҳои Америкаро медонист. Ҳамаи ин фазилат ва дониши лингвистӣ ба ӯ имконият додааст, ки доир ба масъалаҳои гуногун ҳулосаҳои дақику асосноки боварибахш барорад.

Гумбольдт ба забоншиносии умумӣ, ба забоншиносии назариявӣ асос гузошт. Ӯ масъалаҳои ниҳоят муҳими забоншиносиро ба миён мегузорад, вале аксар аз нуқтаи назари идеалистӣ ҳал менамояд, бо вучуди ин ба инкишофи минбаъдаи ҳам лингвистикаву ҳам забоншиносон таъсири бағоят калон мегузорад. Ақидаҳои Гумбольдт ба фаъолияти мактабҳои лингвистии зиёде таъсири калон расонидааст. Аз ин ҷиҳат ӯро бо Ф. Бопп, Соссюр, Фортунатов ва Бодуэн де Куртенэ дар як қатор гузаштан мумкин аст. Гумбольдт табиатан забоншиносии назариявӣ буд, зеро бештар масъалаҳои умумии характери забонию фалсафӣ доштанд мегузошт. Методи муқоиса-

одамон ба сохти забони онҳо вобаста нест. Ба фикри Гумбольдт, Фаҳмиши одамон пурра ба забони онҳо вобастааст ва гӯё забон то андозае офарандаи ҳаёти ҳозира аст. Дарки ҳасти, ба фикри Гумбольдт, пурра ба забони ҳуди одамон вобаста мебошад. Фаъолияти амалии ҳуди одамон ба инобат гирифта намешавад, забон чун воситаи бавучудорандаи ҳаёти мавҷуда дониста мешавад.

Аз ин маълум мешавад, ки Гумбольдт баробари фикрҳои дурусти пешқадам фикрҳои ғалат ҳам доштааст. Масалан, аз як тараф, забонро маҳсули шахси ҷудогона шуморад, аз тарафи дигар, инъикоскунандаи фактори ҷамъиятию миллии мезуморад. Ӯ ки дар як ҷо забонро аз ҷиҳати таракқиёт ба охирирасида, вале баробари ин таракқиёти мунтазами онро таъкид мекунад.

Гумбольдт тарафдори грамматикаи типологии муқоисавии забонҳои ҳешу ғайриҳеш буд. Гумбольдт ба муқобили тартиб додани грамматикаи умумие буд, ки хусусиятҳои забонҳоро ба назар нагирифта аз рӯи схемаи тайёри мантиқӣ сохта шуда бошад. Тарафдори ашаддӣ ин ҷараён Беккер К. Ф. буд. Вай ба категорияҳои мантиқии Гегель тақия карда, соли 1836 асарҳои худ «Грамматикаи батафсилии немисӣ»-ро менависад.

Гумбольдт дар инкишофи фикрҳои забоншиносӣ аҳамияти муҳим доштани муқолифатҳои (анатомия) диалектиқии зеринро таъкид намулдааст:

1. Муқолифат дар масъалаи хусусияти ҷамъиятӣ ва индивидуалӣ доштани забон. Дар ҳақиқат забон дар як вақт ҳам ба шахси ҷудогона мансуб аст ва ҳам инъикоскунандаи омилҳои ҷамъият ва миллист.

2. Муқолифати байни ба охир расидани инкишофи забон дар айни ҳол ва инкишофи мунтазами он.

3. Забон ҳамчун системаи муайян, вале дар айни ҳол амалкунандаи фаъолияти ҷудогонаи нутқ.

4. Забон воситаи ифодакунандаи нутқ аст ва дар айни ҳол воситаи бавучудорандаи фикри шундаанда мебошад.

5. Забон ҳам шакли мантиқии фикр ва ҳам шакли забон аст, бо вучуди он ки Гумбольдт ба характери фикр қувваи таъсиррасонанда доштани системаи забонро таъкид мекунад.

Ҳамаи ин проблемаҳо мавриди омӯзиши забоншиносони ҷудогона ва мактабҳои забоншиносии минбаъда гардидаанд. Олимони зиёде аз ҷиҳатҳои гуногун ба ӯ пайравӣ карда, ақидаҳои ӯро ривҷ додаанд.

Ақидаи Гумбольдт дар масъалаи системаҳои забон, организм будани он аз тарафи забоншиносон А. Шлейхер, Бодуэн де Куртенэ ва Фердинанд де Соссюр, фикри ӯро дар хусуси муносибати забону рӯҳ, забону тафакқури шахси ҷудогона будани забон забоншиносон Штейнталь ва Потенция А. А. ривҷ дода бошанду минбаъд асоси ҷараёни психологӣ дар забоншиносӣ гардида бошад, Фердинанд де Соссюр, Антуан

вӣ-таърихи ро барои ба вуҷуд овардани назарияи илмии забоншиносӣ истифода мебард. Асарҳои якумини лингвистии Гумбольдт «Дар хусуси ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо дар давраҳои гуногуни тараққиёти онҳо» соли 1820 ҷоп мешавад. Асарҳои асосии лингвистии ӯ «Дар бораи забони кавӣ аз ҷазирҳои Ява», ки аз се ҷилд иборат аст, баъди вафоташ аз тарафи бародараш А. Гумбольдт соли 1836—1840 ҷоп кунонида мешавад.

Ақидаҳои асосии Гумбольдт доир ба забон дар муқаддимаи назариявии ҳамина асар «Дар бораи фарқи сохти забонҳои инсон ва таъсири он ба инкишофи рӯҳии одамон» ҷой дода шудааст. Дар ин асар Гумбольдт ҳам фикрҳои тозаву пешқадам ва ҳам фикрҳои ғалат ба назар мерасанд. Яке аз масъалаҳои фалсафӣ дар қори олим нишон додани муносибати байни забону рӯҳ мебошад. Ба ақидаи Гумбольдт, забон ин рӯҳи халқ, рӯҳи халқ бошад, забони он аст. Дар ин ҷо олим забону тафаккурро як шуморида, ҷиҳати идеалистии ақидаи худро нишон медиҳад. Вай забонро чунин олоҳе мешуморад, ки фикрро ба вуҷуд меоварад. Дар ин ҷо ӯ фаъолияти забону фикрро як мешуморад. Гумбольдт дуруст қайд мекунад, ки забон ҳамеша дар тараққиёт аст. Ба фикри Гумбольдт, ҳар як насл забонро дар шакли тайёр қабул мекунад ва ҳамина шакл барои таъбир ва тараққиёти забон мувофиқи таҷрибаву фаъолияти ҷамъият ҳама гуна шароит дорад. Ӯ забонҳои зиёдеро омӯхтааст ва онҳоро аз рӯи сохт ба ҳам муқоиса кардааст. Ба ҷиҳати генетикии он диққат надодааст. Аз ин рӯ, фикри забоншиносони муқоисавӣ доир ба масъалаи тараққиёти забон ҷолиби диққат аст. Гумбольдт яке аз аввалин олимоне буд, ки забонро чун система медонист. Бо ҳам алоқаи зич доштани тамоми структураи забонро нишон додааст. Ӯ таъкид мекунад, ки дар забон ягон ҷизи ҷудоғона нест, ҳар як элементҳои ҷудоғона ба сифати ҷузъи кулл намунаро мегардад. Гумбольдт фарқи забону нутқро нишон дода буд, ки ин ҳам ҷолиби диққат мебошад. Ин гуна тезису фикрҳои тоза дар қори ин олими номӣ хеле зиёданд.

Баробари чунин фикрҳои тоза дар қорҳои Гумбольдт фикрҳои ғалат ҳам дучор мешаванд. Забонро Гумбольдт натиҷаи фаъолияти рӯҳи шахси ҷудоғона мешуморад, бо вуҷуди он ки моҳияти ҷамъиятии забонро рад намекунад. Инкишофи забон ба «ҷаҳонбинии миллӣ» ва «рӯҳи халқ» вобаста бошад, гуногуни забонҳо гӯе ба гуногуни рӯҳ вобаста аст. Ба фикри Гумбольдт, забон гӯе байни одаму ҳаёти беруна ба он таъсиррасонанда ҷой гирифтааст. Гӯе инъикоси ҳақиқати объективӣ дар майнаи мо ба забон вобаста бошад, ҷунки дар забон ҷаҳонбинии одамон акс ёфтааст. Ҳамина тарик, Гумбольдт ба забон аз ҳад зиёд баҳо медиҳад. Революционер ва демократи рус Чернышевский ба муқобили ин ақидаи Гумбольдт барои таъкид карда буд, ки фаъолияти фикрии

Мейе, Жан Вандриес дар масъалаи чиҳати иҷтимоии забон ба Гумбольдт пайравӣ карда, фикрҳои ӯро инкишоф додаанд. Чараёни этнолингвистика (чараёне, ки диққати асосиро ба омузиши алоқаи забон бо маданият, урфу одат ва ҳаёлати халқ ҷалб мекунонад) ақидаҳои Гумбольдтро доир ба рӯҳи халқ ривоч дода истодааст.

ИНКИШОФИ ЗАБОНШИНОСИИ МУҚОИСАВӢ — ТАЪРИХИ ВА ЧАРАЕНИ НАТУРАЛИСТӢ

Методи муқоисавӣ-таърихӣ дар қорҳои асосгузори забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба таври умумӣ ба шоҳаҳои ҷудоғонаи забонҳои ҳиндуаврупой татбиқ карда шуда буд. Дар давраҳои баъдина вазифаву доираи ин метод аниқ карда мешавад. Истифодаи он барои забонҳои романӣ, германӣ ва дигар забонҳо муҳим буд. Ба ақидаи Соссюр, истифодаи методи муқоисавӣ-таърихӣ нисбати забонҳои романӣ, ки забони латинӣ он бо материали фаровони худ дараҷаи инкишоф ва ба вучуд омадани забонҳои ҷудоғонаи ин оиларо нишон додан ёри калон мерасонид, ҷолиби диққат буд.

Минбаъд ин методро барои муайян кардани гурӯҳ ва оилаи забонҳои дигар низ васеъ истифода мебаранд.

Дар инкишоф ва ба шакли муайян даромадани методи муқоисавӣ-таърихӣ хизмати як қатор забоншиносон, ки қисматҳои ҷудоғонаи забонро бо истифодаи ин метод тадқиқ намудаанд, калон аст.

Забоншиносии немис **Август Фридрих Потт (1802—1887)** дар асари асосиаш «Тадқиқоти этимологии забонҳои ҳинду-германӣ» (1833—1836) мувофиқат ва инкишофи овозҳо ва каллимаҳоро дар забонҳои санскрит, юнонӣ, латинӣ, литовӣ ва готӣ бо мисолҳои фаровон нишон дода, ба пайдоиши этимологияи илмӣ асос гузоштааст. Ҳиссаи ӯ дар муқоисаи овозҳо дар забонҳои ҳиндугерманӣ ва мувофиқати онҳо хеле калон аст.

Дар ин давра олимони зиёде ба тадқиқи оилаи забонҳои ҷудоғона машғул мешаванд, ки нисбатан барҷастиатарини онҳо тадқиқотчиёни санскрит Теодор Бенфей (1809—1881), Макс Мюллер (1823—1900), тадқиқотчиин забонҳои юнонӣ Георг Курциус (1820—1885), забонҳои романӣ Фридрих Диц (1794—1876), славяншиносон Срезневский И. И. (1812—1880) ва Франц Миклошич (1813—1891) ба шумор мераванд.

Аксари забоншиносон методи муқоисавӣ-таърихиро асосан дар алоқамандӣ бо забони санскрит истифода мебаранд. Забоншиносии немис Георг Курциус бошад, ин методро дар омузиши забони юнонӣ татбиқ намуда, асари худ «Чиҳатҳои махсуси этимологияи забони юнонӣ»-ро (1858—1862) менависад. Забоншиносии дигари немис Фридрих Дицро асосгузори ому-

зиши методи муқоисавӣ-таърихии забонҳои романӣ мешуморанд. Вай ба қорҳои Ф. Бопп ва Р. Раск такяъ намуда асари сечилдаи худ «Грамматикаи забонҳои романӣ»-ро (1836—1843) меофарад. Баъдтар асари дигари ӯ «Луғати этимологии забонҳои романӣ» (1854) ҷоп мешавад.

Забоншиносии словенӣ Франц Миклошичро асосгузори ҳақиқии забоншиносии муқоисавӣ-таърихии забонҳои славянӣ меноманд. Вай муаллифи аввалин «Грамматикаи муқоисавии забонҳои славянӣ» мебошад. Ҷилди якуми ин асар бо номи «Фонетика» соли 1852, ҷилди дуюм «Морфология» (1856) ва ҷилди сеюм «Синтаксис» (1874) ҷоп мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихиро вобаста ба забони русӣ забоншинос Федор Иванович Буслаев татбиқ намудааст.

Концепцияи лингвистикии Август Шлейхер (1821—1868).

А. Шлейхер ба ғайр аз забоншиносӣ ба омӯзиши ботаникаю философия низ машғул шудааст, ки ин ба ақидаҳои забоншиносии ӯ таъсири муайян расонидааст. Ӯ аз соли 1846 дар университети Бонн, аз соли 1850 дар Прага ва аз соли 1857 дар университети Йен доцент шуда қор кардааст. Соли 1858 ӯро узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мекунанд.

Шлейхер баробари ба шакли ҷудогонаи илм даровардани ҳиндуаврупоииносии ба ҷараёни натурбиологӣ дар забоншиносӣ асос гузоштааст ва аз методҳои он, яъне илмҳои табиӣ истифода бурдааст. Асарҳои ӯ «Морфологияи забони динии славянӣ» (1852), «Дастур барои омӯзиши забони литвонӣ» (1855—1857), «Дар хусуси морфологияи забон» (1859), «Назарияи Дарвин дар амалияи илми забон» (1863) ва соли 1861—1862 асари асосии ӯ «Грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндугерманӣ» ҷоп мешавад. Ин асарҳо ба инкишофи илми забоншиносӣ кӯмаки қалон расонидаанд.

Август Шлейхер забонҳоро аз рӯи хусусияти грамматикашон ба се гурӯҳ ҷудо мекунад. Дар ин масъала ҳам таъсири Гегельро (тезис — антитезис — синтез) дар ӯ мушоҳида мекунем. Ба гурӯҳи якум забонҳои решагӣ (фақат реша доранд, суффиксу префикс надоранд), агглютинативӣ (ҳам реша ва ҳам аффикс доранд) ва флективӣ (ҳуди шакли қалима ҳам маъно (реша) ва ҳам муносибатро (аффикс) ифода мекунад) ҷудо намудааст. Забонҳои полисинтетикӣ Гумбольдт нишондодаро ба гурӯҳи агглютинативӣ дохил кардааст. Ӯ ба забонҳои решагӣ хитой, намаквӣ ва бирманӣ, ба гурӯҳи агглютинативӣ турку тоторӣ, муғулӣ, венгерӣ, тушӣ ва тибетиро, ба гурӯҳи флективӣ сомӣ ва ҳиндуаврупоиро (ҳам қадимааш ва ҳам наваш) дохил кардааст.

Ба ақидаи Шлейхер, ин се гурӯҳ се дараҷаи тараққиёти забонҳоро нишон медиҳад: решагӣ дараҷаи аввал, қадимӣ ва ё ибтидоии тараққиётро; агглютинативӣ дараҷаи мобайнии та-

раққиётро ва флективӣ дараҷаи олий, охирони тараққиётро нишон медиҳад. Ин таснифот ба олимони минбаъда таъсири зур расонида бошад ҳам, онро дараҷаи тараққиёти забонҳо шуморидан ҳамчун қизи сохта мақбули забоншиносон нагардид.

Дар вақти нишон додани муносибати байни забонҳои ҳиндуаврупоӣ чун натиҷаи тараққиёти таърихӣ Шлейхер назарияи шаҷараи забонҳои ҳиндуаврупоӣро ба вучуд меорад. Аз рӯи назарияи Шлейхер забонҳои қадимаи ҳиндуаврупоӣ ба ду нахустзабон — шимолиевропоӣ ва ҷанубиевропоӣ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи шимолий забонҳои славянию балтиқӣ, инчунин германӣ, вале ба ҷанубӣ ҳиндӣ, эронӣ, кельтӣ, юнонӣ ва италяниро дохил мекунад.

Одатан Шлейхерро асосгузори ҷараёни натурбиологӣ дар забоншиносӣ мешуморанд, зеро забонро ба категорияи организмӣ зинда дохил намудааст ва қонунҳои онро ба забон ҷорӣ мекунад. Дар ин бора ӯ чунин менависад: «Ҳаёти забон аз ҳаёти организмӣ зиндаи дигар — наботот, растанӣ ва ҳайвонот фарқи қуллӣ надорад. Ба мисли ҳайвоноту наботот забон ҳам аз сохти оддитарин инкишоф меёбад, ба шаклҳои мураккаб мерасад ва ниҳоят баъди ба қуллаи баланди инкишоф расидан шаклҳои он барҳам меҳӯрад» Дар ҷои дигар ба пурра мувофиқат кардани ҳамаи қонунҳои табиат ба забон шубҳа мекунад. Фикрҳои Шлейхерро доир ба ин масъала чунин хулоса қардан мумкин аст:

1) Забон чун организмӣ табиӣ берун аз иродаи одамон вучуд дорад. Вайро тағйир додан мумкин нест. Забон бо ёрии иродаи одамон инкишоф ва тақмил ёфтааст ва мувофиқи ҳамин қоида пир мешавад ва мемирад;

2) «Ҳаёти забонҳо» мисли ҳаёти табиат инкишоф меёбад;

3) Лингвистика мувофиқи қонун ва қоидаҳои табиат ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад.

Ин ақида ба қуллӣ ғалат аст, зеро забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Вай баробари ҷамъият пайдо мешавад ва баробари он инкишоф меёбад. Забон то ҷамъият ҳаст, вучуд дорад, барои он чун воситаи алоқа хизмат мекунад. Дар ҳолати забони дигарро қабул намудани ҷамъият он аз истеъмол мебарояд ва мемирад.

Ақидаи дигари ғалати Шлейхер гипотеза доир ба ду давраи ҳаёт ва инкишофи забон буд. Вай ба ақидаи идеалистии Гегель, ки дар асари ӯ «Фалсафаи таърих» (1840) ифода ёфта буд, такъя намуда таъкид мекунад, ки ҳаёти забонҳо ба ду давраи мустақил ҷудо мешавад: таърихи инкишофи забонҳо ва таърихи барҳам хӯрдани шаклҳои забонӣ. Ба муқобили ин ақидаи Шлейхер Яков Гримм, Потенция ва Бодуэн де Куртене баромада буданд.

Хизмати Шлейхер дар тараққиқи забоншиносии умумӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ хеле қалон аст. Ӯ яке аз аввалинҳо буд,

ки мувофиқат ва инкишофи овозхоро дар забонҳои хиндуаврупоӣ нишон дода, методикаи азнавбарқароркунии нахустзабони европоиро қор кардааст. Ҳам таснифоти морфологияи забонҳои хиндуаврупоӣ ва ҳам шаҷараи забонҳои хиндуаврупоӣ ба номи Шлейхер вобаста мебошад. Дар шаҷараи забонҳои хиндуаврупоӣ Шлейхер робитаи забонҳои хиндуаврупоиро нисбат ба якдигар ва пайдарҳам аз ҳам ҷудо шудани онҳоро ба дарахт ва шоху танаҳои он монанд кардааст. Чунин таҷдиди нахустзабон ба ду сабаб мумкин гардид:

1) дар натиҷаи ба эътибор гирифтани қонунҳои қатъӣ ва мунтазами забонҳо;

2) дар асоси ба эътибор гирифтани он, ки аз фактҳо ва забонҳои маълумбуда ба шаклҳои хеле қадимаи он гузаштан мумкин аст.

Шлейхер доир ба забон дастуруламалҳои илмӣ зиёде пешниҳод кардааст, ки ҷараёни лингвистии минбаъда онҳоро мавриди тадқиқи худ қарор додаанд. Шлейхер забоншиносиро чунин илме муайян кардааст, ки структураи забонро омӯхта, типҳои гуногуни морфологияи забонҳоро нишон дода, онҳоро аз рӯи хусусиятҳои синхронӣ ва диахронӣ муқоиса мекунад. Типологияи забонҳо ҳоло ҳам масъалаи актуалӣ аст. Вай ба фарқи лингвистикаю филология бештар диққат дода таъкид мекунад, ки лингвистика забонро омӯхта, ба истифодаи он дар шароитҳои гуногун қарор намешавад. Филология бошад, дастхатҳои адабро омӯхта ба ҳамаи масъалаҳо, ки функцияи забон ва ҳаёти таърихӣ халқҳо, ки бо ин забон гап мезананд, алоқаманд аст, дахл мекунад. Дар ин ҷо Шлейхер лингвистикаро ба дохилу берунӣ ҷудо мекунад. Шлейхер яке аз аввалин олимоне буд, ки ба масъалаи таъсири забонҳо ба ҳамдигар диққат додааст. Ин таъсирро дар забонҳои гайрихешӣ дар ҳамсоғӣ воқеъгардида ҳам мушоҳида қардан мумкин аст.

Шлейхерро дар якҷоягӣ бо Бопп асосгузори хиндуаврупоишиносӣ номидан мумкин аст. Забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ на фақат забонҳои хиндуаврупоиро, балки шохаҳои онро ҳам дар муқоиса омӯхтааст.

Албатта, дар қорҳои Шлейхер як қатор камбудихо низ ҳаст, ки онҳо, аз як тараф, натиҷаи камии материал бошад, аз тарафи дигар, нафаҳмидан ва надонистани ҳуди моҳияти ҷамъияти забон ва қонуниятҳои таърихӣ-материалии тараққиёти он буд.

Ҳамин тариқа, аз охири асри XVII то нимаи асри XIX забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ предмети худ ва методи худ — муқоисавӣ-таърихро муайян намуд. Ё ки ба гуфтаи Энгельс, лингвистика ба тӯфайли забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ фундаменти таърихӣ худро пайдо қард.

ЗАБОНШИНОСИИ МУҚОИСАВИ — ТАЪРИХИИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX

Компаративистика ва ё забоншиносии муқоисавӣ-таърихии нимаи дуюми асри XIX ва аввали асли XX бештар ба саҳеҳ кардани предмети омӯзиш ва баъзе гипотезаҳои пештара ва проблемаҳои дигари ҳамин соҳа машғул мешавад. Намояндагони машҳури ин давра, яъне **давраи дуюми** забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ доир ба забонҳои ҳиндуаврупой Бругман Карл (1849—1919), Бертольд Дельбрюк (1842—1922), асари яққояи онҳо «Асосҳои грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупой» (1886—1900), Антуан Мейе (1866—1936) «Муқаддимаи омӯзиши муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупой» 1930, Фортунатов Ф. Ф., Богородицкий В. А. ва дигарон мебошанд. Азбаски дар фаслҳои минбаъда доир ба Антуан Мейе муфассал сухан намеравад, дар ин ҷо каме дар бораи ӯ маълумот медиҳем.

Антуан Мейе сардори забоншиносони Франция мебошад. Вай аз соли 1906 роҳбари ҷамъияти лингвистии Париж ва муҳаррири бюллетени он буд. Аз соли 1906 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия буд. Фаъолияти илмӣ ӯ аз охири асри XIX сар мешавад. Антуан Мейе яке аз бузургтарин намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихии ҳиндуаврупой мебошад. Корҳои ӯ доир ба забоншиносии умумӣ, забонҳои славянӣ, германӣ, юнонӣ, лотинӣ, арманӣ, форсии қадим ва тохарӣ дар байни забоншиносон маълум ва машҳур мебошад. Як қисми асарҳои ӯ ба забони русӣ тарҷума шудаанд. Ба инҳо «Муқаддимаи омӯзиши муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупой» (1938), «Методи муқоисавӣ дар забоншиносии таърихӣ» (1954), «Забони умумиславянӣ» (1951), «Хусусиятҳои хоси ғурӯҳи забонҳои германӣ» (1952) ва ғайра дохил мешавад.

Антуан Мейе дар қорҳои худ анъанаҳои беҳтарини забоншиносии муқоисавӣ-таърихии ҳиндуаврупойро давом додааст.

Дар ин давра факту материалҳои нав пайдо мешавад, ки он асоси кашфиётҳои нав мегардад. Асоси омӯзиш синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупой мешавад, инчунин ҷои пайдонш, паҳншавӣ ва маданияти халқҳои ҳиндуаврупой объекти омӯзиш қарор мегирад. Омӯзиши чуқури забонҳои хеш ба мисли германӣ, романӣ, славянӣ, балтиқӣ, эронӣ ва забонҳои ҷудоғона ба монанди юнонӣ, лотинӣ, немисӣ, франсузӣ ва русӣ, инчунин ин метод ба омӯзиш ва тадқиқи забонҳои сомию хомӣ, турқӣ, угрофинӣ низ ҷорӣ карда мешавад.

Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар замони ҳозира, аз як тараф, қомебӣ ва анъанавӣ компаративистикаи асри XIX-ро давом диҳад, аз тарафи дигар, ба тадқиқи омӯзиши проблемаҳои нави, ки дар асоси материалҳои пайдошуда ва инкишофи назарияи лингвистика ба вучуд омадаанд, машғул аст.

Қашфи хати забони хетӣ аз тарафи забоншиносии чех Гроз-

ный Б. («Забони ҳетҳо» — 1916—1917) ва омӯзиши забони тохарӣ ба инкишоф ва таъбири забоншиносии муқоисавӣ сабаб гардид. Қадимӣ будани забонҳои юнонию санскрит ба шубҳа афтод. Масъалаи ҳолати қадимтарини забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва нахустзабони онҳо актуалӣ гардид. Масъалаи фонетика, морфология ва синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупоӣ боз ҳам аниқ шуда истодааст.

Асарҳои Герман Гирт «Грамматикаи ҳиндугерманӣ» — 1921—1937, Курилович Е. «Грамматикаи ҳиндуаврупоӣ» — 1969, Эмиль Бенвенист «Ташаккули аввалини номҳои ҳиндуаврупоӣ» — 1943, Пизани В. «Забоншиносии ҳиндуаврупоӣ» — 1949 ва ғайра ба вучуд омаданд, ки дар ҳал ва аниқ кардани бисёр масъалаҳо роли калон бозиданд. Пештар садонокҳои э, у ва и-ро вокализми қадимаи ин забонҳо медонистанд, акнун танҳо э-ро қайд мекунанд у ва и-ро ҳамчун сонантҳои ҳичосоз мешуморанд. Акнун решаи ҳиндуаврупоӣ садонокӣ аз ду тараф ҳамсадодор шуморида мешавад, ҳол он ки пештар якҷиғӣ, яъне як садонокӣ як ҳамсадо ҳисоб мекарданд. Пештар хешигарии забонҳо аз рӯи ҷиҳатҳои овозии морфологӣ муайян мекарданд, ҳоло ба маънои лексикӣ калимаҳо низ махсус диққат медиҳанд.

Дар мамлақати мо ба ин масъала олимони Гуҳман М. М., Десницкая А. В., Жирмунский В. М., Кацнельсон С. Д., Стеблин-Каменский М. И., Тронский И. М. олимони ҷавон Макаев Э. А. ва Откупщикова Ю. В. машғул мебошанд.

ҶАРАЁНИ МАНТИҚИ ВА ПСИХОЛОГИ ДАР ЗАБОНШИНОСИ

Ҷараёни мантиқӣ. Омӯзиши ҷиҳати фалсафии (назариявӣ) забон дар нимаи аввали асри XIX дар ду ҷараён — мантиқӣ ва психологӣ инкишоф ёфтааст. Онҳо аз ду ҷиҳат — шаклию семантикӣ омӯхтани грамматикаро таъкид мекарданд, вале фаҳмиши ҳам шаклию ҳам семантикӣ онҳо гуногун буд.

Ҷараёни мантиқӣ асри XIX то андозае аз грамматикаи универсалии асри XVII фарқ карда, бештар ба хусусиятҳои миллии шаклҳои забонӣ диққат дода, ба ягонагии мантиқӣ ва таърихӣ ва махсусан ба ягонагии мантиқӣ-синтаксисӣ эътибор меод.

Забоншиносии немис К. Беккер дар асари худ «Организми забон» — 1869 қонунҳои мантиқро ба материали забони немисӣ татбиқ менамуд. Омӯзиши ҷумларо аз мантиқ ва услуб гирифта ба грамматика медиҳад. Принципи мантиқӣ-семантикӣ ҷудо намудани ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла солҳои зиёд дар грамматикаҳои забонҳои ҳозира ҷои асосиро ишғол менамуд.

Олимони зиёде ин ҷараёнро тарафдорӣ намуда, ақидаҳои онро давом ва инкишоф додаанд. Дар Россия Греч Н. И. «Грамматикаи амалии русӣ» — 1827, Давыдов И. И. «Таҷри-

баи умумимуқоисавии забони русӣ» — 1852 ба ин мактаб дохил мешуданд.

Яке аз забоншиносони номӣ, намояндаи чараёни мантиқӣ-грамматикӣ забоншиносии рус Ф. И. Буслаев (1818 — 1897) буд. Буслаев дар асоси материали бои забони русӣ анъанавӣ забоншиносони ватанӣ — аз Ломоносов то Востоков — инчунин забоншиносони Европа — Гумбольдт, Бопп ва махсусан Гриммер давом ва инкишоф медиҳад.

Буслаев ба масъалаи ягонагии назарияву амалия диққат меод. Муайян намудани муносибати байни анъанаҳои филологиву лингвистӣ дар омӯзиши асосҳои грамматикаи мантиқӣ (фалсафӣ), филологӣ ва таърихӣ масъалаи марказӣ ба ҳисоб мерафт.

Тарзи тадқиқи филологӣ ба омӯзиши забонҳои мурда равона карда шудааст. «Барои филолог,— менависад Буслаев,— забон танҳо воситаи дарк намудани адабиёти қадима мебошад». Грамматикаи амалии филологӣ бошад, ба тадқиқи нутқи адибони номин ба замонҳои ҳозира наздик ҳамчун маълумотнома, ба мисли грамматикаи забони хоричӣ, аксар қоидахоро аз худ мекунад. Ин тарзи омӯзиширо қаноатбахш шуморидан мумкин нест.

Фақат донишҷӯи қоидаҳо ва дар хотир нигоҳ доштани онҳо кифоя нест, бояд онҳоро «фаҳмид». Тарзи лингвистии омӯзиши забон ба фаҳмидан хидоят мекунад. Забони ҳозира аз маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ аз ҷиҳати баромаду таркиб ниҳоят гуногун иборат аст. Онҳоро ҳамон вақт фаҳмидан мумкин аст, ба шарте ки қисмҳои ҷудогонаи он дар алоқамандӣ бо кулл мувофиқи қонунҳои тараққиёти таърихӣ омӯхта шавад.

Тарзи таърихӣ омӯзиши забон,— ба ақидаи Буслаев,— ҳар ду тарзи авваларо (филологиву лингвистӣ) муттаҳид намуда, сарҳади мантиқу грамматикаро саҳеҳ мекунад ва алоқават забону тафаккурро нишон медиҳад. Дар натиҷаи тараққиёти таърихӣ мантиқи забон ба вучуд оварда мешавад, ки «вай нисбат ба мантиқи шахсонӣ ҷудогона бо вучуди ниҳоят бориқбин ва пурмаънӣ будани он саҳеҳ, қатъӣ ва ҳамаҷаҳади мебошад». Аз ин рӯ, мантиқи грамматикаи таърихӣ аз мантиқи грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) фарқ мекунад.

Ба фикри Буслаев, Беккер сарҳади саҳеҳи грамматика ва мантиқро ҷудо карда натавонист, чунки маълумоти зарурии таърихӣ доир ба забонҳо надошт. Ӯ ба грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) такя карда, қолабҳои мантиқро бевосита ба забон ҷорӣ менамуд, хусусиятҳои хоси забонҳоро ба назар намегирифт. Буслаев қайд мекунад, ки Беккер танҳо ба синтаксис диққат меод, муносибати аъзоҳои ҷумларо бо ҳиссаҳои нутқ ба назар намегирифт, дар нитаҷа грамматикаи он илм доир ба забон набуда, балки татбиқи қонунҳои мантиқ ба материали тайёри забон будо халос.

Бо вучуди ин Буслаев таъкид мекард, ки грамматика бояд ба мантиқ такъя намояд. Ҷумла дар маркази системаи грамматикии Буслаев меистад. У синтаксисро асоси тамоми забон медонад. Морфология,— ба фикри ӯ,— шакли таркиби калимаҳоро барои тартиб додани ҷумла мувофиқат мекунонад. Морфология мисли калима қисмати синтаксис аст. Буслаев таълимоти худро дар хусуси асоси мантиқӣ-шаклии ҷумла, ихтисор ва муттаҳидшавии он, аъзоҳои пайрав ва ҷумлаи пайрав баён намудааст. Аломатҳои мантиқӣ-семантикӣ асосӣ шуморида мешавад, таҳлили синтаксисӣ ҳам ба ҳамин асос карда шудааст.

Хусусияти барҷастаи ҷараёни мантикӣ дар забоншиносӣ назарияи забонро проблемаи мантикӣ шуморидан аст. Семантикаи забонӣ бо категорияҳои мантиқ як шуморида мешавад. Ба тарзи дигар гӯем, калима мафҳуми ҷумла муҳокима Ҷаҳмида мешавад, ё ки ҷумлаҳои мураккабу матн хулосабарорӣ доништа мешавад. Чунин фаҳмиши алоқаи забону тафаккур хусусиятҳои забонҳоро инкор мекунад, бештар ба ҷиҳатҳои умумии забонҳо диққат дода, хусусиятҳои ҷудогонаи он ба эътибор гирифта намешавад. Ба мадди аввал омӯзиши хусусиятҳои универсалии забонҳо, ки ба воситаи методи таснифотӣ-дедуктивӣ тасвир карда шудааст, гузошта мешавад. Ҷараёни мантикӣ таъбирёбандаст, зеро агар Аристотель дар мантики худ таносуби ҷумлаю ҳиссаҳои нутқро нишон дода бошад, грамматикаи Пор-Рояль универсалии категорияҳои мантиқу грамматикаро, тарафдорони ҷараёни мантиқии аввал ва мобайни асри XIX муносибати мантиқу грамматикаро нишон додаанд.

Омӯзиши материалҳои аз ҷиҳати сохт гуногун ва тараққиёти давраҳои гуногуни як забон, ичунин танқиди мактаби шаклӣ-грамматикӣ аз тарафи забоншиносони таърихӣ ба он овард, ки дар охири асри XIX ҷараёни мантикӣ аввал дар шакли синтаксиси семантикӣ-маъноӣ, баъд дар шакли структурӣ-семантикӣ инкишоф ёфт. Дар ташаккули ин гуна мактабҳои мантикӣ-семантикӣ (логико-семантический) асарҳои А. В. Богородицкий, А. А. Шахматов, И. И. Мещанинов, ичунин намоёндагони синтаксиси семантикӣ, коммуникативӣ ва номинативӣ роли калон бозиданд.

Дар асри XX концепсияи тарафдорони ҷараёни мантикӣ хеле таъбир ёфт, ба ин инкишофи лексикология ва забоншиносии мантикӣ-математикӣ сабаб гардид. Ҷамаи ин дар натиҷа ба қуллӣ таъбир ёфтани мантиқ ва математика дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба амал омад.

Бо таъсири инкишофи забоншиносӣ ва ичунин мантиқи рамзӣ ва математика шавқу завқ ба омӯзиши проблемаҳои семаснология, ба масъалаҳои маъноӣ калима ва сохт, ба забони илм зиёд мешавад. Дар ин давра ба ҳам наздикшавии

концепцияҳои мантикӣ бо назарияи психикии калима, ҷумла бо фаъолияти нутқ ба амал меояд.

Чараёни психологӣ. Ин чараён зидди чараёни натуралисту мантикӣ пайдо шуд. Сарчашмаи он ба концепцияи Гумбольдт алоқаманд аст, зеро вай характери фаъолона ва семантикии фаъолияти нутқро қайд карда буд. Муносибати наздики фаъолияти фикрӣ бо психологияи нутқ барои тамоми ин чараён хос аст.

Асосгузори чараёни психологӣ Герман Штейнталь (1823—1899) мебошад. Ӯ дар қорҳои худ «Таснифоти забонҳо ҳамчун инкишофи идеяи забонӣ» (1850), «Пайдоиши забон» (1851), «Грамматика, мантиқ, психология, муносибат ва принципҳои онҳо» (1855), «Характеристикаи намудҳои муҳимтарини сохти забон» (1860) ва «Муқаддимаи психология ва забоншиносӣ» (1881) биологизми Шлейхер ва грамматикаи мантикии Беккерро рад намуда, таълимотро доир ба забон чун фаъолияти индивид ва инъикоси психологияи халқӣ ба вучуд овард. Ба фикри Штейнталь, «забон ин худшиносӣ, ҷаҳонбинӣ ва мантиқи рӯҳи халқ аст».

Штейнталь бештар ба пайдоиш ва инкишофи забону тафаккури индивид ба нутқи он (шахси ҷудогона) диққат медиҳад, аз ин рӯ, моҳияти ҷамъиятии забон ба инобат гирифта намешавад. Забоншиносӣ бояд натавон ба омӯзиши забони индивид, ба психологияи он, балки ба воситаи омӯхтани забони халқ ба психологияи вай такя намояд.

Штейнталь роли забонро дар ҷамъият инкор намекунад. Ба фикри ӯ, азбаски одам гап мезанад, ӯ аъзои ягон коллектив аст, пас одамон ба халққову қабिलाҳо ҷудо мешаванд. Гуё дар аввал одамон якҷоя фикр мекардаанд, яъне ҳар кас фикри худро ба фикри ҳамқабилан худ алоқаманд мекард, фикри пайдошуда ҳам ба яқум ва ҳам ба дуҷум баробар тааллуқ дошт. Таъсири якхелаи беруна фикр ва забони якхела ба вучуд меовард. Тасаввурот ва инкишофи он аз рӯи қонуни умумии психологияи индивидуалӣ ба амал меояд. Вале таъсири як шахс ба шахси дигар бо роҳи психикӣ не, балки ба воситаи ёрии забон ба амал меояд.

Ба ақидаи Штейнталь, «Предмети забоншиносӣ забон ва ё умуман забон мебошад, яъне ифодаи ҳаракати дарки дохилӣ, психикӣ ва рӯҳест, ки ҳолат ва муносибати он ба воситаи овозҳои артикуляционӣ ифода меёбад.

Мачмӯи мундариҷаи дохилӣ пеш аз забон ба амал омада бо ёрии забон ифода мешавад. Ҳамин тарик, дар концепцияи Штейнталь чизи асосӣ ва ҳалқунанда ин ҳамбастагии нутқи индивид ва тафаккури он мебошад.

Гумбольдт забонро чун процесси мунтазам, чун фаъолияти эҷодӣ, чун воситаи пайдарҳам бавучудорандаи фактҳои нутқи зинда мефаҳмид. Вале аз эҷодиёти бою ҳаматарафа ва ба-

роят диалектикий Гумбольдт танҳо баъзе ҳолатҳо инкишоф дода мешаваду ҳалос. Масалан, мафҳуми «фаъолияти забонӣ»-и Гумбольдт чун яке аз функцияҳои организми инсон фаҳмида мешавад. Ин маънои он дорад, ки моҳияти забон бо мафҳуми процесси психофизиологии бо нутқи индивид ифодашаванда як шуморида мешавад. Дар ин ҳол асоси забоншиносӣ физиология ва ё психология шуданаш мумкин аст.

Хулоса, таълимоти Гумбольдт доир ба муносибати мураккаби байни забон, шуур ва ҳақиқат ба субъективизм ва индивидуализм иваз карда мешавад.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуюми асри XIX мавқеи асосиро шарҳи психологии моҳият ва процесси инкишофи забон гирифта буд.

Таъсири қорҳои Штейнтальро на фақат дар фаъолияти илмии Потенбня Пауль, балки дар қорҳои Бодуэн де Куртенэ, Соссюр, Сепир ва Щерба низ мушоҳида мекунем, вале ба тарзи гуногун.

Потенбня ва Пауль дар маънидоди семантикаи ҷумла, категорияи грамматикӣ ва намудҳои маънои лексикӣ аз асоси психологӣ истифода бурдаанд. Бодуэн ва Соссюр бошанд, ҳарактери иҷтимоии фаъолияти нутқро қайд мекунад.

Намояндаи дигари ҷараёни психологизм Вильгельм Вундт (1832—1920) буд. Вундт характери ҷамъиятии забонро қайд мекунад, вале онро ба психологияи одамон вобаста менамояд. Вундт дар асарҳои асосии худ «Психологияи халқҳо — забон» (1900), «Таърихи забон ва психологияи забон» (1901, «Элементҳои психологияи халқҳо» (1912) назарияшро баён намудааст. Ӯ ҳамаи масъалаҳои тадқиқ намудани ҷавонграмматикҳо: тағйиротҳои фонетикӣ ва семантикӣ, шаклҳои калима, пайдоиши забон, фарқҳо дар забон ва ғайраро аз ҷиҳати психологӣ маънидод намудааст. Вай ба муқобили индивидуализми ҷавонграмматикҳо ва махсусан Пауль баромад карда таъкид мекунад, ки онҳо ҳақиқан ба назар намегиранд, ки забон, мифҳо, урфу одатҳои ҷамъият ба вучуд меорад ва дар ҳама гуна муносибатҳо ҷамъият индивидро муайян мекунад, индивидум аз ягон ҷиҳат ба воситае ҳам ҷамъиятро муайян карда наметавонад. Бо вучуди ин психологияи коллективи Вундт аз психологияи индивид фарқе надорад, зеро дар ҳар ду ҳолат ҳам забон танҳо чун воситаи ифодаи фикр маънидод карда мешавад, воситаи муносибати байни одамон будани он ба эътибор гирифта намешавад.

Яке аз намояндагони ҷараёни психологизм дар Россия забоншиноси номии украин ва рус **Александр Афанасьевич Потенбня** (1835—1891) буд. Ӯ дар инкишоф ва тараққии забоншиносии ватанӣ роли қалон бозидааст. Қорҳои асосии ӯ «Фикр ва забон» (1862), «Қайдҳои доир ба грамматикаи русӣ» (1874—1888) мебошанд. Ӯ асосгузори мактаби лингвистии Харьков

буд. Потевня ба инкишофи психологизми лингвистӣ ва забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ёрӣ расонидааст. Потевня ба корҳои Гумбольдт ва Штейнталь такъя карда, концепсияи лингвистии худро ба вучуд меорад ва забонро чун ҳодисаи таърихӣ ва фаъолияти фикрии нутқ мешуморад. Ба фикри ӯ, забон ҳамчун яке аз намудҳои фаъолияти инсон се ҷиҳат дорад: умуминсонӣ, милли ва индивидуалӣ.

Хусусияти умуминсонии забон моҳияти он аст, вай аз системаи рамзҳо иборат буда, барои ифодаи фикр ёрӣ мерасонад. Моҳияти хусусиятҳои дигари забон ҷиҳати миллии он мебошад. Ягон категорияи грамматикӣ ва лексикӣ нест, ки барои ҳамаи халқҳо ҳатмӣ бошад. Халқият умумияти забонро мефаҳмонад, фарқи халқҳо ин фарқи забонҳо мебошад, ки анъанавӣ халқро нигоҳ медорад. Забон соф ҳодисаи таърихӣ мебошад, бинобар он ҳодисаи гуногувранг аст.

Фаъолияти нутқкунӣ ин амалиёти яққояи забон, дониши нотик ва фикри ифодашаванда мебошад. Вазифаи муҳими тадқиқотчи қушода додани муносибати фикру нутқ аст, на шаклҳои мантиқ ва шаклҳои забон. Забон натавон маҳзан ва воситаи ифодаи фикр ва эҳсос, балки восита ба шакл дарорандаи фикри гуяндаву шунаванда мебошад.

Потевня ба муносибати забон, нутқ ва фикр диққати маҳсус дода, қайд мекунад, ки фаҳмидани соҳти семантикии калима, шаклу категорияҳои грамматикӣ муҳим аст. Ӯ ба калима диққати маҳсус додааст ва қайд мекунад, ки калима хусусияти ҷамъбаст ва инкишоф додани фикрро доро мебошад. Ҳама гуна калима аз се элемент иборат аст: овози бурро, тасаввурот ва маъно. Бе овоз калима шуда наметавонад, албатта, овозҳои бурро ҳам бе маъно калима шуда наметавонанд. Ҳамин тариқ, калима на танҳо ягонагии овозҳо, балки ягонагии тасаввурот ва маъно мебошад. Потевня калимаро ҳамчун рамз ё ки аломати маънодор мефаҳмад. Потевня баробари хусусияти ҷамъбасткунандагии калимаро қайд карданроли фаъолонии онро дар инкишофи фикр қайд мекунад. Маънои калимаву мафҳум бо ҳам алоқаи зич дошта бошад ҳам, аз ҳам фарқ мекунад. Мафҳум хусусияти умумӣ дошта, маънои лексикиро ҳам дар бар мегирад.

Потевня ба масъалаи маънои лексикиву грамматикӣ ва муносибати байни онҳо, синтаксиси муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ диққати калон додааст. Умуман, дар ҳалли ин масъалаҳо ба забоншиносони минбаъда таъсири муайяне расонидааст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки таъсири психологизмро ҳоло мо дар социолингвистика, структурализм, лингвосомиотика ва забоншиносии математикӣ мушоҳида мекунем.

ЧАВОНГРАММАТИКҲО

Давраи дуҷуми инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва психологӣ ба фаъолияти мактаби лингвистии Лейбциг алоқаманд аст. Намояндагони нисбатан ҷавони ин мактаб ба муқобили ақидаҳои забоншиносии нисбатан калонсол баромада буданд.

Ин ҷараён солҳои 70—80 асри XIX ба амал меояд. Яке аз забоншиносони Германия намояндагони мактаби навро ба тариқи ҳазлу шӯхӣ «ҷавонграмматикҳо» меномад. Ин номи ба таври ҳазл гуфташударо Бругман (яке аз намояндагони барҷастаи мактаби навр) қабул мекунад ва он номи як ҷараёни калони забоншиносӣ мегардад.

Дар ин вақт аллақай методи муқоисавӣ-таърихӣ ба тамоми ҷаҳон панҷ гардида буд. Агар дар солҳои аввали пайдоиши компаративистика немисҳо, даниягӣҳо ва славянҳо фаъолият нишон медода бошанд, ҳоло дар бисёр давлатҳои дигари Европа ва Америка марказҳои лингвистӣ ва мактабҳо ба амал омада буданд. Масалан, соли 1866 дар Франция «Ҷамъияти лингвистҳои Париж» ба амал меояд. Дар Америка бошад, ҳиндушиносии номӣ В. Д. Уитни кор мекард, ки ба қавли Сосюр, ба муқобили биологизми Шлейхер ва «психологияи халқҳо»-и Штейнталь баромада, ба саршавии фаъолияти ҷавонграмматикҳо асос мегузорад. Дар ин давра дар Россия Поттебня, Бодуэн, Фортунатов, дар Италия Асколи Г. И., дар Швейцария Сосюр, дар Австрия Гуго Шухардт, дар Дания Карл Вернер ва В. Томсон барин забоншиносон кор мекарданд.

Яке аз сарварони мактаби забоншиносии Лейбциг, тадқиқотчи забонҳои славянӣ ва балтикӣ Август Лескин (1840—1916) дар асари худ «Тасриф дар забонҳои славянӣ-литовӣ ва германӣ» (1876) мақсад ва ақидаи ҷавонграмматикҳоро ифода намудааст ва инчунин шогирдони ӯ Карл Бругман (1849—1919), Герман Остгоф (1847—1908), Герман Пауль (1846—1921) ва Бертольд Дельбрюкк (1842—1922) асосгузори ин ҷараён меноманд.

Назарияи ҷавонграмматикҳо дар муқаддимаи Бругман ва Остгоф ба ҷилди якуми асарашон «Тадқиқоти морфологӣ» (1878), ки одатан манифести ҷавонграмматикҳо меноманд ва инчунин дар асари Герман Пауль «Принципҳои таърихи забон» (1880) пурра инъикос ёфтааст.

Намояндагони ҷавонграмматикҳо асосан ба се ҷиз диққати махсус медоданд: 1) Қонунҳои фонетикӣ, ки дар забонҳои ҷойдоранд, 2) Аналогия, ки дар процесси сохтмони шаклҳои забонӣ ва тағйиротҳои фонетикӣ-морфологӣ роли муҳим мебозанд, 3) Омӯзиш ва тадқиқи забонҳои зиндаи ҳозира ва диалектҳои он, ки (Забонҳои қадима ва забони адабиरो одамон

назорат мекунад) барои муқаррар намудани қонуниятҳои лингвистиву психологӣ заминаи муҳим ба шумор меравад.

Чараёни ҷавонграмматикҳо дар заминаи мушоҳида ва кашфиётҳои зиёде доир ба таърихи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, мушоҳида ба талаффузи одамони зинда, омӯзиши шартҳои физиологӣ ва физикии (акустикии) пайдоиши овозҳо ва диалектҳои гуногун, ки илми фонетикаро ба вучуд меорад, ба амал омадааст. Ин гуна мушоҳидаҳо ба ҳулосае оварданд, ки қонуниятҳои инкишофи овозҳо ҷой дорад.

Дар соҳаи грамматика кашфиётҳои нав нишон доданд, ки дар процесси инкишофи флексия, ки гузаштагонӣ ҷавонграмматикҳо ба он эътибори махсус меоданд, процессҳои дигари морфологӣ аз қабилӣ тағйирӣ сарҳади байни морфемаҳо дар ҳудуди калима аз рӯи аналогия низ роли калон мебозад.

Омузиши амиқи фонетикаву грамматика этимологияро ба пояи илмӣ гузошт. Тадқиқотҳои этимологӣ нишон доданд, ки тағйиротҳои фонетикиву маъногӣ калимаҳо ба ҳамдигар вобастагӣ надоранд.

Фаҳмиши нави фактҳои забонӣ ҷавонграмматикҳоро барои аз нав дида баромадани ақидаҳои компаративистҳои аввала — Бопп, Гумбольдт, Шлейхер овард. Онҳо ба ақидаи пешинаи доир ба инкишофи ягонаи ҳамаи забонҳо аз дараҷаи бешаклӣ ба агглютинативӣ ва баъд ба флективӣ муқобил баромаданд. «Таҷдиди (реконструкцияи) нахустзабони ҳиндуаврупоӣ то ҳол мақсади асосӣ ва марказии забоншиносӣ муқосисавӣ буд,— менависанд ҷавонграмматикҳо,— аз ин рӯ, диққати асосиро ҳамеша дар ҳамаи тадқиқотҳо ба нахустзабон меоданд... Ба инкишофи минбаъдаи забонҳо хунуқназарона нигоҳ мекарданд ва онро ҷун довраи таназзул, вайроншавӣ ва пиршавӣ шуморида, далелҳои он то мумкин аст, ба эътибор гирифта намешуд». Ҷавонграмматикҳо ба муқобили ин ақида, ба муқобили процесси ягонаи инкишофи морфологияи забонҳо шуморидани танҳо флексия, инчунин ақидаи Гумбольдт доир ба «рӯҳи халқ» шуморидани забон баромаданд.

Қамбудии асосии тадқиқотчиёни чараёни натуралистӣ ва мантиқӣ дар омӯзиши забонҳои ҳиндуаврупоӣ,— ба фикри ҷавонграмматикҳо,— аз ҳад зиёд омӯхтани ҳуди забон, вале ниҳоят кам диққат додан ба нотик мебошад, гӯё забон дар алоҳидагӣ, бе одамон вучуд дошта бошад, ҳол он ки шахс офарандаи забон аст.

Барои дониستاني забон, яъне нутқи инсон, қобилияти суҳандонии вай, забонҳои қадимаи Европаро омӯхтан ва барқарор намудани шакли қадимаи он шарт нест,— мегӯянд Остгоф ва Бругман. Бояд забонҳои зиндаи ҳозира ва диалектҳои онро тадқиқ намуд ва аз он элементҳои психологиро пайдо кард. Онҳо ба омӯзиши назариявӣ ва хушқу холии (аз рӯи қоғаз) шаклҳои қадимаи ҳиндуаврупоӣ зид буданд.

Мувофиқи гуфтаи асосгузори ин чараён — Остгоф ва

Бругман, механизми нутқи инсон ду тараф дорад: психикӣ ва физикӣ. Онҳо муқобили соф физикӣ шуморидани нутқ буда, ба чиҳати психикии он низ диққати махсус доданро талаб мекарданд, зеро мавҷудияти забон ба шахсони ҷудогона (индивид) вобаста мебошад, бинобар ин ҳама гуна тағйироти забонӣ ба шахси гӯянда (индивид) вобастааст. Ба ғайр аз ин фаъолияти психикиву физикии одамон ҳангоми аз худ кардани забони меросмонда ва эҳёкуниву азнавсозии овозҳо дар шуур дар тамоми давраҳо ба тағйирот дучор намешавад.

Ҳамин тариқ, чизи асосӣ дар муайян намудани моҳияти забон барои ҷавонграмматикҳо индивидуализм ва психологизм буд. Герман Пауль дар асарҳои худ «Принципҳои таърихи забон» ҳодисаҳои забонро аз рӯи фаҳмиши психологӣ Штейнталь муайян намудааст. Ба фикри ӯ, манбаи фаъолияти психикӣ ин каллаи гӯянда мебошад. Нотиқ сарчашмаи объекти омузиши ҷавонграмматикҳост. Албатта, нутқи индивид ифодаи конкретии нутқи ҷамъият аст. Вале камбудии ҷавонграмматикҳо он буд, ки тадқиқи ҳодисаҳои забониро пурра аз рӯи нутқи индивид мегузaronиданд. Ба ақидаи онҳо, нутқи ҷамъият ва ҳатто диалектҳо сафсата асту халос, чизи реалӣ нутқи шахси ҷудогона, аз ин рӯ, нутқи худро тадқиқ кардан ҳамчун чизи маълум беҳтар аст.

Онҳо индивидуализмро ба асос гирифта, сабабҳо ва қонунҳои тағйироти забонҳоро дар инкишофи ҷамъияти инсонӣ не, балки дар психикаи шахси ҷудогона ҷустуҷӯ мекарданд.

Ҷавонграмматикҳо ба диалектҳо диққати махсус додаанд, зеро ба фикри онҳо, 1) шеваҳои забони зинда буда, ҳақиқати забонро табиӣ ва қонунӣ нишон медиҳанд, 2) шеваҳои ҳақиқати забонро пурра нигоҳ медоранд, ҳатто дар шеваҳои ҷунин фактҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар забони хатӣ ба қайд гирифта нашудаанд.

Ҷавонграмматикҳо ба омузиши чиҳати таърихии забон нисз аҳамият додаанд, вале ба предмети омузиши таърихи забон танҳо материалҳои ба қайд гирифташударо дохил карда, гипотезаҳоро доир ба нахустзабон ба эътибор намегирифтанд. Дар натиҷаи мушоҳидаи диалектҳои гуногун ҷавонграмматикҳо ба нахустзабон ва сабаби ба вучуд омадани забонҳои ҳеш шубҳа мекунанд. Гуё нахустзабон ҳам ба мисли диалектҳои ҳозира (дар асоси аналогия) ба шеваҳои ҷудо мешавад. Онҳо ба қонунҳои фонетикӣ (физикӣ) ва аналогия (психологӣ) ҳамчун ду қувваи таъсиррасон ба нутқи инсон аҳамият дода буданд.

Қонуни фонетикӣ се аломатро дар бар мегирад: аломати якум характери материалӣ, овозӣ ва ба маъно вобаста набудани он аст. Қонуни овозӣ гуфта бо таъсири овозҳои ҳамшафат, мавқеъ ва зада тағйир ёфтани овозҳоро меноманд. Аломати дуюми қонуни фонетикӣ мунтазамӣ ва якхелагии тағйироти овозӣ фаҳмида мешавад. Омузиши тағйиротҳои овозии

забонҳои хиндуаврупой аломати сеюми қонуни фонетикӣ — хусусияти иҷтимоии онро нишон медиҳад. Агар тағбироти овозӣ бешуурона ба амал ояд, маънои калима ва тағбири он ба шуури одамон, психикаи онҳо хатман таъсир мерасонад. Қонуни аналогия бо таъсири зӯри фаъолияти нутққунии ғӯянда вобаста мебошад.

Чавонграмматикҳо ба тағбири маъноии калима диққати махсус меоданд. Ин тағбирот барои он ба амал меояд, ки истифодаи шахсӣ (индивидуалӣ) ва маъноии калима дар забон пурра мувофиқат намекунад.

Бо вучуди норасонҳо назарияи чавонграмматикҳо назар ба забоншиносии пештара қадаме ба пеш буд. Ин дар ҷӣ зоҳир мегардид:

1) диққати махсус додан ба забонҳои зинда ва махсусан диалектҳо ва аз рӯи ин далелҳо ба ҳодисаҳои забонӣ баҳо додан,

2) ба ҳисоб гирифтани элементи психологӣ дар процесси муносибат ва махсусан тағбири забонҳо (роли аналогия),

3) эътироф намудани мавҷудияти забон дар ҷамъияти бо он гапзананда, бо вучуди аз ҷиҳати илмӣ муайян карда натавонистанашон муносибати индивидуалӣ ва ҷамъиятии забонро,

4) диққати махсус додан ба тағбиротҳои овозӣ, яъне ба ҷиҳати материалии нутқи инсон,

5) кушиши факторҳои қонуният ва мафҳуми қонунро ба материалии забон ҷорӣ намудан.

Дар асоси ҳамина маҷмӯи қоидаҳо чавонграмматикҳо кашфиётҳои зиёде дар забоншиносии хиндуаврупой карданд.

Пеш аз ҳама назарияи Шлейхер доир ба ҳешигарии забонҳои хиндуаврупой ва шаҷараи забонҳои ӯ ба шубҳа монанда шуд. Мувофиқи ақидаи Шлейхер гӯе забонҳои немисҳо, балтиқҳо ва славянҳо аз ҳама пештар аз забонҳои хиндуаврупой ҷудо шуда рафта бошанд. Аз забонҳои боқимондаи хиндуаврупой, яъне «арио-греко-итало-кельтӣ» аз ҳама дертар кельтҳо, италянҳо ва юнониҳо чун халқи алоҳида ҷудо шудаанд. Ҳамин тариқ, ба фикри Шлейхер, дар забони хиндуаврупойӣ ҳо, ки дар шарқтар зиндагӣ мекунад, хусусияти архаистӣ зиёдтар, вале дар Ғарб будагиҳо камтар боқӣ мондааст.

Соли 1872 забоншиносии немис Иоганн Шмидт (1843—1901) дар асари худ «Муносибатҳои ҳеши забонҳои хиндуаврупой» бар зидди ин гипотезаи Шлейхер мебарояд. Ба фикри ӯ, шохаи славянӣ-балтиқӣ аз Ғарб бо немисӣ ва аз Шарқ бо хиндуэронӣ алоқаи зич дорад. Забони юнонӣ бошад, байни хиндуэрониву италянӣ меистад. Шмидт ба ҷои шаҷараи забонҳои Шлейхер «назарияи мавҷ»-и («волновая теория») худро пешниҳод мекунад. Мувофиқи ин назария забонҳо ба мисли мавҷи об аз маркази худ дур шудан мегиранд. Забони аз ҳама дар канортари мавҷ ҷой гирифта забони нисбатан нав аст ва

бо забони марказ кам умумият дорад. Ҳар як шоҳаи забон бо ду шоҳаи дигар наздикӣ дорад. Масалан, забонҳои эронӣ аз як тараф бо хиндӣ ва аз тарафи дигар бо славянӣ, балтикий бо славяниву германӣ, забонҳои германӣ бо балтикиву кельтӣ, кельтӣ бо германиву италяни ва италянӣ бо кельтиву юнонӣ наздикӣ дорад.

Қашфиётҳои онҳо доир ба фонетика ҳам ҷолиби диққат буд: то онҳо дар санскрит мавҷуд будани се садонок (а, и, у) эътироф карда шаванд, онҳо садоноки ҷоруми э-ро илова карданд; дар нахустзабон баробари решаи якҷиҷоғӣ мавҷуд будани духиҷоғиро (аз онӣ Соссюр) қайд карданд.

Дар омузиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва гуруҳи дигар низ **ҷавонграмматикҳо** қорҳои шоён карданд. Ба ин асари Бругман ва Дельбрюк «Асосҳои грамматикаи муқоисавӣи забонҳои ҳиндугерманӣ» (1886), ки се ҷилди аввал — қисматҳои фонетикаву морфологияро Бругман ва се ҷилди охир — синтаксисро Дельбрюк навиштааст, дохил мешавад. Бояд қайд кард, ки фонетика асоси илмӣ худро аз ҷавонграмматикҳо сар мекунад.

Хулоса, ҷараёни психологизм ва махсусан ҷавонграмматикҳо ба бисёр масъалаҳое, ки дар назди забоншиносӣ нимаи дууми асри XIX меистод, ҷавоб дод: 1) Методикаи забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ то андозае аниқ карда шуд, 2) Дар назди лексикология ва грамматикаи функционалӣ-семантикӣ проблема гузошта шуд, 3) Муносибати забону нутқ то андозае муайян гардид, 4) Забон натавон чун ҳодисаи индивидуалӣ-психологӣ, балки чун ҳодисаи маданӣ-таърихӣ муайян карда шуд.

Тадқиқоти забоншиносӣ ин давр ба инкишофи забоншиносӣ минбаъда асос ва ё сабаб шуд. Баробари ин дар қорӣ забоншиносӣ ин давр чунин норасоӣҳо мушоҳида мешавад:

1) Концепсияи лингвистии онҳо характери субъективӣ-идеалистӣ дошт, зеро асосан ба масъалаҳои ва ё ҳодисаҳои ҷудоғона диққат меоданду халос.

2) Ҷавонграмматикҳо сабаб ва қонуни таърири забонро а ба таракқиёти ҷамъияти инсон, балки ба психикаи шахси ҷудоғона вобаста менамуданд.

3) Онҳо моҳияти забонро ба воситаи индивидуализм ва психологизм муайян мекарданд.

4) Ҷавонграмматикҳо ба омӯзиши семасиология, синтаксис ва лексикология бисёр кам диққат меоданд.

5) Масъалаҳои умумӣи забоншиносӣ ба монанди моҳияти забон, вазиғаҳои ҷамъиятии он, муносибати байни тадқиқоти таърихи забону омӯзиши имрӯзаи он, масъалаи забони адабӣ, алоқаи забоншиносӣ бо илмҳои дигар мавриди тадқиқоти онҳо нагардидааст.

АКИДАҲОИ КАРЛ МАРКС ВА ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС ДОИР БА ПРОБЛЕМАҲОИ ЗАБОН

Асосгузори марксизм ҳангоми кор кардани материализми диалектикӣ ва фаҳмиши материалистии таърихи ҷамъият ба масъалаҳои забон низ диққати махсус дод, доир ба он фикрҳои назариявӣ ва амалӣ баён намудаанд. Гуфтаҳои онҳо дар ҳалли масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ ба тадқиқотчиён кӯмаки калон расонида, онҳоро ба роҳи дурусти илмӣ ҳидоят мекунонад. Ҳанӯз дар яке аз китобҳои аввалини худ «Идеологияи немис» (1846) онҳо доир ба функцияи коммуникативии забон, пайдоиши забону тафаккур ва алоқан байни онҳо фикр баён намуда, ақидаи идеалистиро доир ба ин масъала маълум намуда буданд. Онҳо доир ба яқум будани материя сухан ронда қайд карда буданд, ки фикр бе материали худ — забон вучуд надорад. Баробари муносибати умумии забону тафаккурро қайд кардан ягонагии генетикии онҳоро нишон дода буданд. Забон ва шуур ходисаи ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ мебошанд. Забону тафаккур барои қонеъ гардонидани талаботи одамон ба муносибат ба амал омадаанд, зеро ҷамъияти инсон бе забон вучуд надорад. Забон ба мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба туфайли ҳамин барои худ, барои ифодани фикри худ вучуд дорад. Вай воситаи амалӣ гардидани шуур аст ва мисли шуур мувофиқи зарурат барои бо дигарон муносибат намудан ба амал омадааст. Ф. Энгельс дар асари машҳури худ «Роли меҳнат дар процесси ба инсон табдил ёфтани маймун» бори дигар дар хусуси пайдоиши забон сухан меронад. У ҳам пайдоиши худӣ инсон ва ҳам забонро ба процесси меҳнат вобаста намудааст.

«Инкишофи меҳнат,— менависад Энгельс,— аз рӯи зарурат аъзои ҷамъиятро боз ҳам муттаҳид намуд, чунки ба туфайли он бештар ҳамдигарро ҳимоя намудани одамон, фаъолияти якҷояи онҳо ва манфиати ин якҷоягӣ барои ҳар як аъзои коллектив боз ҳам аниқтар равшан гардид. Ҳамин тарик, дар онҳо зарурати ба ҳамдигар чизе гуфтан ба амал меояд. Ҳамин зарурат ва талабот органи худро ба вучуд овард: гулӯ ва ҳалқи тараккӣ нокардан маймун оҳиста, вале мунтазам инкишоф мебад ва баробари ин узвҳои даҳан ба талаффуз намудани овозҳои ҷудогонаи бурро ва равшан одат мекунад. Аввал меҳнат ва баъд ҳамроҳи он нутқ ду омилҳои асосӣ мегарданд ва бо таъсири онҳо майнаи маймун ба оҳистагӣ ба майнаи одам бадал мешавад. Бо вучуди бо майнаи маймун умумият доштан майнаи одам ҳам аз рӯи бузургӣ ва ҳам қамолот хеле пеш меравад».

Қ. Маркс ва Ф. Энгельс баробари қайд намудани вобастагии иҷтимоии забон қонуниятҳои дохилии инкишофи онро ҳам фаҳмида буданд. Пас ҳангоми омӯзиши забон бояд ба қонунияти объективии ҳаракати материали худӣ забон диққат дод.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар баробари нишон додани пробле-
маҳои принципиалии муносибати байни ҷамъият, шуур ва за-
бон фикрҳои худро доир ба инкишоф ва тараккии забонҳо
дар шароитҳои гуногуни таърихӣ баён намудаанд.

Асосгузори марксизм қайд кардаанд, ки дар давраи
ҷамъияти обшонаи ибтидоӣ тамоюли ҷудошавӣ ва ё тақсим-
шавии ҷамъият мушоҳида мешуд ва ин хатман ба забон таъ-
сир намуда, сабаби ба амал омадани забонҳои мустақил ме-
гардид. Вале қонуниятҳои инкишофи забонҳо дар ҷамъияти
капиталистӣ дигар аст. Яке ба тӯфайли инкишофи таърихи
забон аз материали тайёр ба мисли забонҳои романио гер-
манӣ ба амал омада бошад, дар ҳолати дуоҷиб хангоми омези-
ши миллат (мисли забони англисӣ) ва ё ба сабаби аз ҷиҳати
иктисодию сиёсӣ якҷоя шудани диалектҳои ҷудогона забони
миллӣ ба амал омадааст.

Вақташ мерасад, ки одамон назоратро аз болои забон ба
дасти худ мегиранд. Ин пешгӯии дохӣ дар айни замон амалӣ
шуда истодааст, зеро ҳоло ба тозагии забонҳо назорат наму-
да, ба вайрон ва ё ифлос шудани он роҳ наметананд. Мисоли
барҷасти ин баҳсу мунозираҳои зиёд дар атрофи забони то-
ҷикӣ ва тозагии он мебошад, ки ҳоло давом дорад.

Ба забон эътибори зиёд додани Маркс ва Энгельс аз он
ҳам маълум аст, ки худи онҳо чандин забонро медонистанд.
Аз гуфтаи Лафарг П., К. Маркс дар 50-солагии ба омӯзиши
забони русӣ сар мекунад ва онро дар ним сол аз худ мена-
мояд ва бо завқу шавқ асарҳои адибони русро мутолиа меку-
над. Маркс ба асарҳои Пушкин, Гоголь ва С. Щедрин завқ
зиёд дошта, ба эҷодиёти онҳо баҳои баланд додааст.

Ф. Энгельс забони русиро дар 31-солагиаш, дар мӯҳлаи
кӯтоҳ ёд гирифтааст. Дар ин бора худи ӯ соли 1852 ба Маркс
чунин навишта буд: «Ду ҳафтаи охир ман бо ҷидду ҷаҳд за-
бони русиро тӯтивор аз ёд кардам ва ҳоло грамматикаро та-
мом кардам, боз 2—3 моҳ лозим аст, то ки захираи луғавӣ
зарурӣ ба даст орам ва он гоҳ ба ягон кори дигар сар меку-
нам». Ф. Энгельс ба масъалаҳои забон бештар машғул шуда
аст. Ӯ доир ба «Шефранки» (1881—1882) тадқиқоти махсус
мебарад ва ин асар бисёр хулосаҳои диалектологияи ғар-
бии забонҳои немисро пешгӯӣ кардааст. Ғайр аз ин Ф. Энгельс
аз методи муқоисавӣ-таърихӣ низ баҳра бурдааст. Вай забон-
ҳои зиёдеро медонист. Ӯ қайд кардааст, ки методҳои омӯзиши
ман забони хоричиро аз омӯхтани асарҳои душвортарини на-
висандагони халқҳои гуногун сар мешавад, ман ба грамматика
(ғайр аз тасриф, сиға ва ҷонишин) кам диққат медиҳам,
бештар бо луғат мехонам. Масалан, забони италяниро аз омӯ-
зиши Данте, Петрарка ва Ариосто, испаниро аз Сервантес ва
Кельдерона, русиро аз Пушкин сар кардам ва баъд газетаву
дигар чизҳо хондам.

Ӯ ба омӯзиши забонҳои славяниву германӣ диққати мах-

сус меод. Аз забонҳои славянӣ — русӣ, чехӣ, сербухорватӣ, словенӣ, польякӣ, булғориро медонист. Ҳатто асарҳои олимони забоншиносро аз қабили Добровский, Шафарик, Копитар, Ганк ва махсусан Миклошичро мутолиа намуда, Добровскийро асосгузори филологияи илми диалектҳои славянӣ ва Миклошичро забоншиноси машҳури ҳозираи забонҳои славянӣ номидааст.

Ҳамин дониши нисбатан пурраи филологӣ буд, ки ӯ программаи танги маълумоти филологии Дюрингро танкид карда менависад: Маълум аст, ки мо бо филологе сару кор дорем, ки ҳеҷ вақт доир ба забоншиносии таърихӣ, ки дар ин 60 соли охир хеле инкишоф ёфт ва пеш рафт, чизе намунаидааст, аз ин рӯ, чаноби Дюринг омӯзиши забонҳоро аз руи корҳои Бопп, Гримм ва Диц сар накарда, ба марҳум Хейз ва Беккер муроҷиат мекунад.

Маълум мешавад, ки асосгузори марксизм ба масъалаи забон аҳамияти калон дода, фикрҳои назариявии ҷолби диққат пешниҳод кардаанд, ки ҳоло ҳам асоси идеявии забоншиносии марксистиро ташкил медиҳад ва аз ҷиҳати методологӣ ба забоншиносон кӯмак мерасонад.

ЗАБОНШИНОСИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX

Дар охири асри XIX ва оғози асри XX яқинд чараёнҳои лингвистӣ ба амал меояд, онҳо ба муқобили акндаҳои забоншиносии ҷавонграмматикҳо ва методҳои тадқиқотии онҳо баромад карда, онро догма мешуморанд ва таъкид мекунанд ки дастури пешниҳодҳои онҳо доир ба забон ба пешравии илми забоншиносии ҳалал мерасонад.

Ба забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX на танҳо инкори биологизми Шлейхер ва индивидуализми психологии Пауль хос аст, балки таъкид намудани мустақилияти системаи забон ва лингвистика, муайян намудани моҳияти системаи забон ва таснифи фанни лингвистика хос мебошад.

Одатан Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов ва Соссюрро ҷавонграмматикҳои баъдина ва структуралистҳои пешина меноманд, ки ин ба онҳо яктарафа баҳо додан мебошад. Ин олимони концепсия ва мактаби ҳудро доранд, ки он ҳам аз ҷавонграмматикҳо ва ҳам структуралистҳо фарқ мекунад.

Ин чараёни лингвистиро **неограмматизм** номидан ба мақсад мувофиқ аст. Истилоҳ аз қори худ онҳо бармеояд. Масалан, Бодуэн забоншиносии назариявиро ба грамматика ва систематика тақсим мекунад. Дар зери мафҳуми грамматика омӯзиши сохт ва таркиби забон ё ки ҷиҳати дохилии таърихи забонро, дар систематика таснифоти забонҳоро мефаҳмад, Соссюр бошад, лингвистикаи синхронӣ гуфта грамматикаи умумиро дар назар дошт.

Неограмматизм чун чараёни лингвистӣ принципҳои зеринро тарафдорӣ мекард:

1. Забон на организми табиӣ ва на ҳодисаи индивидуалӣ, балки вай аз рӯи моҳияти худ иҷтимоист, забон барои соҳибонаш хатмӣ.

2. Предмети забоншиносӣ на танҳо таърихи забон ва инкишофи этнографии он аст, балки сохти забони ҳозира, муайян намудани воҳиди он ва муносибати байни воҳидҳо мебошад. Фаҳмиши воҳид ва сохти зафон гуногун буд: Бодуэн ва Крушевский асосан ба фонэма, Фортунатову Пешковский ба шакли калимаву ибора, Соссюр бошад, асосан ба муносибатиҳои забонӣ — синтагма ва катори ассоциативӣ диққат медоданд.

3. Барои неограмматистҳо назарияи грамматика, яъне таълимот дар бораи шакли забон муҳим буд. Ин неограмматистҳо бо шаклпарастии лингвистӣ наздик мекунад, вале фарқ дорад, зеро неограмматистҳо семантикаи забонро рад намекарданд.

4. Неограмматистҳо аниқ намудани аспекти тадқиқот ва таснифи фанни лингвистикаро масъалаи назариявии забоншиносии умумӣ мешумориданд. Ин таъкиди намудани муस्ताқилияти илми забоншиносӣ ва мураккабии объекти он буд.

Ҳамин тариқ, характери ҷамъиятии забонро ҳамаи забоншиносони номии ин давр — Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов, Соссюр, Сепир, Мейе, Ш. Балли ва дигарон таъкид мекунад.

Дар ин давра якчанд мактабҳои забоншиносӣ мавҷуд буд, ки бо роҳу равишҳои гуногун илми забонро меомӯхт ва инкишоф меод.

Ба чараёнҳои нави лингвистӣ олимони Гуго Шухардт, Потеня, Бодуэн, Соссюр, Есперсен, Жильерон, Асколи ва дигарон дохил мешуданд. Дар ин давра аксари олимони омӯзиши забонро ба ҷамъият вобаста намуда бошанд ҳам, баъзеҳо аз қабилҳои Марти, Гинникен, Бюлер заминаи забонро дар психология, Кассирер, Гуссерль дар мафҳум, Кроче ва Фосслер дар эстетика ҷустуҷӯ кардани мешуданд.

Чараёни социологӣ. Маълум аст, ки ҷавонграмматикҳо забонро чун системаи тасаввуроти фард (индивид) медонистанд, вале чараёни нави — чараёни социологӣ функцияҳои ҷамъиятии забонро ҳамчун воситаи муносибат қайд мекунад. Ин тамоюл дар қори Леви-Брюль заминаи фалсафӣ ва дар қорҳои забоншинос Гуго Шухардт бунёди социологӣ пайдо карда бошад ҳам, асосгузори чараёни нави — чараёни социологӣ Фердинандт де Соссюр ва шогирди ӯ Антуан Мейе шуморида мешаванд. Ҳаминҳо ба чараёни нави истилоҳи «Забоншиносии социологӣ» ном ниҳодаанд. Забоншиносони франсуз Жозеф Вандриес (1875—1965), Шарль Балли (1865—1947) Альбер Сеше (1870—1956), норвег Альф Соммерфельдт 1868—

1965) ва америкой Эмиль Бенвенист (1902—1977) низ ба ҳамин чараён дахл доштанд.

Мохияти забоншиносии социологиро чунин баён кардан мумкин аст: Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, аз ин рӯ, берун аз ҷамъият вучуд надорад ва берун аз ҷамъият имконпазир будани нутқ ҳам мумкин нест. Пас, забонро чун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар алоқамандӣ бо ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ омӯхтан ба мақсад мувофиқ аст. Дар ин бора асосгузори ин чараён Соссюр чунин гуфтааст: «Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, вале вай бо бисёр аломатҳои худ аз ҳодисаҳои ҷамъиятии дигар аз қабилӣ сӯроҷида, ҳуқуқшиносӣ ва ғайра фарқ мекунад».

Забон чун воситаи муносибат ҳодисаи соф психикӣ нест, зеро ҳодисаи психикӣ воситаи алоқаи байни одамон шуда наметавонад. Забон барон он воситаи алоқаи байни одамон шуда метавонад, ки аломатҳои хосияти физикӣ дорад, яъне онро шунидан ва талаффуз кардан мумкин аст, вале қалмаи тасаввуркарда ин гуна хосият надорад, онро на шунида метавонем ва на талаффуз карда.

Забон аз системаи аломатҳо (қалмаҳо) иборат аст. Ин аломатҳо чун элементи система дорон маънӣ мебошанд. Аломатҳои забон нисбат ба чизи ифода мекардагаш шартӣ буда, вале нисбат ба ғояндааш шартӣ ва ҷемаъӣ нест.

Чун системаи аломатҳои шартӣ забон дар ҷамъияти худ чун анъана аз насл ба насл мегузарад ва ғайриҷамъиятӣ нутқунии индивидро муайян мекунад. Мисли фольклор дар забонҳо ҳам навигарихоро (қалмаҳоро) шахсони ҷудогона ба вучуд меоранд, дар байни ҷамъият паҳн мешавад, вале ҳамонаш дар забон мемонад, ки халқ онро қабул кунад. Пас, ҳукми асосӣ дар дасти коллектив, халқ мебошад. Шахсони ҷудогона бо ихтиёри худ аломатҳои забонро (қалимаро) сохта, таъбир дода наметавонанд. Аз ин маълум мешавад, ки инкишофи забон ва таъбиротҳои онро ҷиҳатҳои психологӣ ва физиологӣ (Онҳо дар ҳама гуна ҷамъият ва дар ҳама ҷо як хеланд) не, балки шароити ҷамъиятӣ-таърихӣ муайян мекунад.

Тарафҳои сусти забоншиносии социологӣ аз инҳо иборат аст:

1) Ақидаи нодуруст, идеалистӣ, яъне забоншиносиро чун қисмати «психологияи социалӣ» шуморидан. Психологияи социалӣ «илми» беасос аст, зеро маъна ва психикаи социалӣ вучуд надорад. Забон на танҳо ҳодисаи психикӣ, балки ҳодисаи ҷамъиятӣ ва физикӣ ҳам мебошад.

2) Ба тарзи механикӣ (сатҳӣ) таърихи забонро ба «берунӣ» (таърихи халқ) ва «дохилӣ» (инкишофи ҳуди системаи забон) ҷудо намудан. Забон ва қонунҳои инкишофи онро бо таърихи ҳуди халқ якҷоя омӯхтан онро ғайриҷамъиятӣ мумкин аст.

3) Ба ҳам муқобил гузоштани нутқ чун ҳодисаи индивидуалӣ ва забон чун ҳодисаи иҷтимоӣ. Маълум аст, ки дар нутқи индивид системаи забонии қабул кардан ҷамъият, ки асо-

си нутқ ва системаи он мебошад, ифода меёбад. Дар натиҷаи нодуруст муқобил гузоштани «нутқ» ва «забон» Соссюр хулосаи ғалат бароврада таъкид мекунад, ки «забон» бе соҳибонаш ҳам вуҷуд дошта метавонад, зеро вай ба «психологияи социалӣ» дахл дорад.

4) Чун воситаи алоқа ҳодисаи социалӣ будани забонро ба асос гирифта Антуан Мейе ба чунин хулосаи ғалат меояд, ки гӯё забоншиносӣ як қисмати социология бошад.

Илми мустақиле, ки объекти тадқиқотӣ ва методҳои зарурӣ тадқиқотӣ дорад, чун қисмати илми дигар шуданаш мумкин нест, аз ин рӯ, фикри Антуан Мейе ба куллӣ ғалат аст.

Дар ин давра яқинд мактаби забоншиносӣ мавҷуд буд, ки бо роҳи равишҳои гуногун илми забонро меомӯхт ва инкишоф меод.

МАКТАБИ ЛИНГВИСТИИ ҚАЗОН

Дар охири асри XIX баробари инкишофи ҷамъият дар Россия илм ҳам тараққӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Дар ин давра дар Россия ду мактаби забоншиносӣ ҷой дошт, ки яке аз онҳо мактаби лингвистии Қазон буд. Ин мактаб асосан ба номи забоншиноси машҳур Бодуэн де Куртенэ (1845—1929), ки солҳои 1875—1883 дар университети Қазон дарс гуфтааст, саҳт алоқаманд мебошад. Асарҳои машҳури ӯ инҳоянд: «Баъзе мулоҳизаҳои умумӣ доир ба забоншиносӣ ва забон» (1871), «Таҷрибаи назариявии ҷойивазкунии (альтернация) фонетикӣ» (1895), «Забоншиносӣ ва ё лингвистикаи асри XIX» (1901), «Қайдҳои лингвистӣ ва афоризмҳо» (1903), «Муқаддимаи забоншиносӣ» (1917).

Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ соли 1845 дар Польша таваллуд ёфтааст. Гузаштагони олим ҷаҳонӣ буда, дар асри XVIII ба Польша кӯчида омадаанд. Қисми зиёди умри худро Бодуэн дар Россия гузаронидааст. Маълумоти аввалинро дар Варшава гирифтааст. Солҳои 1862—1866 ҳангоми мактабҳои забонҳои славянӣ ва забони гуфтугӯии литовиро ёд мегирад. Соли 1867 дар университети Йене лекцияи Шлейхерро шунида, дар Берлин санскритро омӯхтааст. Соли 1868 дар Петербург лекцияи И. И. Срезневскийро мешунавад. Худи ҳамон сол асари аввалини ӯ «Баъзе ҳодисаҳои аналогия дар таснифи забони полякӣ» ҷоп мешавад. Бодуэн бори аввал принципҳои тараққиёт ва тағйироти таърихӣ забонро ба сохти морфологияи калима татбиқ мекунад. Қисмати аввали ин мақола «доир ба тағйирёбӣ ва кӯтоҳшавии асоси калима ба фоидаи бандак» ба назари Шлейхер, муҳаррири журнал ҷунон революционӣ менамояд, ки ба ҷопи он иҷозат намедихад ва он танҳо баъди 34 сол, яъне соли 1902 ҷоп мешавад. Соли 1870 дар Петербург диссертация ҷимоя намуда, доцент меша-

вад ва бори аввал дар таърихи университети Петербург курси грамматикаи муқоисавӣ аз тарафи ӯ хонда мешавад. Соли 1872 ба Австрия ва Италия меравад ва дар муддати се сол диалектҳои забони словениро меомӯзад. Натиҷаи қораш «Таҷрибаи фонетикӣ аз диалекти резьянский» (1875) сазовори доктории забоншиносии муқоисавӣ гардид. Минбаъд Бодуэн дар панҷ университет кор кардааст: солҳои 1875—1883 дар Қазон, 1883—1893 дар Юрьевск (холо Тарту), 1894—1900 дар Краков, 1901—1918 дар Петербург ва 1918—1929 дар Варшава.

Дар Қазон дар атрофи профессори 30-сола муаллимон ва студентони пешқадаму қобилиятнок чамъ омада кружоке барпо мекунанд, ки минбаъд ба мактаби забоншиносии Қазон асос мегузорад. Аз он шогирдон олимони намоён ба мисли Крушевский А. И., Богородицкий В. А., Булич С. К., Радлов В. В., Александров А. И. ва дигарон ба камол мерасанд. Соли 1887 Бодуэн академики Академияи илмҳои Краков ва соли 1897 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мешавад. Ба аъзогии ҳақиқии академияи пешниҳод мешавад, вале бо сабаби фикрҳои сиёсии пешқадам доштаниш рад мекунанд.

Соли 1913 Бодуэн барои брошюраи «Аломатҳои миллӣ ва территориявӣ дар масъалаи автономия» ба ҳабси дусола маҳкум мегардад, вале бо талаби қатъии зиёиёни рус бо сарварии академик Шахматов А. А. озод карда мешавад. Ӯ дар асарҳояш ҳуқуқи худмуайянқунии ҳамаи халқҳои Россияро ҳимоя менамуд.

Бодуэн асарҳояшро бо забонҳои полякӣ, русӣ, немисӣ, словенӣ, чехӣ, франсузӣ, италянӣ, литовӣ ва забонҳои дигар менавишт.

Бодуэн ба хорича сафарҳои зиёд кардааст ва дар ин сафарҳо бо забоншиносони машҳур во хӯрда, сӯхбат карда лексияҳои онҳоро шӯнидааст. Вай лексияҳои И. И. Срезневский, Шлейхер, Лескин, Асколи ва дигаронро шӯнидааст, вале ба гуфтаи Шахматов ӯ худро шогирди ягон кас ва ё пайравии ягон мактаб нашуморидааст. Бодуэн соҳиби фикри худ ва мустақил буд. Дар шогирдонаш низ предмети худро дӯст доштан, мустақилияти фикр, ҳасрат, муносибати танқидӣ ба чизҳои кӯхнашуда дар илм, шавқу ҳавас ба проблемаҳои назариявии умумилингвистӣ, майлу рағбат ба омӯзиш ва мушоҳидаи забонҳои зинда ва лаҳҷаву шеваҳои мепарварид.

Бесабаб нест, ки як гурӯҳ олимони машҳур аз қабилӣ Л. В. Щерба, Е. Д. Поливанов, Л. П. Якубинский, С. И. Бернштейн, Б. А. Ларин, Б. В. Томашевский, Б. Я. Владимирцов, А. П. Баранников, В. В. Виноградов худро шогирдони бевоситаи Бодуэн де Куртенэ мешуморанд.

Ӯ дар қорҳои худ чунин қоидаҳо ва ҳулосаҳои назариявӣ пешниҳод кардааст, ки минбаъд масъалаҳои асосии бисёр мактабҳои забоншиносӣ гардидааст. Бодуэн забоншиносиро бо як қатор истилоҳҳо бой гардонид, аз қабилӣ фонема, морфе-

ма, морфологизация, семасиологизация, синтагма, лексема, графема ва ғайра.

Бодуэн доир ба масъалаҳои зерин фикр баён кардааст:

1. Бодуэн принципан фарқ кунонидани овозу ҳарфро талаб карда буд, зеро намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ инро фарқ намекарданд. Аз шогирдон хуб донишмандони фонетикаи забонҳои зинда ва шеваҳои талаб мекард.

2. Бартарии материалҳои забонҳои зиндари нисбат ба далелҳои забонҳои қадимаи ҳатти таъкид мекард. Инро ҷавонграмматикҳои немис ҳам қайд карда буданд, вале фарқи мактаби Қазон он аст, ки онҳо бо чунин тарзи омӯзиш қонуниятҳои таракқиёти забонҳои нишон медоданд, вале ҷавонграмматикҳо дар ин гуна материалҳо ҳолати пешини забонҳои пайдо кардани мешуданд.

3. Бодуэн фарқ кардани синхрония ва диахронияи забонро талаб мекард. Ин масъала баъдтар асоси концепсияи Соссюр мегардад, вале онро дар забоншиносӣ аввалин бор Бодуэн ва мактаби ӯ пешниҳод намудааст. Соссюр синхрония ва диахронияро ду қизи ба ҳам зид мешуморид. Вале Бодуэн ва мактаби ӯ мустақилияти онҳо рад накарда, бо ин ду роҳ омӯхтани забонро низ нишон медоданд. Бодуэн таъкид мекард, ки дар забон қизи таъбирнаёбанда нест. Дар забон ҳам мисли табиат ҳам дар ҳаракату таъбирёбист.

4. Бодуэн бар зидди ақидаи биологӣ Шлейхер барои таъкид мекунад, ки забон организм нест, бинобар ин онро аз одамизод ҷудо омӯхтан мумкин нест. Бодуэн ҳам ба таври аналогия омӯхтани процессҳои овозию ҳодисаҳои грамматикиро таъкид мекард. Вай ба мустаҳкам шудани назарияи психологӣ дар забоншиносӣ кӯшиш мекард. Танҳо психологӣ ва ё физиологӣ нашудани ҳодисаҳои забонро таъкид мекард. Бодуэн мегуфт, ки забон ҳамон вақт аҳамият пайдо мекунад, агар воситаи алоқаи байни одамон бошад. Бо ҳамин ӯ ҳам ҷиҳати психикӣ ва ҳам иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ) забонро ба ҳисоб мегирифт.

5. Бодуэн мегуфт, ки ба сари забон категорияи дар он набудари бор накарда, қизҳои худӣ он забонро омӯхтану тадқиқ кардан беҳтар аст. Баъзан намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ хусусиятҳои хоси забонҳои ба назар нагирифта, ҳамон онҳо дар як қолаб, бештар санскрит дохил мекарданд, ки нодуруст буд. Бодуэн ба хронологияи ҳодисаҳо ва процессҳои забонӣ диққат додани тадқиқотчиёни забоншиносии муқоисавиро талаб мекард. Ӯ ба хосияти мактаби типологии забонҳои ҳешу ғайриҳеш аҳамият додааст.

6. Бодуэн забонро чун системаи муайян медонист. Ин дар омӯзиши фонема, морфема ва калима аз тарафи мактаби забоншиносии Қазон пурра мушоҳида мешавад. Бодуэн аввалин шуда овозу фонемаро ё ки хосияти физикиву функционалии овозро дар забоншиносӣ фарқ мекунад. Овоз маҳсули ларзи-

ши органҳои нутқ ва мавҷи ҳаво бошад, фонема элементи маҳсули лингвистӣ буда, функцияи маънотағйирдиҳӣ дорад. Фонема овози якхела дар тасаввурот, вале дар амал гуногун аст.

Бисьёр фикру ақидаҳои Бодуэнро шогирдонаш Николай Вячеславович Крушевский (1851—1887) ва Василий Алексеевич Богородицкий (1857—1941) давом додаанд. Асари асосии Крушевский Н. В. «Очерки илмӣ доир ба забон» (1883) буда, ба масъалаҳои муҳимтарини забоншиносии умумӣ бахшида шудааст. Дар ин асар чанде пеш аз Соссюр «аломати чиз будани калима», яъне системаи аломатҳои будани забон нишон дода шудааст. Олим ба мисли устодаш ба омӯзиши забонҳои зинда диққат дода қайд мекунад, ки омӯхтани забонҳои ҳозира имконият медихад, ки бисьёр қонунҳои забон ошкор шавад, зеро онҳоро аз забонҳои мурда ба сабаби дастрас набудани материали зарурӣ пайдо карда наметавонем. Ғайр аз ин ӯ характери иҷтимоии забонро қайд карда, ба омӯзиши грамматикаи муқоисавӣ-таърихии забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва маҳсули русӣ «Курси умумии грамматикаи русӣ» машғул шудааст. Крушевскийро яке аз аввалин фонетист-озмоишгарони на танҳо Россия, балки ҷаҳон номидан мумкин аст.

Богородицкий В. А. ба омӯзиши муқоисавии забонҳо бештар диққат додааст. Доираи тадқиқоташ васеъ буд. Ӯ баробари омӯзиши грамматикаю фонетикаи забони русӣ ва диалектҳои забонҳои славянӣ, ба омӯзиши грамматикаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, романӣ, германӣ, филологияи туркӣ, фонетикаи таҷрибавӣ, проблемаи услуб, фольклор ва методикаи омӯзиши забон низ машғул шудааст.

МАКТАБИ ЛИНГВИСТИИ МОСКВА

Асосгузори мактаби лингвистии Москва Филипп Федорович Фортунатов (1848—1914) буд. Фортунатов Ф. Ф. 2 январи соли 1848 дар Вологда таваллуд ёфтааст. Соли 1868 факултети таъриху филологияи университети Москваро хатм мекунад ва дар ҳамон ҷо ба қор менамояд. Дар ин ҷо ӯ аз забоншиносии маъруф Потенбня таълим мегирад. Соли 1871—1873 ба сафар баромада, ба Германия, Франция ва Англия меравад. Дар ин сафар бо як қатор олимони маъруфи ҳамон замон аз қабилӣ Рудольф Рот, Лескин, Курциус, Вебер, Вергеня шинос шуда, лекцияи онҳоро доир ба Ригведу Авесто шунида, дастхати забонҳои литовӣ, санскрит ва ведро меомӯзад. Баъди баргаштан, соли 1875 диссертация химоя мекунад. Аз соли 1876 то 1902 дар университети Москва лекция мехонад. Вай дар давраҳои гуногун курсҳои забоншиносии умумӣ, фонетика, ва морфологияи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, забонҳои славянӣ қадим, литовӣ, готӣ ва санскритро хондааст.

Соли 1898 ўро академики Академияи илмҳои Россия интихоб мекунад. Вай аз соли 1902 то вафоташ (1914) дар Петербург мудири шӯъбаи забон ва адабиёти қадимаи рус шуда кор мекунад ва бештар ба корҳои таҳрир машғул мешавад.

Доираи тадқиқоти Фортунатов хеле васеъ буд, вале дар масъалаи фонетика ва морфологияи забонҳои хиндуаврупоӣ мутахассиси машҳур шуморида мешавад. Доир ба Фортунатов академик Щерба Л. В. чунин гуфтааст: «Дар Россия пеш се нафар забоншинос — назариётчиҳои номӣ буданд: А. А. Потёбин, Бодуэн ва Фортунатов. Онҳо дохили ақидаҳои лингвисти дар ватани худ буданд, бо таъсири шароити беруна онҳо дохили илми забони ҷаҳон нагаштанд».

Мақтаби забоншиносии Москва бо сарварии Фортунатов Ф. Ф. дар сарҳади ду аср дар микъёси забоншиносии ҷаҳон ва рус мавқеи пешоҳангиро ишғол мекард. Ин аст, ки як гурӯҳи забоншиносони шинохтаи дунё А. А. Шахматов, В. К. Поржезинский, Д. Н. Ушаков, А. М. Пешковский, М. М. Покровский, М. Н. Петерсон, аз забоншиносони хориҷи норвегиягӣ О. Брок, даниягӣ Х. Педерсен, немисҳо Ф. Сольмсен ва Э. Бернекер, швед Т. Торнбьёрнсон, сербӣ А. Белич, чех И. Поливка, словен М. Мирко ва дигарон худро шогирдони бевоситаи Фортунатов Ф. Ф. мешуморанд.

Фортунатов мутахассиси грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ ва задашиносии забонҳои хиндуаврупоӣ ва махсусан славянию балтикӣ буд.

Намоёндагони ин мактаб бештар ба материали таърихи забон ва ба назарияи грамматикаи ҳозира диққат меоданд. Ғайр аз ин дар тартиб додани луғатҳо, инчунин дар қоркарди орфография ва пунктуация ҳиссаи худро гузоштанд. Онҳо бештар ба шакли қадимаи ибораи диққат додаанд. Намоёндагони ин мактаб ва махсусан Фортунатов ба ҷои психологизми ҷавонграмматикҳо формализми худро тарғиб мекарданд ва ин яке аз аломатҳои аз ҷавонграмматикҳо дур ва ҷудо шудани онҳо буд. Аксари ҷавонграмматикҳо забонҳои санскриту юнониро асос гиранд, Фортунатов бошад, забонҳои славянию балтикиро ба асос гирифтааст. Пештар як қисми грамматикаро этимология мегуфтанд, инҳо бошанд, морфологияи номидани онро тақлиф мекунад.

Фортунатов далелҳоро ҷуқур таҳлил намуда, аз рӯи онҳо қонунҳои пайдоиши ҳамин далелҳоро меёфт. У қўшиш мекард, ки қонуниятҳои ҳодисаҳои забониро барқарор намояд ва ҳулосаҳои умумии онҳоро ба шакл дарорад. Ўро забоншинос — математик гуфтан мумкин аст, зеро бо қувваи ҳайратангези ҳулосаҳои абстрактӣ мантикӣ мебаровард. Ҳангоми ин ё он шакли забониро аз назар гузаронидан қўшиш мекард, ки пайдоиши онро аз нахустзабони умумии хиндуаврупоӣ, инкишофи минбаъдаи онро дар забонҳои ҷудогона ва қонуниятҳои овозии қатъии онро дар тараққиёт нишон диҳад. Аксари ҷавонграм-

матикҳо ба омӯзиши муқоисавӣ эътибор меоданд, Фортунатов бошад, ба тадқиқи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳеш диққат меод. Фортунатов таъкид мекард, ки муносибати забонҳои ҳиндуаврупоиро фақат бо нахустзабонашон не, балки бо давраи инкишофи мустақилонашон тадқиқ кардан лозим аст.

Забони литвонӣ дар омӯзиши муқоисавӣ забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва махсусан славянӣ роли калон мебозад. Ин забонро аввалин бор дар мактабҳои олӣ рус Фортунатов таълим додааст.

Грамматикаи шаклии ин мактаб, ки ба муқобили схемаи абстракти грамматикаи мантикӣ ба амал омада буд, талаб мекард, ки ба грамматика он категорияҳо, ки шакли ифода надоранд, пешниҳод кардан мумкин нест. Ин тақлифи дуруст буд, вале онро намояндагони ин мактаб яктарафа мефаҳмиданд, ғӯё воситаҳои ифодаи грамматикӣ якто бошанд.

Мактаби Потенбя ва Бодуэн баробари грамматикаи мантикиро танқид намудан формализми Фортунатовро низ маҳкум кардааст. Мактаби Фортунатов мафҳуми шакли грамматикиро ҳеле танг мефаҳмид, дар калима асосу бандакро меиданду ҳалос, воситаҳои зиёди грамматикӣ забон мавриди тадқиқ нагардидааст.

Фортунатов Ф. Ф. омӯзиши шаклҳои калимаҳои ҷудогонаро ба морфология нисбат медиҳад. Ҳиссаҳои нутқчун гурӯҳи калимаҳои аломати ягонаи шакли грамматикӣ дошта фаҳмида мешавад.

Ин буд, ки онҳо калимаро ба тағйирёбандаю тағйирнаёбанда ҷудо мекарданд. Ба қатори калимаҳои тағйирнаёбанда гурӯҳи гуногунӣ калимаҳо аз қабилӣ ҳиссаҳои номии нутқи тағйирнаёбанда (депо, қақаду, пальто) ва инчунин пешоянду пасоянд, пайвандак ва ҳиссаҷаҳоро дохил менамуданд. Аз ин рӯ, ҳиссаҳои нутқро ҳам на аз рӯи категорияи грамматикӣ, балки аз рӯи аломатҳои шаклиашон ҷудо менамуданд. Дар қорҳои Фортунатов чунин омехтагиро мебинем:

1) Ба ҷои ҳиссаҳои нутқ калимаҷаҳоро аз рӯи як аломаташон ба гурӯҳҳо ҷудо менамуд. Масалан, ғӯё «писал» ва «зелен» ба як категория мебароянд, чунки ҷинсияти якхела доранд: ходил, ходила, ходило ва зелен, зелена, зелено. Дар асл бошад, писал — ҳаракат, тарз, шахсу шумора, замон ва намудро ифода кунад, зелен — аломат, дараҷаю ифода мекунад, ки аз ин ҷиҳат ин калимаҳо ба як гурӯҳ дохил намешаванд.

2) Система аз рӯи далелҳо не, балки далелҳо аз рӯи система ба гурӯҳҳо ҷудо мешуданд. Масалан, а) аз як тараф, ба гурӯҳи калимаҳои тағйирнаёбанда исмҳои ғайритасрифӣ (депо), масдар (писать), зарф (хорошо), нидо (ах!), пайвандакҳо ва пешоянду ҳиссаҷаҳо дохил мешуданд, б) аз тарафи дигар, аз исмҳо исмҳои ғайритасрифӣ (пальто), аз феъл масдари замони гузашта ҷудо мешуданд.

Пас масъалаи синтаксис назарияи Фортунатов ду ҳел буд:

1) Вай чумларо ифодаи муҳокимаи психологӣ номида, назарияи хабари психологиро химоя менамуд: ҳар як аъзои чумлаи содда зада гирад, хабари психологӣ мешавад. Вазифаи асосии синтаксисро дар омӯзиши ибора меканд, на чумла 2) Азбаски аъзоҳои чумла танҳо аз руи шакли морфологӣ нашон муайян карда мешаванд, онҳо бо ҳиссаҳои нутқи омехта карда шудаанд: муайянкунанда — сифат, пуркунанда — исм ва ғайра Шерба инро «тафталогия» номида буд.

Фортунатов баракси Бодуэну Соссюр ба предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забонро дохил менамуд, ҳолати ҳозираи забонро ба назар намегирифт. Ғайр аз инҳо дар қорҳои Фортунатов боз чунин камбудҳои ба назар мерасад:

1) Баъзе забоншиносон, аз чумла Қоллиц соли 1879 дар нахустзабони ҳиндуаврупоӣ мавҷуд будани панҷ садонокӣ **а, е, и, о, у**-ро нишон дода бошанд, Фортунатов ба ақидаи ғалати Шлейхер такъя карда, сето (**а, и, у**) будани онҳоро таъкид мекунад. Ба фикри ӯ, садонокӣ «**а**» дар ҳолатҳои ҷудогона вазифаи **е, о** ва инчунин соф **а**-ро адо мекунад.

2) Ба монанди ҳамаи ҷавонграмматикҳо Фортунатов танҳо омӯзиши таърихи забонро илмӣ мешуморад, гуё «предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забони инсон бошад». Бодуэну Соссюр ҷиҳати илмӣ ҳолати синхронии забонро таъкид карда бошанд, Фортунатов онро эътироф намекунад. Ҳолати ҳозираи забонро аз руи қонуни гузашта, кӯҳнашудаи забон тадиқ намудан нуктаи назари ғайритаърихӣ мебошад.

3) Ба ақидаи Петегбия ва Бодуэн, дар системаи забон қабатҳои чандин давраи инкишофи забон ҳамшафат вучуд дошта метавонанд, Фортунатов ба ин ақидаи дуруст шарик намешавад.

Алексей Александрович Шахматов (1864—1920) яке аз шогирдонии бевоситаи Фортунатов **Ф. Ф.** буд. Ӯ муҳаккиқи таърихи халқи рус ва забони он мебошад. Мақсади асосии Шахматов омӯзиши таърихи забон, шакли адабӣ ва инчунин гуфтугӯи мардум дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш буд. Ғайр аз ин Шахматов ба омӯзиши соҳти грамматикӣ забони ҳозира низ диққати махсус меод. Ӯ аввалин шуда дар университет ба таълими забони ҳозираи русӣ сар кардааст. Ӯ забонро бо шеваҳои дар инкишофи таърихи ва дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш омӯхтааст.

Асарҳои асосии ӯ инҳоянд: «Тадқиқот доир ба забони навиштаҷоти асрҳои XIII—XIV Новгород» (1886), «Очерк доир ба забони адабии ҳозираи рус» (1913), «Очерк доир ба давраи қадимтарини таърихи забони русӣ» (1915), «Муқаддима ба курси таърихи забони русӣ» (1916) ва ниҳоят асари машҳураш «Синтаксиси забони русӣ» соли 1925—1927, баъди вафоташ ҷоп мешавад.

Шахматов шахси зиндадил, бағайрат ва одамдӯст ва инчунин ташкилотчи машҳури чорабинӣҳои илмиву устои мо-

хир дар ёфтани ба илм чалбкунандаи кувваҳои наву қобилиятнок буд.

Пешковский А. М. (1878—1933) дар тадқиқотҳои худ ақидаву фикрҳои забоншиносон Потетбня, Шахматов ва устодаш Фортунатовро давом ва инкишоф додааст. Вай таъкид мекард, ки грамматикаи тасвири ва услубшиносӣ низ мисли сохти грамматикаи пешина ҷиҳати илмӣ дорад. Ӯ тарафдори муттаҳид намудани грамматикаи илмӣ (назариявӣ) ва амалӣ (мактабӣ) буд.

Асарҳои асосии Пешковский А. М. «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ» (1914), «Грамматикаи илмӣ ва мактабӣ» (1914), «Методикаи забони модарӣ, лингвистика, услубшиносӣ ва назмшиносӣ» (1925), «Масъалаҳои методии забони модарӣ, лингвистика ва услубшиносӣ» (1930) ва ғайра мебошад.

КОНЦЕПЦИЯИ ЛИНГВИСТИИ ФЕРДИНАНДТ ДЕ СОССЮР (1857—1913)

Соссюр яке аз забоншиносони машҳур буда, дар катори Ф. Бопп, Гумбольдт, Шлейхер ва Бодуэн ҷой мегирад. Ӯ аслан франсуз буда, вале дар Швейцария таваллуд шудааст. Соли 1876 дар Лейпциг аз асосгузори ҷараёни ҷавонграмматикҳо — Лескин, Остроф ва Бругман сабақ меомӯзад. Соли 1878—1879 дар университети Берлин аз Г. Ольденберг ва Г. Циммер лекция мешунавад. Охири соли 1879 ба Лейпциг бармегардад ва феввали соли 1880 диссертацияи докторӣ ҳимоя мекунад. Аз соли 1881 дар муддати даҳ сол дар мактаби олии Париж аввал доир ба забонҳои германӣ ва баъд грамматикаи муқоисавии ҳиндуаврупӣ лекция мехонад. Аз соли 1891 иҷрокунандаи вазифаи профессор ва аз соли 1896 профессор аз санскрит ва грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупӣи университети Женева буд. Аз соли 1906 мудири кафедраи забоншиносии умумии ҳамин университет буд. Дар ҳамин ҷо забоншиносон Шарль Балли ва Сеше аз ӯ лекция шундаанд. Ҳамин забоншиносон соли 1916 аз рӯи лекцияи шундашон асари машҳури Соссюр «Курси забоншиносии умумӣ»-ро баъди вафоташ ҷоп мекунонанд, ки соли 1933 тарҷуман русии он мебарояд.

Соссюр ҳам идеяи лингвистҳои психологӣ социологӣ ва ҳам неограмматистҳоро ҳимоя менамуд. Идеяи ӯро бошад, мактаби структуралистҳо ва лингвистикаи семантикӣ инкишоф додаанд.

Соссюр доир ба забон проблемаҳои нав пешниҳод менамояд. Ҳамчун система донишгари забон яке аз ҷиҳатҳои муҳими кори ӯ буд, ки ин ҷизро дар кори ҷавонграмматикҳо намедидем. Соссюр, аз як тараф, назария ва ё фалсафаи забонро ба вучуд оварда бошад, аз тарафи дигар, объекти лингвистикаро муайян намуд. Дар яке аз асарҳои машҳури худ «Курси забоншиносии

умумӣ» (1916), ки аз тарафи шогирдонаш таълиф карда шудааст, доир ба объекти забоншиносӣ чунин мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад, ки дар худ ва барои худ омӯхта мешавад». Қисмати аввали ин тезис дуруст ва ҷолиби диққат мебошад, вале ба қисмати дуюми он розӣ ва ҳамроҳ шудан мумкин нест, ки баъдтар шарҳ медиҳем.

Комъёбиҳои Соссюрро доир ба масъалаҳои гуногуни забон чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Ҳамчун мутахассиси намоёни забоншиносии мукоисавӣ-таъриҳӣ дар нахустзабони ҳиндуаврупоӣ чунин сонантхоро — **и, у, р, л, м, н** нишон медиҳад, ки вобаста ба мавқеи худ дар калима дар як ҳолат ҳиҷо месозад, дар ҳолати дигар не.

2. Дар «Курси забоншиносии умумӣ» якҷанд фикрҳои тоза баён гардидааст. Комъёбии бузурги олим муайян намудани спецификаи забоншиносӣ буд, зеро то ӯ олимони забонро аз ҷиҳати мантиқӣ, психологӣ, физиологӣ ва социологӣ меомӯхтанд. Ӯ мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон аст, ки дар худ ва барои худ омӯхта мешавад». Қисмати дуюми ин тезис нодуруст, зеро забон барои худ не, балки бо мақсади муайян — ҳамчун василаи алоқа, ҳамчун воситаи ифодаи ҳам фикру ҳам маданияти инсонӣ вучуд дорад, дар акси ҳол забон овози хушку холи асту ҳалос.

3. Соссюр яке аз он олимоне, ки аҳамияти системаи забонро пурра мефаҳмад. Элементҳои забон чун система ҳамдигарро ҳамеша муайян карда меистанд. Вале, мутаассифона, Соссюр системаро фақат ба ҳолати ҳозираи забон нисбат медиҳад, ғӯё таъриҳи забон чунин хусусият надошта бошад.

4. «Забон шакл аст, на субстанция (ҷавҳар, асос). Баробари ин кайд мекунад, ки ба воситаи забон ҳама гуна маъноро ифода кардан мумкин аст, зеро аломатҳои забонӣ ҳам ифода мешаванд ва ҳам ифода мекунанд.

5. Забон, ба фикри Соссюр, аз системаи аломатҳои иборат аст. Ин аломатҳои шартӣанд. Соссюр онро бо системаи аломатҳои шартӣ дигар — хат, хати қару гунгӯ, сигналҳои ҳарбӣ ва ғайра баробар мешуморад. Ӯ таклиф мекунад, ки барои ҳамаи аломатҳои илми нав — семиологияро ба вучуд овардан лозим, забоншиносӣ низ ҳамчун ҷузъи асосӣ ба он дохил шуданаш мумкин аст. Ин ақида роли забонро чун илми мустақил, ки вазифааш тадқиқи чунин ҳодисаи ҷамъиятии бисёр муҳим ва махсус — забони инсон аст, паҳл задан мебошад. Забонро бо он аломатҳои як шуморидан ғалат, зеро он аломатҳои сунъӣанд, дар заминаи забон ба вучуд омадаанд.

6. Соссюр ба ҷои фонетика фонологияро пешниҳод карда буд, зеро дар калима овоз асосӣ набуда, овозҳои маъноӣ калимаро таъбирдиҳанда муҳим аст. Ӯ фонемаро чун маҷмӯи аломатҳои фарқкунанда мефаҳмид.

7. Соссюр забоншиносиро ба ду қисмат — дохилӣ ва берунӣ ҷудо мекард. Ба забоншиносии берунӣ халқ, таърих ва ин-

кишофи он, воқеаҳои таърихӣ, паҳншавии забон, ба диалектҳо чӯдо шудани забон дохил мешавад. Гуё донишони ҳамаи ин шароитҳое, ки забон инкишоф ва тараққӣ мекунад, шарт нест. Ин нодуруст, зеро забон бо соҳибонаш ва таърихи онҳо алоқаи зич дорад. Шароити инкишофи забонро надоништа муайян намудани системаи худи забон имконнопазир аст.

Соссюр алоқаи таърихи забонро бо таърихи халқ ва таракқиёт қайд мекунад. Ҷ меғӯяд, ки урфу одатҳои халқ дар забони он инъикос меёбад ва инчунин забон то андозае ба шаклгирии миллат ёрӣ мерасонад. Ҳамаи ҳодисаву воқеаҳои дар ҳаёти ҷамъият ба амал оянда ҳатман ба забон таъсир мерасонад ва дар он инъикос меёбад. Вале ба фикри Соссюр, ҳамаи инҳо ба системаи дохилии забон дахле надорад. Ин ақида ба қуллӣ ғалат аст.

Баробари ин бояд қайд кард, ки ин гуна тақсимоҷ ба чӯдо намудани проблемаи муносибати забон ба таърихи ҷамъият ёрӣ расонд. Мутаассифона, ин масъала то ҳол асоси таърихӣ-материалистии худро наёфтааст.

8. Соссюр ду аспекти забон — синхрония ва диахронияро фарқ мекард. Барои Пауль, Фортунатов ва Чикобава омӯзиши таърихи забон (диахрония) муҳим бошад, барои Соссюр ҳолати ҳозираи забон (синхрония) аҳамиятнок аст.

Ҷ ин ду чизро ба ҳам муқобил гузошта таъкид мекунад, ки байни онҳо ҳеч гуна созиш, компромис шуданаш мумкин нест. Пас, мувофиқи ақидаи Соссюр, ду предмети тамоман мустақил — лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи диахронӣ вучӯд дорад. Тадқиқи ҳолати ҳозираи забон барои омӯзиши далелҳои мавҷӯда, фаҳмидани системаи забон, яъне омӯзиши забон «дар худ ва барои худ» имконият дорад. Ҳолати диахронии забон системаро вайрон мекунад, онро ба ҷамъ намудани далелҳои пароканда мубаддал мегардонад.

Чунин гузориши масъала ғалат буда, вайрон намудани қонуниҳои диалектика мебошад ва ин зиддитаърихии муайян намудани ҳодисаҳои забонӣ аст. Гуфтаи Соссюр дуруст аст, ки барои гуяндагои ҳолати ҳозираи забон бо системааш муҳим аст, зеро вай реалӣ мебошад. Вале ин ба он асос шӯда наметавонад, ки забон дар ҳолати инкишофу тараққиёт (диахронӣ) системаи надошта бошад ва аз ин рӯ, синхронияю диахронияро бо ҳам муқобил гузорем.

9. Соссюр забон, нутқ ва фаъолияти нутқкунӣро фарқ мекунад. Фаъолияти нутқкунӣ ин системаи имкониятҳои таъсирбахши ин ё он халқ буда, ҳеле гуногуншакл мебошад ва бо бисёр соҳаҳо — физика, физиология ва психология алоқаманд аст. Соссюр дар процесси нутқкунӣ ду қутб — забон ва нутқро чӯдо мекунад. Забон ин системаи грамматикӣ ва луғат аст, яъне тамоми воситаҳои забонист, ки бе донишони онҳо муносибатҳои овозӣ имконнопазир аст. Забон чӯн системаи лексикӣ ва грамматикӣ ба таври чӯдогона дар шуури шахсо-

ни чӯдоғонаи ба ягон умумияти забонӣ тааллуқдошта вучуд дорад. Забон чун маҳсули ҷамъиятӣ ва чун воситаи ҳамдигарфаҳмии одамон ба шахсони чӯдоғонаи бо он гапзананда вобаста нест. Баракс индивид бояд кӯшиши зиёд кунад, то ки системаи забонро ба таври бояду шояд аз бар кунад. Аз ин рӯ, омӯзиши забон ин процесси соф психологӣ мебошад. Нутқ амалиётест, ки бо ёри он индивид забонро барои ифодаи фикри худ истифода мебарад.

Забону нутқ алоқаи зич доранд. Забон асос ва маҳсули нутқ аст. Забон дар заминаи нутқ ба амал меояд ва бо нутқ ифода мегардад. Забон шарт аст, то ки нутқ мафҳум бошад, нутқ зарур аст, то ки забон инкишоф ёбад. Инкишофи забонро бо нутқ муайян мекунад. Нутқ шакли мавҷудият ва инкишофи забон аст.

Бо вучуди ин Соссюр забону нутқро ба ҳам тамоман зид мегузорад ва аз ин рӯ, мавҷудияти лингвистикаи забон ва лингвистикаи нутқро лозим медонад. Қадом хусусиятҳои забон ва нутқ онҳоро ба ҳам муқобил гузоштааст:

якум, забон аз нутқ чун ҳодисаи ҷамъиятӣ аз индивидуалӣ фарқ мекунад. Забон монанди як кодекс ба тамоми соҳибонаш ба сифати қоидаву меъёр ҳатмӣ мебошад. Ҳамчун маҳсули ҷамъиятӣ ҳар шахси чӯдоғона забонро дар шакли тайёр меомӯзад ва ёд мегирад. Нутқ бошад, индивидуалӣ аст. Ҳар як нутқи чӯдоғона соҳиб дорад ва ӯ мувофиқи хости худ онро баён мекунад;

дуюм, забон ба нутқ, ки воситаи тавоноии реаликунандаи он аст, зид меафтад;

сеюм, забон бо устувориву дарозумрӣ аз нутқ, ки ноустувор ва яққарата аст, фарқ мекунад;

чорум, забон аз нутқ ҳамчун чизи асосӣ аз чизи дуюмдараҷа, ғайриасосӣ ва ё тасодуфӣ фарқ мекунад.

Ин фарқиятҳое, ки Соссюр дар байни забону нутқ мебинанд, дар ҳақиқат ҷой доранд, вале танҳо дар асоси ҳамин онҳоро ду чизи тамоман гуногун шуморидан мумкин нест, чунки ин ду аспекти фаъолияти нутқкунӣ дар ягонагии диалектикий вучуд доранд. Забон кулл бошад, нутқ ҷузъ аст.

Забонро абстракция ё ки «системаи соф муносибатҳои лингвистӣ» шуморидани Соссюр низ ғалат аст.

10. Ба фикри Соссюр, одамон ба забон таъсири зӯр расонида наметавонистаанд, ҳол он ки Марксу Энгельс қайд карда буданд, ки вақте мешавад, ки одамон назоратро ба забон ба дастӣ худ мегиранд.

Ин пешгӯии онҳо ҳоло ҷомаи амал пӯшидааст, зеро дар айни ҳол забон дар зери назорати соҳибонаш мебошад. Онҳо онро аз ифлосшавӣ, аз норма баромадан нигоҳ медоранд.

Соссюр асосгузори ду мактаб — мактаби лингвистии Женева ва Прага буд. Дар Женева кори ӯро шоғирдонаш Сеше,

Қарцевский, Годель ва махсусан Ш. Балли давом диханд, дар Прага А. Мейе, Ж. Вандриес, Граммон, Козн давом додаанд.

Ба Соссюр муқобилгузорӣ — антиномия ҳос буд: забон — нутқ, диахрония — синхрония, лингвистикаи дохилӣ — лингвистикаи беруни, шаклу мундариҷа ва ғайра.

ЗАБОНШИНОСӢ ДАР АСРИ ХХ. СТРУКТУРАЛИЗМ

Аз солҳои сиюм сар карда аксари илмҳои бисёр тез тараққӣ мекунад. Илми забоншиносӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ инкишоф меёбад. Мактабу ҷараёнҳои нав дар забоншиносӣ ба амал меоянд. Предмет ва методҳои нави тадқиқотӣ пайдо мешаванд. Баробари ин забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ, лингвистикаи социологӣ, мантикӣ ва психикӣ ҳам бо далелу материалҳои нав бой гардида пеш меравад. Масалан, забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба давраи сеюми тараққиёти худ мерасад. Дар ин давра васеъ гардидани базаи факту далелҳо, аз нав дида баромадани проблемаи нахустзабон, боз ҳам саҳеҳ намудани тарзу усулҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам аз методҳои структурӣ истифода бурдан мегиранд.

Забоншиносии социологӣ низ проблемаҳои худро аниқ мекунад. Ба масъалаи шаклу намудҳои ба ҳам таъсир расонидани забонҳо ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ фарқ қунондани онҳо, таълимот дар хусуси нормаи забон ва услубҳои он дар забони адабӣ ва ё ба масъалаҳои этнолингвистика ва психоллингвистика диққати махсус додан гирифтанд.

Дар ин давра ҷараёни менталингвистика ҷараёне, ки ба омӯзиши алоқаи байни забону тафаккур ва семантикаи забон сару қор дорад, низ инкишоф меёбад, ҳудуди забоншиносии мантиқӣ-грамматикиву мантиқӣ-математикӣ низ муайян карда мешавад.

Марказҳои нави забоншиносӣ ба вучуд меояд. Баробари инкишоф ва тадқиқи лингвистикаи немисӣ, французӣ ва италиягӣ забоншиносии советӣ, америкой ва чехӣ ба арсаи ҷаҳонӣ мебарояд.

Ҳоло барои тадқиқи илми забоншиносӣ мактабу ҷараёнҳои гуногун бо аспекти методҳои тадқиқотии худ вучуддоранд, аз ин ру, ягон мактаб, ягон ҷараён ва ё ягон метод дар алоҳидагӣ доир ба илми забон маълумоти пурра ва мукамал дода наметавонад. Забоншиносии ҳозира илми тараққиқарда буда, мактабу ҷараёнҳои гуногун, проблема ва методҳои гуногунро дар бар мегирад. Масъалаву проблемаҳои гуногунро, ки ҷамъияти ҳозира дар назди илми забон мегузорад, танҳо дар якҷоягӣ ҳамаи ин мактабу ҷараёнҳо ҳал кардан мумкин аст.

Яке аз ҷараёнҳои ҳозира ва бахшнок дар илми забоншиносӣ структурализм мебошад.

Структурализм чун чараёни махсуси забоншиносӣ аз соли 1926 вучуд дошта бошад ҳам, заминаи он пештар гузошта шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки ба ин чараён забоншиносии машхури швейцариягӣ Ф. де Соссюр асос гузоштааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар забоншиносии советӣ то соли 1956 ба ин чараён — структурализм диққат дода намешуд.

Структурализм бар зидди чараёни ҷавонграмматикҳо, ки ягон ҳодисаи таърихи забонро асоси кори худ мешумориданд, ба вучуд омадааст. Ғайр аз ин структурализм чараёни психологӣ ва иҷтимоӣ-психологиро бо хусусиятҳои таҷрибавию (эмпирий) индуктивиашон эътироф намекунад.

Структурализм мисли чараёнҳои дигар таърихи худро дорад. Бодуэн де Куртенэ соли 1870 дар лекцияи ба студентони университети Петербург хондаи худ масъалаи назарияи фонема ва системанокии забонро мегузорад ки ин баъдтар ду талаби чараёни структурализм мегардад. Баъдтар забоншиносии ҷавон Соссюр бо «Қурси забоншиносии умумӣ» (1916) чор элементи ин чараёнро нишон медиҳад: специфика, система, шакл ва муносибат. Дар ин хусус Соссюр чунин гуфта буд: 1) Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад. 2) Забон системаест, ки тартиби хоси худро дорад. 3) Забон шакл аст, на субстанция (маъно, ҷавҳар). 4) Дар ҳама гуна ҳолатҳои забон тамоми воҳидҳои он дар муносибатанд.

Соли 1926 забоншиносии чех Матезиус дар Прага бо номи «Кружоки лингвистии Прага» кружоки структуралистҳоро ташкил намуд. Соли 1928 дар конгресси якуми умумичаҳонии лингвистҳо дар Гаага структуралистҳо манифести худро эълон карданд. Аз соли 1939 сар карда дар Копенгаген журнали структуралистҳо ҷоп мешавад. Ҳоло дар Копенгагени Дания, ШМА, Швейцария ва Англия мактабҳои ин чараён мавҷуданд.

Ҳамин тариқ, чараёни структурализм ба қондаҳои зерин риоя карданро талаб мекунад:

1. Предмети тадқиқи илми забоншиносӣ бояд забони инсон бошад, на ягон чизи дигар. Ҳодисаҳои ба илмҳои психология, физиология ва мантиқ дохил намудани забон вучуд дошт.

2. Забонро чун система доништан. Ҳамаи элементҳои забон бо ҳам муносибати зич доранд. Ҳодисаҳои забонро аз ҳолати ҳозираи забони конкрет ҷустуҷӯ кардан лозим, на бо чунин ҳодисаи забони хеш ва ё забони қадима.

3. Чиҳати синхронии забонро тадқиқ кардан. Системаи забонро дар давраи муайяни замонӣ ҳозира тадқиқ кардан лозим, на бо таърихи он ва ё диахронияю синхронияро омехта кардан.

Структурализм дар мушоҳида ва ба қайд гирифтани материалҳои забон объективӣ буданро талаб мекунад.

Ҳоло бо мақсад ва мундариҷаи ин чараён шинос мешавем:

Хусусияти забон. Факт ва материалҳои забонро аз чиҳати психологӣ (Штейнталь, Вундт), физиологӣ (Дарвин,

Павлов), ичтимой (Марр) ва эстетикӣ (Кроче, Фосслер) дида мебаромаданд ва онҳо забонро ба ҳодисаҳои психологӣ, табиӣ, ичтимой ва эстетикӣ дохил Ӛамудаанд. Структуралистҳо мегӯянд, ки лингвистика илми мустақил аст, чунки объекти ҷудогона дорад, ки он забон аст. Забон ҳодисаи ҷудогона буда, чун воситаи алоқа ва таъсиррасон аз рӯи қоидаи дохилии худ тараққӣ ва инкишоф меёбад. Вале структуралистҳо дар ин ақида устувор наистоданд, чунки Соссюр забоншиносиро ба илми семиология ва ё семиотика дохил мекунад. Структурализм семиологияро қисми психологияи ичтимой (ҷамъиятӣ) мешуморад. Структуралистҳо забонро ба мантиқ ва маҳсусан математика наздик менамуданд.

Системаи забон. Дар замонҳои ҳозира низ маъсалаи системаи забон дар маркази диққати лингвистика мебошад. Яке аз асосҳои пайдоиши структурализм ҳамин маъсала мебошад. Инро Гумбольдт ва Бодуэн ҳам маҳсус кайд карда буданд. Соссюр онро инкишоф дод. Системаи гуфта ҷизи ягонаи аз элементҳои монанд ба вучуд омадари мегӯянд, ки онҳо ба ҳамдигар саҳт вобаста ва дар як вақт таъсиррасонанда мебошанд. Вале структуралистҳо инро ба маънои тангтар— муқобилгузори элементҳо мефаҳманд. Ҳол он ки элементҳои забон бо маҷмӯи аломатҳои томе, ки байни ҳамдигар ҳам умумияту ҳам фарқ доранд, муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, бояд дар хусуси муқоисаи умумият ва фарқи элементҳо сухан ронд, на зиддияти онҳо. Пас, умумият ва фарқи фактҳои забонӣ муносибати байни элементҳоро муайян мекунад ва системаро ба вучуд меоварад.

Ҳар як забон системаи муайяни худро дорад, ки хусусияти хоси он забонро дар бар мегирад. Системаи ҳозираи забон ҳам ҷиҳатҳои гузашта ва ҳам ояндаи забонро ба ҳисоб мегирад. Забон чун система инкишоф меёбад.

Таърихи забонро чун таърихи далелҳои аз ҳам ҷудо маънидод кардан лозим нест, зеро дар ҳар як давраи таърихи забон чун система вучуд дорад. Таърихи забон фақат чун таърихи системаи фактҳо ҷой дорад. Аз ин ҷост, ки таҷдиди нахустзабон чун азнавбарқароркунии системаи фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ фаҳмида мешавад, ҳодисаҳои ҷудогонаи унсурҳои ягонаи кулл доништа мешавад.

Структураи забон. Структурализм таълим медиҳад, ки забон маҷмӯи якхелаи бешакл набуда, структура аст ва аз элементҳо (қабатҳо) иборат аст. Ба элементҳо фонология, лексика, морфология ва синтаксис дохил мешаванд. Ҳар яке аз ин қабатҳо боз ба звеноҳо ва ё парадигмаҳо (садонок-ҳамсадо, зичу роғ, ҳиссаҳои нутқ, ибораву ҷумла ва хелҳои он) ҷудо мешавад. Тамоми қабатҳои забон бо ҳам алоқаи зич доранд.

Синхрония ва диахрония. Гумбольдт кайд карда буд, ки забон чун система ҳодисаи тараққиқунанда мебошад.

Соссюр кайд мекунад, ки забонро дар ду аспект— синхронӣ (ҳолати ҳозираи забон) ва диахронӣ (ҳолати пешгараи он) тадқиқ кардан лозим аст. Баъзе структуралистҳо дар хусуси панхрония (Ходисаи забонро умумӣ, берун аз вақт фаҳмидан, яъне гуё умуман ба забони инсон тааллуқ дошта бошад) ва ахронии (Ходисаҳои забон вақтро ба инобат намегирад, гуё тағйир намеёбад ва ба ҳамаи давраҳои тараққиёт як хел тааллуқ дорад) забон сухан меронанд, яъне гуё забон ба ҳамаи давраҳо як хел тааллуқ дошта бошад. Ин тамоман нодуруст аст. На танҳо диахрония, балки синхрония ҳам ба замон вобаста мебошад.

Системаи аломатҳои маънодор. Ба фикри Соссюр, забон системаи аломатҳоиест, ки идеяро ифода мекунад. Дар ҳақиқат забон системаи аломатҳои маънодор аст, на системаи аломатҳои шартӣ (пуч) ё код. Барои системаи забон на танҳо муносибат, балки элементҳои забон бо маъною функцияшон муҳим аст.

Қисматҳои таркибии забон. Забон аз воҳидҳои мустақил (чумла, калима) ва номустиқил, қисми таркибӣ (ибора, морфема, ҳичо ва овоз) иборат аст.

Миқдори фонема дар забонҳо аз 12 то 80 (дар лаҳҷаи бзиби забони абхазӣ 80 фонема ҳаст), вале одатан аз 30 то 50 мешавад. Миқдори морфемаҳо аз якчанд ҳазор зиёд намешавад, калимаҳо (ба истиснои истилоҳҳо) дар забонҳои тараққиқарда 100 ҳазор мешавад. Вале миқдори чумлаҳо ниҳоят зиёд аст, зиёда аз миллион чумлаи содда сохтан мумкин аст.

Бодуэн (1880) калимаро воҳиди ҳақиқӣ ва мустақили забон номида буд, вале баъзе структуралистҳо морфемаро чунин мешуморанд. Соссюр бошад, калимаро аломати шартӣ меномад, ки а) ҳам ифода мешавад (ба воситаи овоз ва шумида) ва б) ҳам ифода мекунад (реалият ва маъноро).

Дар ҳақиқат калима аломати шартист, зеро бо мафҳуми ва ё предмети ифода мекардагӣ ҳеч гуна умумият надорад. Як предмет дар забонҳо бо калимаҳои гуногун ифода мегардад. Албатта, байни калима ҳамчун аломати шартӣ ва аломатҳои шартии дигар фарқи калон дида мешавад: системаи аломатҳои содда, вале аломатҳои забон мураккаб, он аломатҳои якмаъно, вале забон бисёрмаъно, аломатҳои шартии дигар вариант надоранд, забон дорад, онҳо хусусияти чамъбаस्तкунӣ надоранд, вале забон дорад, он аломатҳои тағйир намеёбанд, забон тағйир меёбад, он аломатҳои таърих надоранд, забон дорад, он аломатҳои ба иродаи одамон вобаста, вале на пайдоиш ва на тараққиёти забон ба иродан одамон вобаста нест, аломатҳои дигар тағйир ёбад, функцияашро гум мекунад, вале калима тағйир ёбад ҳам, он маъноро ифода карда метавонад.

Баъзе забоншиносон ба структурализм ва ҷараёнҳои нави

дигари забоншиносӣ диққати махсус дода, роли забоншиносии муқоссаи таърихӣ ва умумиро паст мекунад, ки тамоми нодуруст аст.

Камбудии асосии структурализм аз инҳо иборат аст:

1. Структуралистҳо дар забон танҳо системаи аломатҳои пуч (бемаънӣ), системаи зиддиятро мебинанд, вале калимаи аломатҳои пуч набуда, балки ифодаи ҷамъбасти умумии ҳоидсаҳои ҳақиқӣ мебошад.

2. Онҳо структураи забонро аз соҳибони он — халқ ҷудо меомӯзанд ва бо ин хусусияти ба худ хоси забонҳои миллиро инкор мекунад.

3. Онҳо ба ҳолати ҳозираи забон (синхрония) диққати асосӣ дода, роли таърихӣ **онро (диахронияро)** паст мекунад ва омӯзиши қонуниятҳои дохилии инкишофи забонро пурра ба ҳисоб намегиранд.

4. Структуралистҳо синхронияро ба панхрония ва ахрония иваз мекунад. Системаи забонро ҳамчун марҳалаи таъбири таърихӣ тараққиёти забон надониста, балки ба тамоми давраҳо ягона мешуморанд.

Структурализм вобаста ба назарияи фалсафӣ ва методологияи забоншиносон дар мамлакатҳои гуногун тарзи ифодаи махсус пайдо кардааст. Акнун бо қор ва намоёндогони баъзе аз ин мактабҳо шинос мешавем.

КРУЖОКИ ЛИНГВИСТИИ ПРАГА ВА Ӣ ЛИНГВИСТИКАИ ФУНКЦИОНАЛИ

Кружоти лингвистии Прага Ӣ ки Мактаби лингвистикаи функционалӣ ба назария ва амалияи забоншиносии ҳозира саҳми арзанда гузошт. Ин кружок соли 1926 аз тарафи забоншиносии чех Вилем Матезиус (1882—1945) ва славяншинос Роман Якобсон (1896) ташкил карда мешавад. Ба ин кружок Ӣ ки саҳмтараш мактаби забоншиносии забоншиносони чех Богумил Транка, Богуслав Гавранек, Ян Мукаржовский, Йозеф Вехак, Владимир Скаличка ва дигарон, инчунин забоншиносони рус Николай Сергеевич Трубецкой, Сергей Осипович Карцевский, забоншиносии австриягӣ Бюлер, америкой Блумфильд, франсуз Мартине, даниягӣ Ельмселв, голландӣ Гроот ва забоншиносони советӣ Винокур, Поливанов, Томашевский, Аванесов ва Виноградов низ дохил мешуданд ва таваҷҷӯҳ доштанд.

Дар ташаккули назарияи лингвистии забоншиносони ин мактаб таъсири бевоситаи ақидаҳои Соссюр ва инчунин забоншиносони рус Бодуэн, Фортунатов ва Шахматов хеле қалон аст. Онҳо бисёр концепсияҳои доир ба забон гуфтаи Соссюрро ривочу инкишоф ва ҳатто таъбир додаанд. Масалан, дар масъалаи синхронияю диахрония онҳо тарафдори ақидаи

Бодуэн шуда муносибати зичи синхронияю диахронияро нишон медиҳанд, ҳол он ки Соссюр синхронияю диахронияро ба ҳам зид гузошта буд. Эътирофи алокаи зичи синхронияю диахрония дар ҳалли баъзе масъалаҳои дигар низ ба намояндагони ин мактаб ёрӣ расонид. Матезиус аз ҷиҳати синхронӣ муқоиса кардани системаи забони забонҳои ҳешу ғайриҳешро пешниҳод мекунад, то ки тамоили инкишофи забонҳо муайян карда шавад. Ин ақида дар оянда асоси таснифоти типологии забонҳо мегардад. Омузиши ҳодисаҳои монанди фонетика, морфология ва синтаксис дар забонҳои ҳешу ғайриҳеш ба пайдоиши мафҳуми иттифоқи забонҳо (акси оилаи забонҳо) сабаб мешавад.

Структуралистҳои Прага масъалаи забону нутқро аз Соссюр ғирифта бошанд ҳам, онро инкишоф дода, ба тарзи худ ҳал намуданд. Ба фикри Скаличка, забон объекти грамматикаи структури бошад, нутқ ба грамматикаи тасвирий (баёнӣ) тааллуқ дорад.

Ҷиҳати овозии забонро, ба ақидаи Трубецкой, бояд ду илм омӯзад. Овозҳои нутқ хусусияти физикӣ доранд, бинобар он дар омузиши он бояд аз методҳои илмҳои табиӣ истифода баранд, вале овозҳои забонро бояд методҳои лингвистика тадқиқ намояд. Овозҳои нутқро фонетика, овозҳои забонро бошад, фонология меомӯзад. Забону нутқ дар ягонагии диалектикий вучуд доранд, бе ҳамдигар шуда наметавонанд, яке ҷузъ бошад, дигаре кулл аст. Мугаассифона, Соссюр онҳоро ду ҷиҳати тамоман ҷудоғона мешуморад.

Соссюр забонро предмети ягонаи лингвистика шуморида, дар худ ва барои худ омӯхта шудани онро таъкид мекард. Структуралистҳои Прага на танҳо омузиши элементҳои забонро, балки муносибати гуногуни байни забону ҳақиқати объективиро низ ба назар мегиранд ва бо ин муносибати зичи «лингвистикаи дохилӣ» ва «берунӣ»-ро нишон медиҳанд.

Структуралистҳои Прага ба масъалаҳои структура ва функцияи забон диққати ҷиддӣ медиҳанд, бинобар он ҳам ин мактабро лингвистикаи функционалии Прага ҳам меноманд.

Мақсад ва вазифаи фаъолияти нутқкунӣ функцияи номида мешавад. «Забон,— ба фикри Матезиус,— ин системаи воситаҳои ифодаест, ки барои ифодаи мақсади муайян хизмат мекунад», бинобар он ба таҳлили лингвистӣ аз рӯи тарзи ифодаи функция баҳо додан лозим аст.

Қобилияти психикӣ одам — фикр кардан, ҳис намудан, ифодаи орзуву ҳоҳиш (ирода) — ин се функцияи забонро — коммуникативӣ, функцияи ифода ва функцияи муруҷатро ба вучуд меоварад. Ин функцияҳои забон бо се намуди ҷумла — хабарӣ, амрӣ ва хитобӣ ифода мегардад. Онҳо ба забони адабӣ ва маданияти нутқ ҳам диққати калон медиҳанд.

Хизмати ниҳоят бузурги забоншиносони чех ҳамчун илми мустақил шинохтани фонология буд. Матезиус фонологияро

аз рӯи назарияи нав предмети асоси дар лингвистикаи функционалию структурӣ мешуморад. Ақидаи забоншиносони чех доир ба фонология дар асари Трубецкой «Асосҳои фонология» (1939) ифода ёфтааст.

Системаи фонологоиро Трубецкой чун маҷмӯи муҳолифатҳои (оппозиция) фонологӣ мефаҳмад, ки барои фарқ кунонидани маънои лексикӣ грамматикӣ хизмат мекунад. Аз ин рӯ, ба фикри ӯ, дар фонология роли асосиро на фонема, балки оппозицияҳои маъноҷудокунанда мебозанд. Фонема бо овозҳои гуногун ифода шуданаш мумкин. Чунин овзоҳои аз ҷиҳати физикӣ гуногун, ки бо онҳо як фонема ифода меёбад, Трубецкой варианти фонема меномад. Дар калимаҳои кон-конь як фонемаи «н» ҳаст, вале бо ду шакл саҳт (н) ва мулоим (н') ифода ёфтааст.

Онҳо вариантҳои ҳатмӣ, факультативӣ ва индивидуалии фонемаро фарқ мекунанд, ки ҳар яке аз инҳо чанд варианти дигар дорад.

Принципи структурӣ ва функционалиро намояндагони мактаби лингвистии Прага ба морфологияю синтаксис низ ҷорӣ намуданд. Морфология ҳамчун қисмати назариявии номгузории лингвистӣ фаҳмида шуда, ба муқобили синтаксис гузошта мешавад. Доир ба морфология ва синтаксис Скаличка, Якобсон ва Матезиус ақидаи худро доранд. Муҳимтарини онҳо таҷзияи актуалӣ мебошад, ки Матезиус дар асоси принципи функционалӣ доир ба синтаксис ба вучуд овардааст. Таҷзияи актуалӣ зидди таҳлили шаклӣ, грамматикӣ меистад. Аз рӯи таҳлили маъноӣ ҷумларо ба ду қисмат — исходная точка ва ядро ё ки тема ва рема ҷудо мекунанд. Қисмати тема он маъноро ифода мекунад, ки ба шунавандаю хонанда маълум аст, қисмати рема чизи нав мебошад. Ҳоло ин фикри Матезиус хеле инкишоф ёфта, тарафдорони зиёде пайдо кардааст.

Мазмуни асосии структурализми Прага аз инҳо иборат аст:

1. Забоншиносӣ илми мустақил аст, ки дар асоси системаи аломатҳои забон ба амал омадааст, аз ин рӯ, вай дар асоси психология, физиология ва ё мантиқ ба амал наомадааст.

Психологизм, физиологизм ва мантиқ ҳодисаҳои забониро аз рӯи ҷиро ифода намудани онҳо, на аз рӯи он, ки ҷӣ тарз онҳо дар забон ифода шудаанд, маънидод мекунанд. Масалан, грамматикаи мантиқӣ исро чун ҳиссаи нутқи предметро ифодакунанда муайян мекунад. Қалимаҳои «кабудӣ» ва ё «саёҳат» ҷӣ гуна предметро ифода мекунанд? Грамматикаи лингвистӣ бошад, исро ҳамчун ҳиссаи нутқи ифодакунандаи предмет, хусусияту амалиёт ва ҳолату вазъият муайян мекунад, ки ҳамеша дар намуд, дар падеж, ҷинсияту шумораи муайян ифода ёфтааст. Аз ин ҷиҳат ба исм ҳама гуна мафҳумҳои предметӣ дохил мешавад.

2 Забон система аст. Онҳо мафҳуми системаро бар акси атомизми ҷавонграмматикҳо, ки далелҳои забониро аз ҳам ҷудо, дар алоҳидагӣ дида мебаромаданд, мефаҳмиданд.

3. Онҳо забонро чун системаи функционалӣ хеле хуб дарк намуда, онро ҳамчун воситаи ифоданоки системаи талаботи аъзоёни худро қонеъкунанда мефаҳмиданд.

Онҳо забони гуфтугӯӣ ва забони шеърро фарқ мекарданд. Дар назди забони адабии гуфтугӯӣ чунин талаботҳоро дуруст гузошта буданд: а) устуворӣ, б) луғати бой ва гуногунии услубҳои он, в) маъноӣ аниқ, г) асли будан ва д) бисёр ҳам фарқ накардан аз забони умумихалқӣ. Онҳо ба муқобили аз ҳад зиёд риоя намудан ба пуризм (Пуризм ҳаракатест, ки соҳибони забон ва ё ягон табақаи онҳо бар зидди калимаҳои иқтибосӣ/мубориза мебаранд) буданд, зеро ин ба маданияти ҳақиқии забони хаттӣ зарар меоварад.

4. Онҳо фонологияи назариявиро ба вучуд оварданд. Ба мисли Шерба хусусияти калимаву морфемаҳоро, фарқкунонандагии фонемаҳоро нишон дода буданд.

5. Онҳо баробари системанокии ҳолати синхронии забонро қайд кардан инкишофу тараққиёти онро низ нишон доданд. Ин тараққиёт ба тамоми системаи забон — лексика, морфология, синтаксис, фонология дахл дорад. Якобсон соли 1929 характери системаи ҳолати диахронии забонро низ нишон дода буд.

6. Трубецкой Н. С. мафҳуми «иттифоқи забонҳо»-ро пешниҳод мекунад. Забонҳои гуногун (масалан, забонҳои албанӣ, булғорӣ, юнонӣ, руминӣ дар нимҷазираи Балкан) асрҳо дар ҳамсоягӣ умр ба сар бурдаанд ва дар ин давра ба якдигар таъсир расонда, ба ҳам наздик шуданашон мумкин аст.

7. Таҷзияи ақтуалии ҷумла аз намояндаи ин мактаб Матезиус сар шуда, то ҳол давом дорад.

Дар ҳалли баъзе масъалаҳо ба камбудихо роҳ додани намояндагони ин мактаб ба назар мерасад. Ҳангоми тадқиқи проблемаҳои забонҳо, ки функцияҳои гуногунро адо мекунанд, байни фаъолияти нутқи фикриву эмоционалӣ фарқ мегузранд. Хатто фарқи услубҳои гуногун чун забони ҷудогона фаҳмида мешавад. Масалан, забонҳои махсус ва ё услубҳои функционалӣ: техникӣ, густохона, шоирона ва ё ғӯё забони адабӣ аз забони шеърӣ ва ҳар дуи инҳо аз умумихалқӣ фарқ мекарда бошад. Ин ақида тамоман ғалат аст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бисёр масъалаҳои умумилингвистие, ки намояндагони ин мактаб мавриди тадқиқ қарор додаанд, аз бисёр ҷиҳат ба забоншиносии советӣ наздик аст: таъсири факторҳои берунӣ ба инкишофи забон, дар алоқамандӣ омӯхтани ҳолати синхронӣ ва диахронии забон, ҷиҳатҳои маъногии ҳодисаҳои забонӣ, кӯшиши лингвистикаро ба хизмати талаботи ҷамъият гузоштан ва ғайра.

СТРУКТУРАЛИЗМИ КОПЕНГАГЕН Ё КИ ГЛОССЕМАТИКА

Глоссематика, калимаи ҷунонӣ буда, аз глосса — забон гирифта шудааст. Ин яке аз шохаҳои ҷараёни структурализм мебошад, ки бар зидди назарияи фонологии мактаби забоншиносии Прага дар аввалҳои солҳои сиюм ба вучуд меояд. Намояндагони машҳури ин мактаб Виго Брэндалъ (1887—1942), Ганс Юрген Ульдалъ (1907—1957) ва назариётчи он Луи Ельмслев (1899—1965) мебошанд. Ба фикри онҳо, забоншиносии пештара паҳлуҳои субъективии зиёд дошт, бинобар ин онро пурра илмӣ шуморидан душвор аст. Ельмслев таъкид мекунад, ки байни мантиқшиносону лингвистҳо бояд алоқаи зич бошад. Вай аввалин бор истилоҳи глоссематикаро (1936) ба кор бурд. Ба фикри Ельмслев, камбудии забоншиносии анъанавӣ он буд, ки вай асосан ба омӯзиши таърихи забонҳо ва муносибати байни онҳо машғул буд, аз ин рӯ, бештар ба ҷиҳати психологӣ, физиологӣ, социологӣ ва таърихӣ диққат дода, ба омӯзиши табиати ҳуди забон эътибори дуруст намедод. Забоншиносӣ бояд элементи дохилӣ, доимӣ ва конструктивии забонро, ки хоси нутқи инсон аст, омӯзад, на ин ё он забони конкретро.

Яке аз мақсадҳои Ельмслев ба вучуд овардани назарияи лингвистикаи универсалӣ буд. Ин ақидаи олим, аз як тараф, ҷиҳати материалии забонро, аз тарафи дигар, инкишофу тараққиёти онро инкор мекунад. Ин фикрҳои олим дар асарҳои: «Забон ва нутқ» (1942), «Асосҳои назарияи лингвистика» (1943) ва «Методи таҳлили структурӣ дар лингвистика» (1950—1951) баён гардидааст. Ба фикри Ельмслев, забон ганҷ ва ё дурдонаи тамомнашавандааст. Забон аз инсон ҷудонашаванда мебошад. Забон олотест, ки бо ёрии он инсон фикру ҳиссиёт рӯҳия, хоҳиш, иродаву фаъолияти худро ба шакл мебарорад; забон олотест, ки бо ёрии он шахс ба одамони дигар ва шахсони дигар ба ӯ таъсир мерасонанд; забон аввалин ва асоситарин заминаи ҷамъият аст,— меғуяд Ельмслев.

Глоссематикҳо забонро чун системаи абстраксияи синхронии муносибати соф медонанд, бинобар он хусусияти хоси забонҳои ҷудогоноро ба эътибор намегиранд. Асосгузори структурализм Соссюр забону нутқро фарқ карда, омӯзиши онҳоро зарур дониста буд, вале Ельмслев нутқро тамоман ба эътибор намегирад. Ельмслев лингвистикаи беруниро инкор наемояд, бинобар он муносибати забону ҷамъият ва забону тафаккурро низ ба эътибор намегирад. Глоссематикҳо таъкид мекунанд, ки забонҳо дар тамоми даври замонҳо шаклан пурра ба ҳам монанд буда, таъбир намеёбанд ва бо ин аз нав назарияи кӯҳнашудаи грамматикаи универсалиро зинда мекунанд. Гуё забонҳои гуногун варианти ҳамон як схемаи ягона бошанд. Ғайр аз ин онҳо ҷиҳати таърихии забон (диахрония) ва ҳешигарии забонҳоро тамоман инкор мекунанд, ҳол он ки

шакли мавҷудияти забони табиӣ инкишофи он аст. Хусусияти хоси забонхоро ба назар нагирифта ба онҳо асос шудааст, ки забоншиносиро ба мантиқ, математика ва семиотика вобаста кунанд.

Акидан асосии глоссематикхоро чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Ғайриматериалӣ шуморидани забон, яъне майл ба абстракцияи математикӣ.

2. Забон гӯё аз системаи аломатҳои берунӣ ё ки схемаи муносибати абстракт иборат бошад.

3. Забонҳо гӯё аз рӯи шакл монанданд ва дар тамоми замонҳову халқҳо гӯё тағйир намеёфта бошанд ва бо ин хусусияти хоси ҳар як забонро инкор мекунанд. Фарқи забонҳо чузъӣ ва тасодуфӣ буда, аз ин рӯ, забонҳои камаҳамиятро ба забонҳои мувофиқ иваз кардан беҳтар аст.

4. Глоссематикҳо хешигарии забонхоро инкор мекунанд. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки назарияи кӯҳнашудаи грамматикаи универсалии асри XVII-ро аз нав зинда кунанд ва инчунин забоншиносии муқоисавӣ-таърихро бо грамматикаи муқоисавӣ иваз намоянд.

5. Глоссематикҳо пурра диахронияро ба назар намегиранд ва ҳатто синхронияро бо ланхрония ва ё ахрония иваз мекунанд.

6. Забон гӯё системаи пуч ва ғайриматериалии аломатҳо буда, бо тафаккур ва ҷамъият ҳеҷ гуна муносибат надорад.

Ба ҷиҳати маънии глоссематика инҳоро дохил кардан мумкин аст:

1. Глоссематика илми ғайритаҷрибавист, вай бо роҳи дедуктивӣ аз ҳақиқати забонӣ чудо сохта шудааст. Моҳияти забон дар вазифаи он ҳамчун воситаи алоқа, таъсирасонӣ ва ифодаи фикр зикр мегардад, ки инро глоссематикҳо намефаҳмиданд.

2. Глоссематика илми забонро ба математика, мантиқ ва семиотика вобаста мекунад.

3. Забон ҳамчун системаи муносибатҳои пуч (ҳолӣ) фаҳмида мешавад.

4. Дар глоссематика фонема сифати овозии худро надорад, вай гӯё танҳо як даста аломати фарқкунанда бошад. Ельмслев умуман овозхоро ба назар намегирад ва ҳатто истилоҳи «фонема»-ро бо «сенема» (воҳиди ҳолӣ) иваз намудааст. Ҳол он ки овозҳои нутқ ҳодисаи конкретии физикӣ буда, хосияти ҷенкуниву таҳлилшавӣ доранд. Танҳо ба туфайли ҷиҳати материалии ва физикии овозҳо фактҳои забонӣ дар процесси муносибат дарк карда мешаванд.

5. Глоссематикҳо калимаро чун ҳарфҳои ба тартиб гузошташуда ва ё ҷумларо нуқта ва ё аломати саволу хитобдошта муайян мекунанд, ки ба табиати ин воҳидҳои забон мувофиқат намекунад.

Ба ҷиҳатҳои мусбати глоссематика инҳоро ҳисоб кардан мумкин аст:

1. Роли ҳалқунанда бозидани назария

2. Ҷамъбасти структураи конкретии забон

3. Глоссематика аввалин бор забоншиносиро бо мантиқ ва семиотикаи раъзи алоқаманд намуд

Ельмслев забонро аз ҷамъият ҷудо намешуморад ва онро воситаи ташаккули фикру ҳиссиёт, хоҳишу ирода медонад. Забонро чизи асосӣ барои ҷамъияти инсон мешуморад Албатта, ин фикрҳо дуруст ва ҷолиби диққатанд. Вале тадқиқи ҷиҳати физиологӣ ва физикии овозро пурра ба фанҳои физиологияву физика ва ё ҷиҳати психикию мантикии аломатҳои забонро ба илмҳои психология ва мантиқ доданро тақлиф мекунад, ки дуруст нест.

СТРУКТУРАЛИЗМИ АМЕРИКА ВА Ё ЛИНГВИСТИКАИ ДЕСКРИПТИВИИ (ТАСВИРИИ) АМЕРИКОИ

Лингвистикаи дескриптивӣ ё ки тасвирии америкӯи солҳои 20—30 ба вуҷуд омадааст. Азбаски забоншиносон дар тадқиқотҳои худ ба принципҳои структурӣ тақия мекунанд, мактаби онҳоро низ як шӯҳри ҷараёни структурализм меноманд. Бояд қайд кард, ки солҳои охир баъзе намояндагони ин мактаб аз ҷиҳати назариявӣ бо глоссематика наздик шуда истодаанд. Дескриптивизми америкӯи хангоми пайдоиши худ ба концепсияи Соссюр тақия накардааст. Вай дар асоси психологияи ахлоқӣ (бихевиоризм), таҳлили матнҳо ва махсусан аз материалҳои забонҳои ҳиндуҳои Америкаи шимолӣ ба амал омадааст. Заминаи асосии пайдоиши ин ҷараён зарурати тасвири забонҳои ҳиндуҳои Америка, ки аз ҷиҳати типологӣ ниҳоят гуногун буда, ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхта нашуда буданд, мебошад. Намояндагони ин мактаб методу услубҳои тадқиқи забони ҳиндуҳои Америкаро, ки онҳо вобаста ба талаби шароит омӯхта буданд, ба забонҳои дигар низ ҷорӣ карданӣ мешуданд.

Асосгузори лингвистикаи дескриптивӣ забоншинос, этнограф ва антропологӣ америкӯи Франц Боас (1858—1942) мебошад. Дар муқаддимаи асари коллективонаи «Дастуруламал (раҳнамо) доир ба забонҳои ҳиндуҳои Америка» (1911) Боас таъкид мекунад, ки он методҳои тадқиқотие, ки дар омӯзиши забонҳои Европа истифода мешуданд, дар омӯзиши забони ҳиндуҳои Америка ба қор намеоянд, чунки забони ҳиндуҳои Америка категорияҳои махсус дошта, ҳатто аз калимаву ҷумла бариён воҳидҳои забонҳои Европа ба қуллӣ фарқ мекунад. Масалан, «аниалот»-и забони чинук чунин маънӣ дорад: а (вақт), н-ман, и-онро, а-ӯ, л-ба, о-сӯй, т-додан, ғ-не ман онро ба ӯ додам. Ин мисол ба гурӯҳи забонҳои инкорпоративӣ

тааллук дорад. Дар ин забонҳо калимаву чумларо фарк кунонидан ниҳоят душвор аст.

Қорҳои Боасро асосгузори мактаби лингвистии Америка Эдуард Сепир (1884—1939) ва Леонард Блумфильд (1887—1949) дар ду равия инкишоф додаанд. Забоншиносони минбаъда ба ин ё он дараҷа анъанаи онҳоро давом медиҳанд.

Сепир асосгузори этнолингвистика буда, ба масъалаҳои забоншиносии умумӣ ва махсусан алоқаи забону маданият ва забону тафаккур машғул шудааст. Ақидаҳои ӯ дар асараш «Забон» (1921) ифода ёфтааст. Уорф ва Гринберг пайрав ва давомдихандаи кори Сепир буданд. Сепир яке аз тадқиқотчиёни машҳури забонҳои халқҳои маҳаллии ШМА, Канада ва Мексика буд. Ба қавли Сепир, ҳар як забон модели (колаби) махсуси худро дорад, бинобар ин муҳити атрофро ба тарзи махсус ҷудо мекунад ва инро аз соҳибони худ ҳам талаб мекунад. Гӯё одамони бо забонҳои гуногун гапзананда ҷаҳонро як хел надида, ба таври гуногун дарк мекунанду мефаҳманд. Ин идеяро тарафдорони ҷараёни этнолингвистика давом дода истодаанд. Мувофиқи гуфтаи онҳо, гӯё ду шахси нисбатан якхелаи гуногунзабонро ба Марс фиристем ва тасвир намудани онро талаб кунем, ду натиҷа мегирем. Ин ақида ба кулӣ ғалат аст. Сепир кӯшиш мекард, ки асоси мантиқии фикрро равшан намояд ва чунин мафҳумҳои лингвистиро ошкор кунад, ки то андозае барои ҳамаи забонҳо хусусияти универсалии дошта бошад.

Блумфильд бошад, асосгузори лингвистикаи дескриптивист. Ӯ дар яке аз асарҳои аввалини худ «Муқаддимаи омӯзиши забон» ба «Психологияи халқҳо»-и В. Вундт такяя намуда бошад, вале аз соли 1926 Блумфильд ба принципҳои бихевиоризм (омӯзиши одоби ахлоқи одамон) такяя менамояд ва ин ақида дар асари машҳури ӯ «Забон» (1933) тасвир ёфтааст. Ин ақидаро Блумфильд механицизм меномад. Ӯ ба муқобили психологизм дар забоншиносӣ баромада, забонро тамоман аз шуур ҷудо мекунад ва онро ҳамчун системаи сигналҳои рафтору одоби одамонро муайянкунанда мефаҳмад. Забон, ба фикри Блумфильд, пулест байни ду системаи асабҳои ҳамсӯхбатон. Дар нутқи одамон,— мегӯяд Блумфильд,— овозҳои гуногун маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Овозҳо (фонемаҳо) ба сабаби маънофарқкуниашон диққати ӯро ҷалб кардаанд.

Забоншиносон Б. Блок, Е. Найда, Ҷ. Трейчер, З. Харрис Ҷ. Хоккет, Г. Глисон пайравон ва давомдихандагони ақидаҳои Блумфильд мебошанд. Ба ақидаи онҳо, чизи асосӣ дар тадқиқи забон матн мебошад. Баъд ин матнро ба қисматҳои фонологӣ, морфологӣ ва ё синтаксисӣ тақсим кардан мумкин аст.

Аз рӯи муносибат ба роли маъно шогирдони Блумфильд ба ду гурӯҳ,— менталистҳо ва механицистҳо ҷудо мешаванд.

Менталистҳо — худи Блумфильд, К. Пайк, Ч. Фриз таъкид мекарданд, ки маънои шаклҳои забони инкор қардан дуруст нест. Механицистҳо — З. Харрис, Б. Блок ва Ч. Трейчер ба маъно эътибор намедоданд. Ба ақидаи гуруҳи дуюм, ҳангоми тасниф ба мундариҷа, мантиқи абстракт ва ё фалсафа диққат додан лозим нест.

Забоншиносон ва психологҳои америкой фаъолияти нутқро ҳамчун одоби шифой (даҳанақӣ), ҳамчун таассуроти гӯянда ба ин ё он шароит (ситуация) мефаҳманд.

Забон системаи сигналҳоест, ки алоқаи берунии ва дохилии дорад ва аз ин рӯ, забоншиносӣ ба металингвистика (долингвистика) ва микролингвистика (лингвистика) ҷудо мешавад.

Металингвистика шоҳаи забоншиносииест, ки ҷиҳати маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти ҷамъиятии соҳибони он меомӯзад, бинобар он вай чунин илмҳоро — этнолингвистика, психолінгвистика, социолінгвистика, менталингвистика, фонетика (ки хусусиятҳои акустикӣ ва артикуляционии овозҳоро меомӯзад) ва паралингвистика (ки имову ишора, интонация ва ғайраро меомӯзад) муттаҳид менамояд.

Микролингвистика шоҳаи забоншиносииест, ки алоқа, муносибати тарафайн ва муқоисаи дохили системаи забонро меомӯзад. Ба тарзи дигар гӯем, илм доир ба ифода, на маъно. Матн (порчаи нутқ) асоси реалии ин илм ба ҳисоб меравад.

Вазифаи асосии лингвистикаи дескриптивӣ,— ба фикри Харрис,— омӯзиши муносибати тақсимот (дистрибуция) ва ё тартиби (аранжировка) ҷой гирифтани қисмҳои ҷудогонани нутқ таносубан ба яқдигар ҳангоми нутққунӣ мебошад.

Барои дескриптивистҳо воҳиди марказии таҳлили грамматикӣ морфема мебошад. Ба воситаи он воҳидҳои нисбатан калонтари забон (калима, ҷумла) муайян карда мешавад. Ҳангоми таҳлили фикр ба морфема ва тарзи ҷой гирифтани он диққат медиҳанд. Намояндагони ин мактаб дуруст таъкид мекунанд, ки воҳидҳои системаи забон ба ҳамдигар муносибатҳои гуногун ва мураккаб доранд.

Забоншиносии Америка мактаби худро мустақил ва ба ягон ҷараёну мактаб вобаста намешуморанд. Вале шиносӣ бо асари Блумфильд «Забон» ба он шаходат медиҳад, ки онҳо бо асарҳои забоншиносии Европа шинос буданд ва таъсири онро дар забоншиносии Америка мушоҳида қардан мумкин аст.

Яке аз мақсадҳои забоншиносии Америка омӯзиши забонҳои хиндуҳои Америка буд. Ин забонҳоро бо он методе, ки забонҳои европоӣ омӯхта мешуданд, тадқиқ қардан душвор буд, зеро онҳо дорои категорияҳои ба худ хос буда, осори хаттӣ надоштанд ва инчунин ҷумлаи ин забонҳо структураи маҳсус дошт. Аз ин рӯ, мақсади асосӣ баён ва ё тасвири забонҳо буд, на маънидодии онҳо.

Аз ҷиҳати сатҳ тадқиқ намудани забонро ба асосгузори

чараёни дескриптивӣ Блумфильд нисбат медиҳанд. У аз сатҳи нисбатан оддӣ — аз омӯзиши фонология, яъне муайян намудани фонемаҳо ва роҳҳои васлшавии онҳо сар кардани тасвири забонро бамаврид ва муҳим мешуморад. Ба сатҳи нисбатан мураккаб омӯзиши ҷиҳати семантикиро, ки дар навбати худ ба грамматикаю лексика тақсим мекунад, гузаштан бехтар аст.

Қисмати асосӣ ва марказӣ барои лингвистикаи дескриптивӣ фонология ва морфология ба шумор меравад.

Ба тарафҳои мусбати лингвистикаи дескриптивӣ инҳоро дохил кардан мумкин аст:

1. Тақия кардан ба шакл ҳангоми таҳлили лингвистӣ.

2. Муқаммал ва ҳеле аниқ омӯхтани тамоми навъҳои ба қисматҳо ҷудокунӣ (таҳлил) ва навъҳои алоқа.

3. Муайян намудани тамоми навъҳои вобастагии грамматикӣ ба ҷиҳати компонентҳои дар забон мавҷуда.

Ҷиҳатҳои манфии лингвистикӣ дескриптивӣ:

1. Ба эътибор нагирифтани ҷиҳати маъноии забон.

2. Баробар, як ҳел шуморидани забони маънодори инсон бо сигналҳои ҳайвонот ва ё аломатҳо.

Ҳамин тариқ, методҳои тадқиқи забон, ки забоншиносони Америка ҳангоми тадқиқ ва омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка ба даст овардаанд эътироф ва паҳн гардид. Ин пеш аз ҳама таҳлили дистрибутивии элементҳои забон, таҳлили қисматҳои бевосита бо ҳам алоқаманди забон НС (непосредственно составляющим) ва трансформацияи синтаксисӣ мебошад.

ЗАБОНШНОСӢ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАВРАӢ СОВЕТИ

Инкишофи забоншиносӣ дар мамлақати мо баъд аз ғалабаи Революцияи Қабири Социалистии Октябр ба чанд омилҳои ҳеле муҳимми ҷамъиятӣ-таърихӣ вобаста мебошад:

1) Дар СССР сохти нав — социализм ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад.

2) Давлати Советӣ давлати бисёрашро буд. Сохти нав шароити халқҳои СССР-ро ба кулӣ таъбир дод. Тадбири сиёсати миллӣ-ленинӣ бошад, дар инкишофи маданият ва сохти сиёсӣ — ҷамъиятии халқҳои давлати мо роли калон бозид.

3) Роли ҷамъиятӣ-маданиятӣ забони русӣ чун воситаи алоқаватӣ ба ҷиҳати миллатҳои гуногуни халқӣ мо ҳеле афзуд.

Ин омилҳои ҳама ба назар нагирифта инкишофу тараққиёти забоншиносии советиро дуруст муайян кардан мумкин нест. Баланд шудани маданияти халқҳои СССР, саросар саводнокшавии халқҳо, инкишофи илм, васеъ шудани ҳудуди истифодаи забони русӣ ва забонҳои миллии дигар, соҳиби хату алифбо гардидани як қатор халқҳои канораҳои Россия дар назди забоншиносони советӣ вазифаҳои амалию назариявӣ зиёдеро мегузорад.

Баъд аз Революцияи Октябр дар забоншиносии советӣ якчанд чараёнхое буданд, ки ба тадқиқи забонҳо машғул буданд. Ҳамаи ин чараёнҳо як мақсад доштанд, ба вучуд овардани забоншиносии марксистӣ-ленинӣ, вале роҳҳои ин чараёнҳо гуногун буд.

Материализми диалектикӣ ва таърихӣ базаи методологӣ барои забоншиносони советӣ мебошад. Классикони марксизм-ленинизм дар рафти фаъолияти худ борҳо ба масъалаи забоншиносӣ диққат дода, доир ба масъалаҳои гуногуни он фикрҳои умумӣ ва конкретӣ баён кардаанд. Маркс, Энгельс ва Ленин доир ба проблемаҳои моҳияти забон, роли забон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва ба прогресси руҳии инсоният дар асарҳои худ фикр баён намудаанд.

Маркс ва Энгельс ҳанӯз дар «Идеологияи немисӣ» (1846) ном асари худ моҳияти ҷамъиятӣ ва коммуникативии забонро хеле хуб қайд карда буданд: «Забон мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба ин восита барои худ вучуд дорад. Забон ҳам мисли шуур аз рӯи зарурати ҳатмии муомилот бо дигарон ба вучуд меояд». Маркс ва Энгельс забонро маҳсули коллектив шуморида, онро ҳақиқати бевоситаи фикр номидаанд. В. И. Ленин «забонро воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон» шуморидааст.

Маркс ва Энгельс борҳо таъкид кардаанд, ки фикр бе материалии худ — забон вучуд надорад. Инҳо қадимӣ буда, бе якдигар вучуд надоранд. Онҳо мувофиқи зарурати қатъии одамон ба гуфтугӯӣ ба вучуд омадаанд ва характери ҷамъиятӣ доранд. «На фикр ва на забон ба сари худ ҷаҳони алоҳидаро ташкил надода, балки фақат зоҳиршавии ҳаёти реалӣ мебошанд». Пас, лингвист забонро аз тафаккур ҷудо намекунад, зеро фикр ба воситаи забон ба амал омада, бо ёрии он амалӣ мешавад. Алоқаи зичи забону тафаккурро эътироф кардан яке аз талаботҳои асосии забоншиносии материалистӣ.

Воҳидҳои забонӣ бо предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ танҳо ба воситаи тафаккур, ба воситаи фаъолияти инъикоскунандаи майнаи одам муносибат пайдо карда метавонанд. Дар навбати худ натиҷаи азхудкунӣ, дарккунӣ дар тафаккури мо ба воситаи маҷмӯи овозҳои забонӣ ҷой мегирад. Аз ин рӯ, забон чун восита, чун олоти тафаккур хизмат мекунад ва муносибати байни забону тафаккур ягонагии онҳо нишон медиҳад.

Забоншиносии марксистӣ предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективиро яқум шуморида таъкид мекунад, ки онҳо берун аз шуури мо вучуд доранд. Ҳақиқати объективӣ дар шуури мо бо ёрии воситаҳои забонӣ инъикос меёбад.

Материализми диалектикӣ таълим медиҳад, ки дар дунё Ҳама чиз дар тараққиёту тағйирот мебошад. Предмету ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ омӯхташаванда буда, бо роҳу усулҳои гуногун тадқиқ карда мешаванд. Дар тадқиқу омӯзиши

забон ҳам ба як метод, як роҳу усул такъя накарда, аз методҳои илмии гуногун истифода бурдан лозим аст.

Аломати асосӣ ва умумии ҳамаи забонҳо функцияи иҷтимоии он, яъне муносибати байни одамон аст. Ду ҳолат хусусияти ҷамъиятии забонро боз ҳам равшантар мекунад:

1) Забон дар ҷамъият ба вучуд омада, дар ҷамъият тараққӣ мекунад, агар ҷамъият аз он (забон) истифода набарад, мемирад (забонҳои славянии қадим, латинӣ, форсии қадим, хоразмӣ ва инчунин забонҳои қипчоқӣ, қурамағӣ, аджарӣ ва ғайраҳо аз ҳамин қабиланд).

2) Функцияи асосии забон коммуникативист, ки ин характери ҷамъиятӣ дорад. Забон воситаи алоқаи байни аъзоёни ҷамъият аст. Забон аз аввали пайдоиши худ махсули ҷаҳолияти тамоми ҷамъият буд, зеро вай шуури ҷамъиятро ифода мекунад, шуури ҷамъият бошад, аз аввал танҳо бо одамон, мардум вучуд дорад.

Натиҷаи маърифат ба воситаи забон ба ҳисоб гирифта мешавад. Забон дар тамоми давраҳо — ҳоҳ ҷамъияти бесинфӣ ва ҳоҳ ҷамъияти синфӣ ба ҳама, ба мансабу наҷоде табақаи онҳо нигоҳ накарда як хел хизмат намудааст.

Ҳамин тариқ, забон яке аз омилҳои асосӣ дар ҳаёти ҷамъият мебошад. Бе забон ҷаҳолияти якҷояи меҳнатии одамон, ки асоси ҷамъият мебошад, мумкин нест. Пас бе забон ҷамъият вучуд надорад. Бе забон таҷриба, дониш ва маданиятро аз насл ба насли дигар додан мумкин нест, пас тараққиёти ҷамъият ҳам намешавад. Роли забон дар ташаккули миллат хеле барҷасга ҳис карда мешавад, чунки яке аз аломатҳои миллат забон аст. Вазифаи ҷамъиятии забон хеле гуногун аст. Яке асосӣ бошад, дигарҳояш ёрирасон, дуҷумдараҷа мебошад. Забон на танҳо воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон, олоқи ифодаи тафаккур, ҳазинаи таҷрибаи ғункардаи ҷамъият ва натиҷаи дарки ҳастӣ, балки воситаи муҳимтарини таъсиррасонӣ ба омма мебошад.

Фарқи забон аз дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ он аст, ки вай ба ҷамъият дар тамоми ҷаҳолияти гуногунсоҳааш хизмат мекунад. Аз ин сабаб вай (забон) на ба идеология ва на ба базис дохил мешавад.

Роли забон дар масъалаи муносибати байни аъзоёни ҷамъият, ташаккули фикр, воситаи аз худ кардани ҳақиқати объективӣ ва инчунин воситаи бадастдарории таҷрибаи ҷамъиятӣ-таърихӣ одамон ниҳоят калон аст. Азбаски забон бе ҷамъият вучуд надорад ва ҷамъият бошад, дар тараққиёту тағйирот аст, забон низ ҳамеша дар тараққиёт ва тағйирот мебошад. Албатта, забон тағйироту тараққиёти ба худ ҳос дорад. Забон ҳеҷ гоҳ ба таври тарқишу ҷаҳиш тағйир намеёбад. Бояд қайд кард, ки ҳамаи қисматҳои забон як хел тағйир намеёбад. Тағйироти лексикӣ овозӣ тезтар рӯй медеҳад,

вале инро доир ба сохти грамматикии забон гуфтан мумкин нест.

Ҳамаи забонҳо дар як дараҷаи тараққиёт нестанд, зеро ҳуди халқҳо ва маданияти онҳо дар дараҷаи якхелаи тараққиёт намебошанд. Забон бо маданият алоқаи зич дошта, ифодакунандаи он мебошад. Маданияти як халқ ба воситаи забонҳои гуногун ба халқҳои дигар мегузарад. **Маданият** гуфта маҷмӯи муваффақият ва комёбиҳои ҷамъият дар соҳаи маориф, илм, санъат ва ҳаёти маънавии дигар фаҳмида мешавад. Дараҷаи тараққиёти маданияти халқ дар забонаш инъикос меёбад.

ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСИИ СОВЕТӢ

Таърихи забоншиносӣ ба таърихи илми советӣ, тараққиёти маданияти социалистӣ ва забонҳои халқҳои мамлакати советҳо, азнавсозии системаи маорифи халқ зич алоқаманд мебошад. Революцияи Кабири Социалистии Октябр ҳаёти халқҳои Ватанамонро ба кулӣ таъбир дод. Революцияи маданӣ, ки қисми ҷудонашавандаи сохтмони социализм мебошад, бо азнавсозии маорифи халқ сар шуд. Дар барҳам додани бесаводӣ на танҳо муаллимон, балки забоншиносони номӣ ҳам иштирок намуданд, зеро мувофиқи гуфтаи В. И. Ленин «дар сарзамине, ки аҳолияш савод надорад, ҷамъияти коммунистӣ сохтан мумкин нест». Дар ин масъала муваффақияти халқи мо ба ҳама маълум аст.

Давлати Советӣ аз қадамҳои аввалини худ ба инкишофи илм диққати ҷиддӣ дода, онро қори давлатӣ мешуморад ва ба пешрафти он диққати махсус медиҳад.

Назарияи забоншиносии советӣ дар асоси анъанаи забоншиносии ватанӣ, махсусан концепсияҳои А. А. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаков, А. А. Шамагов, Бодуэн де Куртенэ, В. А. Богородицкий, Е. Д. Поливанов, А. В. Щерба ва дигарон инкишоф меёбад.

Дар қорҳои забоншиносон Винокур Г. О., Жирмунский Л. П., Ларин Б. А., Пешковский А. М., Поливанов Е. Д., Якубинский Л. П. аз забоншиносии таърихӣ ба тасвирӣ, ба омӯзиши забони гуфтугӯӣ, ба аспекти социологӣю услубӣ диққат додан мушоҳида мешавад.

Солҳои 20—30, ки дар мамлакати мо сохтмони социалистӣ авҷ гирифта буд, диққати забоншиносон ба соҳиби хату алифбо қардани халқҳои бехати Ватанамон, тартиб додани китобҳои дарсӣ, тайёр қардани кадрҳои педагогӣю илмӣ равона қарда шуда буд. Баробари ин қорҳои назариявӣ ҳам ба ҷунбиш меояд. Асарҳои назариявӣ (фалсафии) забоншиносии советӣ марксизм мешавад. Доир ба масъалаи забон ва ҷамъият, забон ва тафаккур китобҳои нашр мешавад. «Назарияи

нав доир ба забон» ном ақидаи академик Марр Н. Я. ба амал омада, хеле инкишоф меёбад.

Николай Яковлевич Марр (1864—1934) соли 1884 ба факультети шарқшиносии университети Петербург дохил шуда, ба омӯзиши забонҳои гурҷӣ, арманӣ, кавказӣ ва соғӣ машғул мешавад. Соли 1901 профессори хамин университет мешавад ва соли 1912 академик интихоб мегардад. Баъди Революцияи Октябрь Марр ба аз нав дида баромадани масъалаҳои назариявии забоншиносӣ ва омӯзиши забонҳои ғайрихиндуаврупоии СССР машғул мешавад. Ба фикри Марр, забоншиносии хиндуаврупоӣ дар ҷустуҷӯи нахустзабон ба кӯчаи сарбаста даромадааст, бинобар он ба сохтани назарияи лингвистии худ сар мекунад.

Марр нишонаҳои забони ғолиби кавказиро дар забони арманӣ (хиндуаврупоӣ) мушоҳида карда, ба он **яфетӣ** ном медиҳад. Вай ба масъалаи омезиш диққати ҷиддӣ дода, баъдтар элементҳои яфетиро дар тамоми забонҳои дунё ҷустуҷӯ мекардагӣ шуд. Марр забоншиносии муқоисавӣ-таърихро «буржуазӣ» номида, концепсияи умумилингвистии пайдоиш ва тараққиёти тамоми забонҳои дунёро (единство глоттогонического процесса) месозад. Ба фикри Марр, забонҳои яфетӣ дарачаи маҳсули тараққиёти забонҳои дунёест. Гуё хешигарии забонҳо дар натиҷаи омезиш, якҷояшавӣ ва шабоҳати забонҳои гуногун ба амал меояд. Қонуниятҳои умумии тараққиёти забонҳо аз ягонагӣ ба бисёрӣ ва аз бисёрӣ ба ягонагӣ гузаштан мебошад.

Марр забонро болосохти идеологӣ меномад. Забон гуё на танҳо инъикоси тафаккур, балки сохти ҷамъиятӣ ва хоҷагӣ бошад. Воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон будани забон аҳамияти яқумдараҷагии худро гум мекунад. Як шуморидани забону болосохти идеологӣ Маррро ба ҷунин хатогиҳо меорад:

- 1) Забон синфӣ аст.
- 2) Забон аз рӯи дараҷаҳо инкишоф меёбад, яъне формацияҳои ҷамъиятиро инъикос мекунад.
- 3) Ин ҳодиса бо роҳи революционӣ — таркиш ва ҷаҳиш рӯй медиҳад.
- 4) Назарияи процесси ягонаи пайдоиш ва тараққиёти забонҳои дунёро (глоттогонӣ) пешниҳод мекунад.

Ба фикри Марр, то пайдоиши забони овозӣ забони имову ишора (кинетики) ҷой дошт. Забони овозӣ дар ҷамъияти синфӣ дар байни соҳирону ҷодугарон ба вучуд омад. Гуё пайдоиши тамоми забонҳои дунё ба чор элементи овозӣ (сал, бер, йон, рош) вобаста бошад ва гуё ин элементҳоро ҳоло ҳам дар ҳамаи забонҳо мушоҳида мекарда бошем. Дар ҳолати аз як дараҷа ба дараҷаи дигар гузоштани забон он тамоман дигар мешуда бошад. Бо ин Марр қонунҳои фонетики, фарқи морфологӣ байни забонҳоро ба эътибор намегирифт.

Марр ба забоншиносии хоричӣ назари душманӣ дошта бошад ҳам, аз рӯи ҳақиқат назар кунем, асоси бисъёр назарияҳои ӯ аз Ғарб гирифта шудаанд. Баъзе назарияҳои ӯ доир ба процесси ягонаи инкишофу тараққиёти забонҳо аз Тромбетти, роли омезиши забонӣ аз Шухардт, роли субстрат аз Асколи ва ё маънидоди тафаккури ибтидоӣ аз Леви Брюль гирифта шудаанд.

Методҳои пешниҳодкардаи Марр доир ба омезиши забонҳо ва «назарияи нав»-и ӯ қобили қабул набуданд, бинобар он забоншиносии советӣ дар ҳолати кризис монд. Як гурӯҳ забоншиносон — Виноградов В. В. Булаховский Л. А., Чикобава А. С., Кузнецов П. С., Серебренников Б. А., ва дигарон норозигӣ баён карда, ба муқобили «назарияи нав» бароманданд.

Албатта, ин гуфтаҳо чуни маъно надорад, ки дар ин давра дар забоншиносии советӣ ягон фикри дуруст гуфта нашудааст. Мувофиқи гуфтаи забоншинос Филин Ф. П., хусусияти ҷамъиятӣ доштани забон ва ба ҷамъият вобаста будани он, баробари ҷамъият инкишоф ёфтани забон, умумияту фарқи забонҳо барин масъалаҳо ҷолиби диққат буданд.

КОНЦЕПЦИЯ И ГРАММАТИКИ И. И. МЕЩАНИНОВ

Иван Иванович Мещанинов (1883—1967) солҳои 30—40 роҳбари забоншиносии советӣ буд. Вай яке аз шогирдонии асосии академик Марр Н. Я. буд. Аз солҳои 40 сар карда Мещанинов И. И. баъзе фикрҳои устоди худро масалан, анализи ҷорэлементи ё ки ба эътибор нагирiftани методи муқоисавӣ-типологии сохти грамматикӣ забонҳоро қабул намекунад. Ҳамин тариқ, Мещанинов И. И. ба ҷои процесси ягонаи глоттогонии Марр муқоисаи типологии забонҳоро ҳам аз ҷиҳати таърихӣ ва ҳам ҳолати ҳозира пешниҳод мекунад.

Доир ба масъалаҳои ҳиссаҳои нутқ, тасрифи номҳо, сифа ва намуду замони феъл дар забонҳои ғайрихеш корҳои типологӣ ба вуҷуд меоянд.

Чун шогирди Марр Мещанинов И. И. принципҳои зерини «назарияи нав дар забон»-ро таъкид мекард: алоқаи забон бо ҷамъият, алоқаи забону тафаккур, процесси ягонаи ба амал омадани забонҳо (глоттогонӣ), дараҷанокӣ дар инкишофи забонҳо, ягонагии типологӣ ва гуногунии забонҳо, ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла. Мувофиқати категорияҳои мантиқӣ (масалан, категорияи субъект) бо категорияи грамматикӣ (мубтадо), ба ақидаи Мещанинов, характери универсалии забониро дорад.

Асарҳои нисбатан калон ва охириини Мещанинов И. И. «Аъзоҳои ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ» (1945), «Феъл» (1949) ва «Структураи ҷумла» (1963) ҷи андоза аз ақидаҳои устодаш дур шудани олимро нишон медиҳанд.

Мещанинов И. И. ба омӯзиши забонҳои бехат ва камо-мӯхташуда диққат дода, ба баёни типологияи шаклҳои грамматикӣ ва махсусан категорияҳои синтаксисии забонҳои гуногун-система аҳамият меод. Мещанинов И. И. назарияи даврагии (стадиальность) синтаксисро пешниҳод мекунад. У дар асоси материалҳои зиёд забонҳои гуногуни Иттифоқи советиро дар масъалаи муносибатҳои субъектӣ-объектӣ ва тарзи ифодаи онҳо ба се гурӯҳ — пассив, эргативӣ ва фанол ҷудо мекунад.

Инкишофи пассив ба забонҳои чуқотӣ, алеутӣ, нивҳӣ, палеоосийӣ хос аст. Ин забонҳо субъекту объект, гузарандаву монда будани амалро фарқ намекунанд.

Дарачаи эргативӣ ба забонҳои Кавказ — гурҷӣ, абхазӣ, адыгей, лазгинӣ ва ғайра хос аст. Дар ин забонҳо субъект дар падежи эргативӣ, вале объект дар шакли падежи именительный дучор мешавад. Забонҳои эргативӣ то андозае аз забонҳои хиндуаврупой фарқ мекунанд. Дар аксари забонҳои хиндуаврупой мубтадо дар падежи именительный меояд, аъзоҳои дигари ҷумла бевоситаву бавосита ба он вобаста мебошанд, ба он аз рӯи шахсу шумора ва ҷинсият мувофиқат мекунанд. Пурқунандаи бевосита бошад, дар падежи родительный ё ки дательный меояд.

Дар гуруҳи забонҳои эргативӣ ҳодисаи дигар низ мушоҳида мешавад. Дар ин забонҳо хабар бо феъли гузаранда ифода ёфта бошад, пурқунандаи бевосита дар падежи именительный омада, мубтадо дар падежҳои гуногун меояд ва ба хабари ҷумла вобаста мебошад. Дар падежҳои гуногун омадани мубтадо ба семантикаи хабар вобаста аст. Инро дар мисоли забони аварӣ, ки аз ҷумлаи забонҳои эргативист, мушоҳида кардан мумкин аст:

1. Вац рокъове вуссана — Бародар ба хона баргашт. Мубтадо **вац** дар падежи винительный омадааст.

2. Вацас хур бекъана — Бародар заминро шудгор кард. Мубтадо **вацас** дар падежи творительный омадааст.

3. Вацасе жиндирго лъимер бокъула — Бародар бачаи худро дӯст медорад. Мубтадо **вацасе** дар падежи дательный омадааст.

4. Вацасда жиндирго вас вальана — Бародар писари худро дид. Мубтадо **вацасда** дар падежи местный омадааст.

5. Вацасум вас вуго — Бародар писар дорад. Мубтадо **вацасум** дар падежи родительный омадааст.

Дар забони аварӣ дар қадом падеж омадани мубтадо ба ифодаи хабар ва маънои он вобаста мебошад. Феъл хусусияти гузаранда дошта бошад мубтадо дар падежи творительный ё ки эргативӣ меояд, феъл ҳиссиётро ифода кунад, мубтадо дар падежи дательный, гидрокро ифода кунад, дар падежи местный, соҳибиятро ифода кунад, дар падежи родительный ва агар феъл монда бошад, мубтадо дар падежи именительный меояд. Ҳамаи падежҳо ва ҳатто именительный аз ҷониби

фeъл идора карда мешавад. Агар мубтадо дар падежи именительный омада бошад, дар чумла пуркунанда мушохида наместавад: Вас рокъове вуссана — Писар ба хона баргашт. Дар чумла пуркунанда бошад, он дар падежи именительный меояд: Инсуда вас вихъана — Падар писарро дид.

Дар забони гурҷӣ низ ҳамин ҳолат мушохида карда мешавад. Фарқ дар он аст, ки дар ин забон мубтадо ба замони хозира далолат кунад, дар падежи именительный ва пуркунанда дар падежи дательный ва ё винительный меояд: Катси сахлс ашенебс — Одам хона месозад. Мубтадо **катси** дар падежи именительный ва пуркунанда **сахлс** дар падежи дательный омадааст.

Вале дар замонҳои дигар: Катсма сахли ашена — Одам хона сохт. Мубтадо **катсма** дар падежи эргативӣ ва пуркунанда — сахли дар падежи именительный омадааст. Ё ки: Қалса есто дзапӣ — Зан ресмонро руст кард. Мубтадо **қалса** дар падежи дательный ва пуркунандаи бевосита дзап, и дар падежи именительный омадааст.

Бояд қайд кард, ки дар тамоми забонҳои эргативӣ ҳангоми бо феъли монда ифода ёфтани хабар мубтадо дар падежи именительный меояд.

Дар дараҷаи фаъол бошад, субъект танҳо бо падежи именительный ифода мешавад ва он ба гузаранда ва монда будани феъл алоқаманд нест.

Инкишофи минбаъдаи забоншиносии советӣ бе асос будани ин назарияро нишон дода бошад ҳам, гузориши масъала, яъне ба тарзи типологии синтаксисӣ омӯхтани забонҳои гуногунсистема чизи нав буд.

Ҳиссаҳои нутқ гуфта Мещанинов И. И. гурӯҳи лексикӣ калимаҳоро/ меномад, ки пеш аз хама аломати синтаксисӣ ва морфологӣ доранд. Маънои калима пеш аз хама роли синтаксисии онро дар чумла нишон медиҳад. Ҳиссаҳои нутқ чун аъзоҳои чумлаи морфологӣ кунонидашуда фаҳмида мешавад. Забоншиносон Меновщиков Г. А., Панфилов В. З., Гухман М. М., Десницкая А. В., Кацнельсон С. Д. ба Мещанинов шогирд буданд ва ба ӯ пайравӣ кардаанд.

Дар инкишофи забоншиносии советӣ мувоҳисаи лингвистии соли 1950 роли калон бозид. Вай ҳукмронии «назарияи нав»-ро дар забоншиносӣ барҳам дода, ба инкишофи минбаъдаи забоншиносии советӣ роҳ кушод. Ақидаи синфӣ будани забон ва ба болосохт дохил шудани онро ҳам қатъӣ маҳкум кард. Ба инкишофи назарияи ҳешитарии забонҳо, оилаи забонҳо, методи муқоисавӣ-таърихӣ дар забоншиносӣ, ки дар давраи ҳукмронии «назарияи нав» ба ҳисоб гирифта намешуд, роҳ кушод.

Мувоҳисаи лингвистии соли 1950 бо баромади мувоҳисавии профессори университети Тбилисӣ Чикобава А. С. ба муқобили ақидаҳои вульгарии Марр доир ба забон ва методҳои

омӯзиши он сар мешавад. Профессор Чикобава чунин тахрифкуниҳои марксизмо дар «таълимоти нав» оид ба забон ба монанди характери синфи доштани забон, назарияи дараҷанокӣ, таҳлили чорунсура ва болосоҳти идеологӣ будани забон ба таври ҳаққонӣ ошкор мекунад. Баъди мақолаи И. В. Сталин «Дар бораи забоншиносии марксистӣ» дискуссия қатъ мегардад ва бо ҳамин то андозае программаи тадқиқотҳои илмӣ мусбат низ қатъ мегардад. Ба фикри забоншиносон, ба таври қатъӣ инкор кардани нисбати забон ба синфҳо гуё ба гуфтаҳои классикони марксизм дар бораи мавҷудияти фарқи иҷтимоӣ дар забон, ки ба социологияи забон алоқаманд аст, зид бошад. Гуё гуфтаи Сталин дар хусуси фонди луғавӣ ва таркиби луғавӣ доштани шеваҳо низ ғалат бошад.

ФАЪОЛИЯТИ ЛИНГВИСТИИ Л. В. ЩЕРБА

Академик Лев Владимирович Щерба (1880—1944) яке аз забоншиносони маъруф ва шоғирду давомдихандаи қори Бодуэн де Куртенэ мебошад. Ӯ аз соли 1909 сар карда дар университети Петербург (баъдтар Ленинград) дарс гуфтааст. Забоншиносии номӣ Бернштейн С. И., Бубрих Д. В., Виноградов В. В., Ларин Б. А., Обнорский С. П., Томашевский Б. В., Чернышев В. И., Якубинский Л. П., индолог Баранников А. П., арабист Крачковский И. Ю., эроншинос Фрейман А. А., полиглот Юшманов Н. В. ҳамкор ва шоғирдони академик Щерба Л. В. буданд.

Доираи тадқиқоти Щерба хеле васеъ буд. Вай доир ба проблемҳои умумии забоншиносӣ, фонетикаю орфоэпия, грамматика, лексикография, ҳату орфография, транскрипцияву транслитерация, методикаи таълими забонҳои хориҷӣ, забони нависанда, забони франсузӣ фикру ақидаҳои худро баён карда, дар ҳалли масъалаҳои номбурда ҳиссаи худро гузоштааст.

Щерба тарафдори омӯзиши ҳолати ҳозираи забон ва лаҳҷаҳои он буд. Танҳо дар ҳолати забони зиндари омӯхтан доир ба грамматика ва луғати он маълумоти аниқ додан мумкин аст. Система бояд аз асоси материали конкретии забон ба амал ояд. Ин аз фаҳмиши Соссюр ба қуллӣ фарқ мекунад. Вазифаи асосии забоншинос ҳангоми омӯзиши забон ин ҷамъбасти далелҳои нутқ ва аз онҳо ба вучуд овардани системаи забон, сохтани луғату грамматикае, ки ба ҳақиқат рост ояд, мебошад. Алоқамандии лексикаву грамматика дар системаи забон предмети асосии омӯзиши лингвист бояд бошад. Бисёр масъалаҳо бояд дар таҷриба (эксперимент) саҳеҳ карда шаванд. Аз ин рӯ, дар забоншиносӣ қорӣ кардани методи таҷрибавӣ аҳамияти қалон дорад. Ӯ ба ҷои грамматикаи муқоисавӣ-таъриҳӣ ба таври муқоиса омӯхтани структураи забонҳои гуногунро тақлиф мекунад. Омӯзиши фонема дар забонши-

носи советӣ ба номи Щерба саҳт вобаста мебошад. Фонема воҳиди хурдтарини забон аст, ки шакл ва маънои калимаҳоро тағйир медиҳад, инчунин аз фонемаи дигари хамин забон фарқ мекунад.

Дар масъалаи синтаксис Щерба назарияи синтагмаро чун воҳиди асосии синтаксис ба вучуд меоварад. Синтагма ин ягонагии фонетикӣ аст, ки маънои яклухтро дар процесси нутқ — фикр ифода мекунад ва аз калима, ибора ва ҳатто гурӯҳи ибораҳо таркиб меёбад.

Щерба ақидаи худро доир ба системаи ҳиссаҳои нутқи забони русӣ дар мақолаи машҳури худ «Доир ба ҳиссаҳои нутқ дар забони русӣ» (1928) ифода намудааст. Вай дар соҳаи фонетикаи таҷрибавӣ хеле ҷурмаҳсул кор карда, назарияи фонемаи худро ба вучуд оварда, онро дар «Фонетикаи забони франсузӣ» (1937) ифода намудааст. Вай ҳамеша муносибати зичи фонологияву фонетикаро қайд менамуд. Щерба муҳим ва аҳамиятнок будани таҷрибаи лингвистиро нафақат дар соҳаи фонетика, балки грамматикаву услубшиносӣ ҳам қайд намудааст. Щерба ҳангоми омӯзиши забони хориҷӣ онро ба чизҳои ба талабагон маълуми забони модарӣ муқоиса карда омӯхтанро маслиҳат меод. Дар давраи советӣ Щерба бештар ба масъалаи луғат ва тартиб додани он диққат додааст.

АҚИДАҲОИ ЗАБОНШИНОСИИ А. М. ПЕШКОВСКИЙ

Александр Матвеевич Пешковский (1878—1933) яке аз шоғирдони Фортунатов Ф. Ф. мебошад. Баробари ин дар корҳои ӯ таъсири ақидаҳои забоншиносии Потенбя низ мушоҳида мешавад. Ӯ бештар ба масъалаи грамматикаи нормативию тасвири диққат додааст. Дар маркази тадқиқоти ӯ масъалаҳои функцияҳои интонация, орфографияю методикаи меистанд. Ақидаҳои асосии Пешковский доир ба забон дар асари машҳури олим «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ» (1914) инъикос ёфтаанд. Хусусияти ин асар он аст, ки дар он хусусиятҳои синтаксиси забони адабии рус бештар фаро гирифта шудааст. Фикру ақидаҳои худро Пешковский дар асоси материали хеле фаровони забонӣ баён намудааст.

Доир ба фаҳмиши системаи забон Пешковский ақидаи маҳсули худро дорад. Ба фикри ӯ, забон аз элементҳои ҷудогона таркиб наёфта, балки ба элементҳо ҷудо мешавад. Асоси шуур чизҳои содда ва ё овозҳо набуда, балки чизҳои хеле мураккаб ва ифодаҳо мебошад. Аз ин рӯ, ба фикри Пешковский, калимаро маҷмӯи морфемаҳо, ибораро маҷмӯи калимаҳо ва ифодаро маҷмӯи ибораҳо муайян накарда, ҳамаи инро баракс маънидод кардан лозим. Пешковский дуруст қайд мекунад, ки ба забон кӯҳнапарастиву (консерватизм) нитҳои доштани меъёр хос аст, чаҳишу таркиш барои забон бегона

аст, зеро ин ё он қонуни қоидаи забон (грамматика) асрҳои аср вучуд дорад. Олим ба услуби забон диққати махсус дода, китобҳои дарсӣ навиштааст ва инчунин доир ба методикаи таълими забони русӣ низ корҳои бисёреро кардааст.

ФИКРҲОИ ЛИНГВИСТИИ Е. Д. ПОЛИВАНОВ

Евгений Дмитриевич Поливанов (1890—1937) забоншинос ва шарқшиноси рус, мутахассиси забоншиносии умумӣ буд. Дар Институти шарқшиносии Туркистон курси забоншиносии муқоисавӣ хондааст. Профессори университети Петроград, Институти шарқшиносии Москва буд. Дар як вақт дар шӯъбаи забоншиносии Институти забон ва тафаккур низ кор кардааст. Солҳои охир, азбаски ба тамоми ақидаҳои Марр доир ба забон шарик набуд, ба Қирғизистон меравад ва дар Институти соҳтмони маданияти он ҷо кор мекунад. Поливанов Е. Д. аз мактаби забоншиносии Бодуэн де Куртене ва Щерба баҳра бурдааст. Ӯ на танҳо забоншиносии назариявӣ, балки амалӣ ҳам буд. Ба омӯзиши забонҳои японӣ, хитойӣ, дунганӣ, корейӣ, ўзбекӣ, қарақалпоқӣ, тоҷикӣ, абхазӣ, гурҷӣ ва ғайра диққати махсус дода, доир ба ин забонҳо фикрҳо баён намудааст. Ин забондонӣ ба ӯ имконияти дод, ки барои мактабҳои олии шарқшиносӣ китоби дарсӣ нависад. Ин китоб бо номи «Муқаддимаи забоншиносӣ барои мактабҳои олии шарқшиносӣ» соли 1931 нашр мешавад. Ғайр аз ин у фикрҳои лингвистии худро доир ба забон дар асарҳои аз қабиле «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ» (1933), «Лекцияҳо доир ба муқаддимаи забоншиносӣ ва фонетикаи умумӣ» (1923), «Барои забоншиносии марксистӣ» (1931) баён намудааст. Олим ақидаҳои лингвистии забоншиносони ватаниву хориҷиро омӯхта, принципҳои назариявии забоншиносии советиро ба вучуд меорад ва онро дар ҳалли вазифаҳои ба миён гузоштаи ҳаёт истифода мебарад ва бо ин равияи худ аз муносибати нигилистонаи академик Марр Н. Я ба мероси гузашта фарқ мекунад. Ба фикри ӯ, забоншиносӣ бояд илми ҷамъиятӣ-иҷтимоӣ гардад. Вазифаи забоншиносӣ на танҳо тасвири забон ва таърихи он, балки ошкор намудани таъбиротҳои забонӣ, ки вобаста ба тараққиёти ҷамъият ба амал меояд, мебошад. Поливанов Е. Д. таъкид мекунад, ки таъбирот дар забон бе зарар ба муносибати байниҳамдигарии аъзоёнӣ ҷамъияти наслҳои гуногун ба амал меояд. Аз ҳодисаҳои ҷамъиятӣ нисбат ба революцияҳои ҷамъиятӣ забон бештар муносибати консервативӣ (қўхнапарастӣ) зоҳир мекунад, яъне бо тезӣ ба таъбирот дучор намешавад. Дигаргунӣҳои ҷамъиятӣ, — меғӯяд олим, — бештар ба лексикаву фразеология таъсир мерасонад, зеро ин қисматҳои забон нисбатан ҳассос-таранд. Поливанов Е. Д. ба фикри олимоне, ки ҳодисаҳои фо-

нетикиву грамматикиро ба омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ нисбат меоданд, муқобил мебарояд. Ӯ ба масъалаи фонология эътибори махсус додааст. Беҳуда нест, ки яке аз фонетистони машҳур Трубецкой номи Поливановро дар қатори Бодуэн де Куртенэ гузоштааст.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки Поливанов Е. Д. дар соҳиби хату алифбо гардидаи халқу миллатҳои беҳат ва ба норма даровардани забони адабии баъзе халқҳо низ ҳисса гузоштааст.

ТАЪЛИМОТИ ВИНОГРАДОВ ДОИР БА КАЛИМА, УСЛУБ ВА СИНТАКСИС

Виктор Владимирович Виноградов (1895—1969) яке аз забоншиносони маъруф ва машҳурӣ ватанамон мебошад. Ӯ шоғирд ва давомдиҳандаи кори Шахматов А. А. ва Шерба Л. В. буд. Ӯ тамоми қисматҳои забоншиносиро мавриди тадқиқ қарор дода, асарҳои баландмазмунӣ илмӣ эҷод кардааст. Аз асарҳои нисбатан маълуми Виноградов В. В. инҳоро номбар кардан мумкин аст: «Доир ба вазифаҳои услубшиносӣ» (1923), «Забони Пушкин» (1935), «Услуби Пушкин» (1941), «Забони русӣ. Таълимоти грамматикӣ оид ба калима» (1947), «Доир ба забони адабии бадеӣ» (1959) ва ғайраҳо.

Дар концепсияи лингвистии Виноградов **калима** ва **услуби забон** ҷои асосӣ ва марказиро ишғол мекунад.

Калима ба яке аз чор намуди структурӣ-семантикӣ тааллуқ дорад: калима — ном (ҳиссаҳои мустақилмаъно), калимаҳои ёридиҳанда (қисмиҳои речӣ), калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҷаҳо, нидо.

Намудҳои структурӣ-семантикии калимаҳо аз рӯи панҷ аломат тавсиф карда мешаванд: семантикӣ, морфологӣ, калимасозӣ, синтаксисӣ ва фонетикӣ.

Виноградов В. В. «категорияи ҳолат» ва «калимаҳои модалӣ»-ро аз дохили ҳиссаҳои нутқ ҷудо мекунад. Ғайр аз ин ӯ ягонагии маънои лексикиву грамматикиро низ қайд мекунад. Калимасозиро фанни ҷудогонаи лингвистика шуморида, чор навъи он: морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-семантикиро нишон медиҳад. Фразеологияро низ илми мустақил мешуморад.

Виноградов В. В. ба назарияи синтаксис омӯзиши ибора ва намудҳои он, ҷумла ва ҳелҳои он ва инчунин банди синтаксисиву синтагмаро дохил мекунад. Ибора ҳамчун воҳиди номинативӣ баракси ҷумла ҳамчун воҳиди коммуникативӣ гузошта шудааст. Предакация ва модалият аломатҳои асосии ҷумла ва категорияи марказии синтаксис доништа мешавад.

Виноградов В. В. ба ҷиҳати услубии забон аҳамияти махсус медиҳад. Ба фикри ӯ, забон функцияҳои муносибат, ҳа-

бардихӣ ва таъсиррасониро адо мекунад. Мувофиқи ҳамин вазифаҳо услубҳои маъмулӣ-маишӣ (функцияи муносибат), маъмурӣ — коргузорӣ, расмӣ — ҳуҷҷатӣ ва илмӣ (функцияи хабардихӣ), инчунин услуби публицистиву бадеӣ (функцияи таъсиррасонӣ) мавҷуд мебошад.

Виноградов В. В. асосгузори курси таърихи забони адабӣ шуморида мешавад. Китоби ӯ «Очеркҳо оид ба таърихи забони адабии рус дар асрҳои XVII—XIX» дар славяншиносӣ курси аввалини системаноки таърихи забони адабии рус буда, аз грамматикаи таърихӣ фарқ мекунад. Дар ин курс ташаккули забони халқияту миллат, азнавсозии забони адабӣ, дигаргуниҳои қатъӣ дар инкишофи системаи услуби забони адабии русӣ вобаста ба фаъолияти Ломоносову Пушқин омӯхта мешуданд. Алокамандии ду намууди забони адабии қадимаи рус, мубориза ва ба ҳам таъсиррасонии нутқи халқӣ — гуфтугӯӣ, забони славянии динӣ (церковӣ) ва элементҳои забонҳои Европаву Ғарбӣ дар вақтҳои охир дар асоси материали асарҳои муаллифони зиёде нишон дода шудааст.

ЗАБОНШИНОСИИ СОВЕТИИ ТОЧИК

Баъди барқарор гардидани ҳокимияти советӣ дар Тоҷикистон олимони ва забоншиносон кӯшиш мекунанд, ки халқро ҳар чӣ тезтар саводноқ кунанд. Бо ин мақсад соли 1928 ба ҷои алифбои арабӣ алифбои лотинӣ ва соли 1940 алфавити ҳозира, крилица қабул карда мешавад. Нимаи дуҷуми солҳои бист ва аввали солҳои сиюм дар атрофи забони тоҷикӣ баҳсу мунозираҳои зиёде ба амал меояд. Фикрҳои гуногун баён карда мешавад. Доир ба ин масъала устод С. Айни, Фитрат, Зеҳнӣ, Саидризо Ализода, Б. Азизӣ, Бертельс Е. А., Андреев М. С., Валихучаев ва дигарон фикрҳои ҷолиби диққат баён мекунанд.

Дар ин солҳо ба навиштани китобҳои дарсӣ аз забони тоҷикӣ сар мекунанд. Он китобҳо хеле оддӣ ва содда буданд, ҳамин масъалаҳои сарфу нахво дар бар намегирифтанд. Китобҳои аввалин ба қалами Саидризо Ализода, Ҳочизода, Бақозода, Зеҳнӣ, Белиницкий, Лутфулло Бузургзода тааллуқ дошта бошад, баъдтар дар навиштани он Ниёзмухаммадов Б., Ниёзӣ Ш., Маъсумӣ Н., Қаримов А., Рустамов Ш. сахм гузоштаанд.

Китоби дарсии забони тоҷикӣ барои донишҷӯён бори аввал бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» соли 1956 (фонетикаву морфология) ва соли 1963 (синтаксис) дар таҳрири Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, Д. Тоҷиев, М. Исмаилов чоп мешавад. Дар нашрҳои минбаъдаи он Рустамов Ш. низ фаъолона иштирок мекунад.

Омӯзиши ҳаматарафаи масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ

аз солҳои панҷоҳум сар мешавад. Дар ин давра баробари тадқиқоти масъалаҳои гуногуни лексика, фонетика, морфология, синтаксис ва маданияти нутқ ба омӯзиши забони асарҳои адабии ҷудоғона, масъалаҳои гуногуни таърихи забон ва ҷинҷунин шеваҳои забони тоҷикӣ машғул мешаванд. Ҳоло доир ба масъалаҳои мухталифи забоншиносӣ тоҷик асару монографияҳои зиёде нашр шудаанд. Ҳамаи ин имконият дод, ки грамматикаи академӣ навишта шавад.

Дар такомул ва ташаккули илми забоншиносии советии тоҷик саҳми олимони шинохтаи халқамон Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ ва Д. Тоҷиев хеле бузург аст.

Лутфулло Бузургзода (1909—1943). Забоншинос, шевашинос, фольклор ва адабиётшинос номи тоҷик Бузургзода соли 1909 дар қишлоқи Навгилеми Исфара, дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Маълумоти миёнаро дар зодгоҳи худ ва Қазон, маълумоти олиро дар Самарқанд (1936) гирифтааст. Баъди хатми мактаби олии аввал муҳаррири нашриёт ва баъд коркунандаи илмии базаи Тоҷикистони АИ СССР шуда кор мекунад. Дар ҳамин вақт дар Институти педагогии шаҳри Душанбе аз диалектологияи тоҷик, таърихи забон ва фольклор лекция мехонад. Охири соли 1941 ихтиёри ба фронт меравад ва дар мудоғишаи шаҳри Москваи Ленинград иштирок менамояд. Барои озод кардани Белоруссия низ ҷонбозиҳо кардааст. 12 ноябри соли 1943 дар наздикии шаҳри Витебск қаҳрамонона ҳалок мегардад.

Л. Бузургзода умри кӯтоҳида бошад ҳам, дар ташаккул ва инкишофи ҳам забоншиносӣ ва ҳам адабиётшиносии тоҷик хизмати босазо кардааст. Корҳои илмӣ ӯ аз рӯи мундариҷаву услуб ва тарзу ҳалли худ намунаи барҷастаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ буданд. Як қатор мақолаву корҳои тадқиқотии ӯ доир ба Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҷомӣ, Бобоюнус Худойдодзода, доир ба ғуруғливу шӯриши Восеъ ба адабиётшинос будани ӯ далолат кунанд, асарҳои ҷудоғона доир ба масъалаҳои гуногуни забон аз қабилҳои «Зада дар забони адабии тоҷик» (1937), «Фонетикаи забони адабии тоҷик» (1940), «Морфологияи забони тоҷикӣ» (1941), «Синтаксиси забони тоҷикӣ» (1942), «Шеваи тоҷикони Чилгазӣ» (1936), «Шеваи Ленинобод» (1937), «Баъзе хусусиятҳои забони аҳолии Самарқанд» (1938), «Очерки мухтасари диалектологияи тоҷик» (1939), «Харитаи диалектологияи шеваҳои тоҷикии водии Фарғона» (1939) ва ғайраҳо ба забондониву забонфаҳмии Лутфулло Бузургзода шаҳодат медиҳанд. Л. Бузургзода дар таълифи китобҳои дарсӣ низ фаъолона иштирок кардааст.

Шавкат Ниёзӣ (1905—1962). Забоншиноси боистеъдодии тоҷик, номзади илми филология Шавкат Ниёзӣ соли 1905 дар шаҳри Бухоро, дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Аз падару модар хурд ятим менамояд ва дар хонаи бачагон тарбия

меъбад. Фаъолияти меҳнатии худро солҳои 1927—1930 аз муаллимӣ дар шаҳрҳои Душанбе ва Самарқанд сар мекунад. Солҳои 1930—1939 дар омӯзишгоҳи педагогӣ ва баъд дар Институти муаллимтайёркунии Тошқанд кор мекунад. Солҳои 1940—1947 дар Институти тадқиқотии илмии мактабҳои вазорати маорифи халқи Тоҷикистон кор кардааст. Аз соли 1947 то охири умр дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ РСС Тоҷикистон аввал ба сифати ходими илмӣ ва баъд дар вазифаи мудири сектори забони тоҷикӣ кор кардааст.

Фаъолияти илмию педагогии Шавкат Ниёзӣ аз таълифу тартиб додани китобҳои дарсӣ ва дастурҳои амаливу программаҳои таълимӣ сар мешавад. ӯ барои омӯзишгоҳҳои педагогӣ «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1940) ва ҳамроҳи Лутфулло Бузургзодаву Б. Ниёзмухаммадов барои мактабҳои миёна китоби дарсии забони тоҷикӣ менависад. Ғайр аз ин дар таълифи аввалин китоби дарсии мактабҳои олии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1956) аз фонетикаву морфология иштирок кардааст. Доир ба калимасозии исму сифат мақолаҳо навиштааст. Монографияи Ш. Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони адабии тоҷик» (1954) ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардааст. Ш. Ниёзӣ дар тарбияи як қатор забоншиносон саҳми босазо дорад.

Носирҷон Маъсумӣ (1915—1974). Н. Маъсумӣ соли 1915 дар қишлоқи Қаратог, дар оилаи деҳқони камбағал таваллуд шудааст. Соли 1930 курси дусолаи таълиму тарбияи шаҳри Самарқандро хатм намуда, дар омӯзишгоҳи педагогии Панҷакент аз забону адабиёт дарс мегуянд. Соли 1940 институти педагогии шаҳри Душанберо хатм намуда, дар ҳамон ҷо дар вазифаҳои муаллим, мудири кафедраи забони тоҷикӣ (1948—1951), мудири кафедраи адабиёт (1953—1965) ва муовини ректори институти педагогӣ (1956—1959) доир ба илм кор мекунад. Меҳру муҳаббатро нисбат ба забону адабиёт дар қалби Маъсумӣ устодонаш, олимони номдор Лутфулло Бузургзода ва Шарифҷон Ҳусейнзода бедор намудаанд.

Носирҷон Маъсумӣ соли 1959 директори Институти забон ва адабиёти АИ РСС Тоҷикистон таъин мешавад. Соли 1969 Маъсумӣ аъзои шоидаи АИ РСС Тоҷикистон интихоб мешавад ва чанде вазифаи академик — котиби шӯъбаи ҷамъиятшиносии АИ Тоҷикистонро адо мекунад.

Фаъолияти эҷодии Маъсумӣ хеле васеъ мебошад. ӯ забоншинос, адабиётшинос, мунаққид, шоир, муаллим ва ходими ҷамъияти буд.

Маъсумӣ Н. доир ба масъалаҳои гуногуни забон ва адабиёт зиёда аз 25 асари илмиву 200 мақола навиштааст. Муҳимтаринашон аз инҳо иборат аст: «Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ» (1949), «Фольклори тоҷик» (1952), «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик»

(1959), «Муҳаммадҷон Раҳимӣ» (монография, 1961), «Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVIII ва нимаи аввали асри XIX» (1962), «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат» (1967), «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976).

Носирҷон Маъсумӣ дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ ва программаҳо аз забону адабиёт низ ҷаҳоднаро иштирок намудааст.

Бобочон Ниёзмӯхаммадов (1906—1979). Забоншиноси маъруфи тоҷик, доктори илми филология (1948), профессор (1952), Ходими Хизматнишондодаи Илми РСС Тоҷикистон (1964), академики АИ РСС Тоҷикистон (1951) соли 1906 дар оилаи қосиб, дар шаҳри Конибодом таваллуд ёфтааст.

Ниёзмӯхаммадов Б. соли 1929 институти муаллимии Тошкандро хатм намуда, то соли 1932 дар зодгоҳаш муаллими мекунад. Соли 1938, пас аз хатми аспирантура мудири сектори таъриху забоншиносӣ ва солҳои 1941—1944 директори Институти таърих, забон ва адабиёти филиали тоҷикистони АИ СССР шуда қор мекунад. Ниёзмӯхаммадов Б. дар вазифаҳои ноиби президент (1951—1953), академик-қотиби шӯъбаи фанҳои ҷамъиятшиносии АИ РСС Тоҷикистон (1953—1962) ва то соли 1976 мудири сектори забони Институти забон ва адабиёти АИ РСС Тоҷикистон шуда қор кардааст.

Ниёзмӯхаммадов Б. аз соли 1938 то охири умр яке аз муаллифон ва мураббитони китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ҳам барои мактабҳои миёна ва ҳам олии буд. Доир ба масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ мақолаву монографияҳои зиёде навиштааст. Доир ба шеваҳои Конибодому (1961) Шаҳритус (1960) мақолаҳо дорад. Доир ба забони асарҳои Носири Хисрав, Аҳмади Дониш, С. Айни, М. Турсунзода, А. Дехотӣ, Ҷ. Иқромӣ як қисми мақолаҳо навиштааст.

Ба асарҳои асосии олим инҳоро дохил қардан мумкин аст: «Синтаксиси ҷумлаҳои содда дар забони адабии тоҷик» (1960), «Очеркҳои оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» (1961), «Забоншиносии тоҷик» (Асарҳои мунтахаб, 1970) ва ғайра. Барои асари охири олим сазовори муқофоти давлатии ба номи Абӯалӣ ибни Сино гардидааст.

Хизмати академики Б. Ниёзмӯхаммадов дар тарбияи забоншиносони тоҷик хеле қалон аст. Як қатор забоншиносон бевоқифа дар зери роҳбарии ӯ рисолаҳои номзадии худро химоя намуда бошанд, аксари забоншиносон — олимони тоҷик дар химоии рисолаҳои номзадиву доктории худ аз хизмати ӯ баҳра бурдаанд.

Додочон Тоҷиев (1915—1987). Муаллими Хизматнишондодаи Тоҷикистон (1965), доктори илми филология (1971), профессор (1967) Додочон Тоҷиев 22 марти соли 1915 дар шаҳри Конибодом, дар оилаи қосиб таваллуд мешавад. Соли 1934 омӯзишгоҳи педагогии Хучандро хатм намуда, то соли 1938 дар омӯзишгоҳҳои педагогии Хучанд, Конибодом ва Сталино-

бод муаллимӣ мекунад. Соли 1941 факултети филологияи университети Ленинградро хатм менамояд ва солҳои 1942—1946 дар кӯшунҳои сарҳадӣ хизмат мекунад. Соли 1951 тахти роҳбарии А. А. Фрейман дар мавзӯи «Воситаҳои алоқаи муайянкунандаи муайяншаванда дар забони ҳозираи тоҷик» диссертацияи номзадӣ ва соли 1971 дар мавзӯи «Чумлаҳои мураккаби тоҷибӣ бо чумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик» диссертацияи докторӣ ҳимоя мекунад. Тоҷиев Д. аз соли 1953 то соли 1987 мудири кафедраи забони тоҷикии университет буд.

Профессор Тоҷиев Д. яке аз забоншиносони соҳибистеъдод ва маъруфи халқи тоҷик, яке аз бунёдгузори илми забоншиносии дар Тоҷикистон ба шумор меравад. Ӯ аввалин сабақҳои кори илмиву тадқиқотиро тахти роҳбарии олимони шарқшиносии барҷастаи советӣ аъзоёни шоишти АИ ССРС А. А. Фрейман, Е. Э. Бертельс ва профессор Зарубин И. И. ханӯз дар солҳои донишҷуиаш гирифтааст.

Ҷаъолияти илмии Тоҷиев Д. гуногунсоҳа буда, доир ба ҳамаи қисматҳои забоншиносии — лексикологияву лексикография, фонетикаву орфография, морфологияву синтаксис, услуб ва таърихи забон тадқиқот бурдааст. Вале хизмати ӯ дар соҳаи синтаксис барҷаста буда, мақоми махсус дорад. Дар ин соҳа ӯ мактаби худро дошт. Ӯ ҳоло як гурӯҳ шоғирдон — забоншиносон кори ин мактабро давом дода истодаанд.

Профессор Тоҷиев Д. зиёда аз 9 асарҳои илмӣ навишта, чоп кунонидааст. Асарҳои муҳимтарини ӯ инҳоянд: «Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1955), «Сифати феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1954), «Чумлаи мураккаби тоҷибӣ сертаркиба» (1966), «Воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби тоҷибӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1971), «Чумлаҳои мураккаби тоҷибӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1981).

Профессор Тоҷиев Д. дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна ва олӣ аз забони тоҷикӣ хизмати арзандае кардааст.

Профессор Тоҷиев Д. дар тарбия ва ба камол расонидани забоншиносон сахми босазое гузоштааст. Зиёда аз 15 нафар олимону-забоншиносони тоҷик бо роҳбарии бевоситаи ӯ рисолаҳои номзадиву доктории худро дифо кардаанд.

СТРУКТУРАЛИЗМИ СОВЕТИ ВА ЛИНГВИСТИКАИ АМАЛИ (ПРИКЛАДНОЙ)

Соли 1950 Институти забоншиносии АИ ССРС ва соли 1957 Институти забони русӣ кушода мешавад. Дар натиҷа тайёр кардани мутахассисони илмӣ доир ба забоншиносии боз ҳам беҳтар мешавад. Корҳои забоншиносии боз ҳам натиҷаҳои мегардад. Баробари инкишофи назарияи

предмети забоншиносӣ диккати забоншиносонро структурализм ва методҳои математикӣ дар забоншиносӣ ба худ ҷалб мекунад. Структурализм чун давраи нав дар таърихи забоншиносӣ ва алоқаи зичи он бо забоншиносии мантиқӣ-математикӣ ва семиотика таъкид карда мешавад. Аз соли 1960 маҷмӯаи «Новое в лингвистике» нашр мешавад. Доир ба тарғиби структурализм ва методҳои он мақолаву китобҳо ҷоп карда мешаванд. Кӯшиши омӯзиши структурӣ-математикӣ забон авҷ мегирад. Шавқу ҳавас ба сохтани қолабҳои шаклии забон, статистикаи нутқ, омӯзиши ба программа даровардани забон зиёд мешавад.

Масъалаи чун илми мустақил донишҷӯи лингвистикаи математикӣ гузошта мешавад.

Назарияи забоншиносии советӣ пеш аз ҳама бо методологияи ягонаи марксистӣ-ленинӣ ва алоқаи зичи он бо инкишофи ҷамъияти социалистӣ, маданияти он ва илм муайян карда мешавад. Пас бо вучуди концепсияи ҷудогона доштани баъзе олимони ва ё мактабҳои лингвистӣ умумият ҷои асосиро ишғол мекунад.

Забоншиносони советӣ дар сохтмони маданияти ҷамъияти фаъолона иштирок мекарданд ва иштирок карда истодаанд. Хизмати ниҳоят бузурги онҳо дар навиштани китобҳои дарсии мактабҳои мактабҳои олий, тартиб додани луғатҳои гуногун доир ба забонҳои халқҳои СССР, алфавитҳои барои халқҳои пештар хат надошта ва инчунин якхела кардани алфавит ва орфографияҳои кӯҳна ва ё реформани баъзе алфавитҳои дида мешавад. Таҷрибаи амалии забонҳои ба инкишофи назарияи забон ва методикаи таҳлили лингвистӣ таъсири ниҳоят калон расонид, ҷунки забоншиносии назариявӣ бо амалан омӯхтани забонҳои гуногун алоқаи зичи бевосита дорад, зеро назария аз ҷамъбасти материалиҳои бо гуногуни мавҷуда ба амал меояд. Тадқиқотҳои дар асоси материалиҳои бо гуногун забоншиносии назариявӣ советиро бисёр-аспекта гардониданд. Аз як тараф, назарияи фаъолияти нутқ, забоншиносии типологӣ, муқоисавӣ, таърихӣ, назарияи тараққиёти забонҳои миллӣ ва адабӣ-хатӣ, забони асарҳои бадеӣ, масъалаи маданияти нутқ ҳаматарафа тадқиқ шуда истода бошад, аз тарафи дигар, омӯзиши амалии қабатҳои ҷудогонаи системаи забон бо ҷамъбасти назариявӣ доир ба лексикология, фонетика ва грамматика якҷоя гузаронида мешавад.

Лексикография ва назарияи лексикология. Тартиб додани луғат дар Давлати Советҳо бевосита бо роҳбарии В. И. Ленин сар шудааст. Вай борҳо ба зарурати сохтани луғати забони ҳозири русӣ, луғати калимаҳои, ки ҳам дар айни замон ва ҳам дар замони классикӣ истифода мешуданд, яъне луғате, ки аз Пушкин сар карда то Горькийро дар бар гирад, таъкид намудааст. Солҳои 1935—1940 луғати ҷорчилдаи Ушаков «Луғати тафсирии забони русӣ» ҷоп мешавад. Ин луғат 85 289 калимаро дар бар гирифта, онҳоро аз ҷиҳати семантикӣ ва шакли шарҳ медиҳад. Ғайр аз ин дар ин луғат ҷиҳатҳои услубии калимаҳо (ки-

тобӣ, тантанавӣ, халқӣ ва дуруштмаъно), ифоданокии калимаҳо (ҳақоратомез, киноянок, нописандона, шӯхиомез, таҳқиромез ва ғайра), таърихӣ (қадимӣ, кӯҳнашуда, торсволюционӣ, нав ва ғайра), истифодаи махсус (илмӣ, техникӣ, корғузурӣ, шоирона ва ғайра) низ дода шудааст. Соли 1949 профессор Ожегов С. И. дар асоси ин луғат луғати якҷилдаи «Луғати забони русӣ»-ро тартиб медиҳад. Дар соли 1948—1965 луғати 17-ҷилдаи «Луғати забони адабии ҳозираи рус» чоп мешавад, ки 120 480 калимаро дар бар мегирад. Ин луғат пурра калимаҳои дар истеъмоли будаи 100 соли охириро дар бар мегирад. Луғати мазкур на танҳо дар омӯзиши забони ҳозираи русӣ, балки адабиёти бадени асрҳои XIX ва XX ба хонанда ёри калон мерасонад. Муаллифони луғат сазовори лауреати мукофоти Ленинӣ гардидаанд. Ғайр аз ин луғатҳои диалектологӣ, этимологӣ, синонимӣ, фразеологӣ, орфографӣ, орфоэпӣ, калимасозӣ, дузабона ва ғайра чоп шуданд. Дар солҳои Ҳокимияти советӣ доир ба забонҳои миллии халқҳои дигар низ ин гуна луғатҳо чоп мешаванд.

Дар ин давра калима ҳамчун воҳиди муҳимтарини номинативии забон ва алоқаи он бо воҳидҳо ва категорияҳои ҷамъиятиву тафаккур ва инчунин алоқаи он бо қисматҳои дигари забон ҳаматарафа омӯхта мешавад. Агар солҳои 20—40 аз ҷиҳати социологӣ ва семантикӣ-идеологӣ (қорҳои Абаев В. И., Будагов Р. А., Марр Н. Я., Филин Ф. П., Шор Р. О.) омӯхтани калима расм бошад, дар солҳои 50—60 тадқиқи синонимҳо, полисемия, омонимия, таъбири лексикӣ-семантикии калимаҳо, нишон додани калима дар матн ва ғайра (қорҳои Андреев Н. Ю., Головин Б. Н., Холодович А. А.) ҷои асосиро ишғол мекард.

Ба омӯзиши ҳаматарафаи масъалаи марказии семасиология—таълимот доир ба маънои лексикии калима диққати махсус дода мешавад. Забоншиносон, мантиқшиносон ва психологҳои советӣ хусусияти ҷамъбаस्तкунанда доштани маънои лексикиро қайд намуда, фарқи онро аз мафҳум чун шакли фикр нишон медиҳанд. Маънои лексикӣ ҳамчун маънои мантиқӣ-предметӣ ва ё чун мундариҷаи шакли калима фаҳмида мешавад. Маънои лексикӣ аз маънои конкретии он, ки дар шароити муайяни нутқ ва фаъолияти фикрӣ истифода мешавад, фарқ кунонида мешавад. Баробари ин қайд карда мешавад, ки маънои лексикӣ аз системаи забон — аз хусусияти хоси ҳиссаҳои нутқе, ки калима ба он тааллуқ дорад, аз муносибатҳои синонимӣ ва алоқаҳои дигари маъноӣ системаи лексикӣ-семантикии забон вобаста мебошад. Дар қорҳои Виноградов В. В., Уфимцева А. А., Филин Ф. П., Шмелев Д. Н. мафҳуми лексикӣ-семантикии қабатҳои забон муайян карда мешавад.

Фразеология чун фанни махсуси лингвистика инкишоф меёбад. Фразеологияи забон ва ё забони адаби ҷудогона тадқиқ карда мешавад. Солҳои 50—60 ба тӯфайли тадқиқотҳои Виноградов В. В., Ларин Б. А., Поливанов Е. Д., инчунин Амосова Н. Н., Архангельский В. А., Жуков В. П., Копиленько М. М.,

Кунин А. В., Чернышев И. И., Шанский Н. М назарияи фразеология ҳаматарафа инкишоф меёбад.

Дар қорҳои Истирина Е. С., Смирницкий А. И ва Щерба Л. В. омӯзиши муқоисавии лексика ҷои муҳимро мегирад.

Таҷрибаи фонетикӣ-орфографӣ ва фонетикаи умумӣ. Яке аз аввалин декретҳои Комиссариати Халқии Маорифи РСФСР ҷорӣ намудани имлои нав барои забони русӣ буд. Ислохоти соли 1918 яке аз ҳамин гуна ҷорабиниҳо буд, ки дар инкишофи маданияти нав роли муҳим бозид.

Дар соҳиби хату алифбо гардидани халқҳои бехат ва ба тартиб овардани хатҳои мавҷуда назарияи фонема, ки намоёндагони мактаби забоншиносии Қазон қор қарда буданд, роли қалон бозид.

Назарияи фонема дар қорҳои фонетистҳо ва фонологҳои советӣ Аванесов Р. И., Бернштейн С. И., Богородицкий В. А., Гвоздев А. Н., Зиндер Л. Р., Реформатский А. А., Щерба Л. В., Яковлев Н. Ф. таҳлили чуқур ва ҳаматарафа қарда мешавад.

Фонема чун овози махсуси маънодори иҷтимоии нутқ омӯхта мешавад, характеристикаи артикуляционии садоноку ҳамсадоҳои забонҳо ва шеваҳои аз ҷиҳати типологӣ гуногуни халқҳои Иттифоқи Советӣ саҳеҳ қарда мешавад. Дар маъсалаи фонетикаи таърихӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ низ қорҳои зиёде иҷро қарда мешавад. Дар муайян намудани бисёр ҷиҳатҳои фонема ва овозҳо тадқиқотҳои таҷрибавӣ (эксперименталӣ) роли қалон мебозад. Тадқиқотҳои артикуляционӣ ва акустикӣ овозҳои нутқ, назарияи фонема фонетикаю фонологияро ба яке аз қисматҳои муҳими забоншиносӣ табдил медиҳанд. Аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ омӯхтани ҳичо ва ҳичочудоқунӣ, зада ва интонация ба роҳ монда мешавад.

Дар омӯзиши маъсалаҳои муҳталифи овозу фонема тамоми қувваҳои асосӣ дар ду марказ — мактаби фонологии Ленинград бо роҳбарии Щерба—Зиндер ва мактаби фонологии Москва бо роҳбарии Аванесов—Реформатский ҷамъ мешавад.

Грамматикаи нормативӣ ва назарияи грамматика. Тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ ва таърихӣ аз тарафи забоншиносони советӣ ба инкишофи назарияи грамматика таъсири қалон расонид.

Соҳти грамматикӣ забон мувофиқи забоншиносии назариявӣ чун системаи мураккаби воҳид, ходиса ва категорияи грамматикӣ фаҳмида мешавад. Ду қисмати грамматика (морфология ва синтаксис) дар алоқамандии ҳамдигар омӯхта мешавад. Доир ба соҳти морфемагии қалима ва ҳамчун илми мустақил дониستاني қалимасозӣ қорҳои зиёде қарда шудааст. Ягонагии шакли мундариҷа, соҳт ва вазифа, категория ва воҳиди забон мураккабии соҳти грамматикӣ забонҳои ҷудогонаи типологияи гуногунро нишон медиҳад.

Маъсалаи марказӣ ва асосии морфология таълимот дар бораи ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои грамматикӣ (морфологияи)

ҳар як ҳиссаи нутқ ва сохту шакли калимаҳо мебошад. Дар омӯзиш ва ҳалли ин масъалаҳо корҳои Виноградов В. В., Дмитриев Н. К., Мещанинов И. И., Пешковский А. М., Смирницкий А. И., Шахматов А. А. роли калон бозиданд.

Ҳиссаҳои нутқ чун ғуруҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо ва ё чун калимаҳои аз ҷиҳати морфологӣ ба ҳиссаҳо ҷудошаванда ва маҷмӯи якхелаи калимаҳо ва ё ғуруҳи синтагматикӣ калимаҳо фаҳмида мешавад.

Ҳангоми ҳиссаҳои нутқро чун ғуруҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо муайян кардан ба ҷиҳати семантикӣ калимаҳо, категорияи грамматикӣ онҳо, сохти морфологӣ ва структураи морфологӣ калима ва инчунин қолабҳои калимасозӣ ва шаклсозӣ диққат медиҳанд. Ба омӯзиши воҳиди хурдтарини маънодори забон — морфема низ диққат медиҳанд.

Назарияи синтаксис низ дар забоншиносӣ советӣ ба тарзи ғуногун инкишоф ёфта истодааст. Дар омӯзиши масъалаҳои ғуногун синтаксис ҳиссаи олимони Адмони В. Г., Виноградов В. В., Мещанинов И. И., Пешковский А. М., Шахматов А. А., Шведова Н. Ю. калон аст.

Масъалаи асосӣ ва марказии назарияи синтаксис муносибати коммуникативӣ, сохти ҷумла ва инчунин ибора мебошад. Ҷумла чун воҳиди сохтмони забон аз рӯи муносибати шаклҳои калима, аъзоҳои ҷумла, хелҳои ҷумла ва қолабҳои он, вариантҳои ва тафсилӣбиаш омӯхта мешавад. Дар ҳолати аз ҷиҳати семантикӣ омӯхтани ҷумла ба ифодаи предикативӣ ва модалитат, инчунин муносибати мантикӣ-грамматикӣ ва маъногӣ (таҷзияи актуалӣ) диққат дода мешавад.

Ҷумлаҳои соддаи тафсилӣ ва мураккаб мавриди тадқиқоти ҳаматарафа гардидаанд. Дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб ҳиссаи олимони Белошапкина В. А., Богородицкий В. А., Дмитриев Н. К., Поспелов Н. С., Чередниченко И. Г., Шапиро А. Б. хеле калон аст.

Забоншиносӣ советӣ воҳиди нисбат ба ҷумлаи мураккаб калонтарин синтаксис — банди яклухти синтаксисро нишон дода, хусусиятҳои семантикӣ, структурӣ ва коммуникативӣ онҳоро таъин намудаанд. Фарқи банди яклухти (сложное синтаксическое целое) синтаксисии монологӣ диалогиро нишон додаанд.

Аз солҳои шастум сар карда аз нав ба омӯзиши социолингвистика, ба омӯзиши муносибат ва алоқамандии байни забонҳои ғуногун халқҳои Иттифоқи советӣ ва забони русӣ шурӯъ карда мешавад. Ба масъалаи дузабонӣ диққати махсус дода мешавад. Дар тадқиқоти барҷастаи забоншиносӣ советӣ «Забонҳои халқҳои СССР» (1966—1968) доир ба 127 забони халқҳои СССР маълумот дода мешавад. Дар ин асар комёбиҳои асосӣ дар инкишофи забонҳои ғуногун дар солҳои Ҳокимияти советӣ нишон дода шудааст. Дар корҳои забоншиносӣ советӣ Белодод И. Қ.— Назарияи ленинии сохтмони милли-забонӣ дар ҷамъияти

социалистӣ» (1972), «Забони русӣ — забони алокаи байни миллатову халқҳои СССР» (1962), Дешериев Ю. Д. «Қонуниятҳои инкишоф ва баҳамтаъсиррасонии забонҳо дар ҷамъияти советӣ» (1966), Дешериев Ю. Д. ва Протченко И. Ф. «Инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи советӣ» (1968) ва Тоҷиев Д. «Забони русӣ — забони мубодилаи байни миллатҳо ва ҳамкориҳои тамоми халқҳои СССР» (1964) роли забони русӣ дар инкишофи забонҳои миллӣ, таъсири забони русӣ ба забонҳои халқҳои СССР ва он забонҳо ба забони русӣ таҳлил шудааст.

Ҷиҳати муҳими забоншиносии советӣ омӯхтани ақидаҳои В. И. Ленин ба забон, роли ӯ дар инкишофи назарияи сохтмони миллӣ-забонӣ дар ҷамъияти социалистӣ ва инчунин тадқиқи таъсири ленинӣ дар ташаккули забоншиносии советӣ мебошад. Китоби «Ленинизм ва проблемаҳои назариявии забоншиносии советӣ» (1970) ба омӯзиш ва тадқиқи ҳамин масъалаҳо бахшида шудааст. Дар ин китоб проблемаҳои асосии методологии забоншиносии советӣ аз рӯи нуқтаи назари марксистӣ-ленинӣ баён гардидааст. Ба ин масъалаҳои системаи забон, структураи забон, категория ва функцияҳои он, муносибати байни мундариҷаву шакл мебарояд.

Масъалаи таъсири ҳамдигарии забони русӣ бо забонҳои халқҳои СССР ва забонҳои хориҷӣ дар назди забоншиносии советӣ вазифаи муҳими дигар — аз ҷиҳати назариявӣ муайян кардани таъсири ҳамдигарии забонҳо ва иҷрои амалии он ҳангоми тартиб додани грамматикаҳои муқоисавӣ ва махсусан луғатҳои ду-забона, ки забоншиносии советӣ аз он хеле бой аст, мегузорад.

Забоншиносии советӣ дар солҳои мавҷудият ва тараққиёти худ ба муваффақиятҳои калон соҳиб шуд. Тақмили назарияи нормаи забон, ба вуҷуд овардани хат (барои гагаузҳо, хакасҳо, қирғизҳо, ёқутҳо, чувашҳо...) ва забони адабӣ (барои осетинҳо, курдҳо, толишҳо, абхазҳо, адигейҳо, ингушҳо, чеченҳо ва ғайра) барои халқҳои бехат, омӯзиши забони халқҳои СССР, тадқиқи масъалаҳои грамматика, дар лингвистика қорӣ кардани идеяҳои нави методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ-таърихӣ ва методҳои дигар, омӯзиши масъалаҳои социолингвистика ва ғайра гуногунҷабҳагии забоншиносии назариявии советиро таъкид менамояд ва яке аз ҷараёнҳои махсуси илми ҷаҳонӣ доир ба забон будани онро нишон медиҳад.

Ҳамин тариқ, забоншиносии советӣ ҳамеша ба гуфтаҳои В. И. Ленин дар бораи забон тақья карда илми забоншиносиро пеш бурда истодааст.

Назарияи забон

Масъалаи асосӣ ва муҳимтарини назариявии забон муайян намудани моҳият ва табиати забон ва инчунин саҳеҳ кардани предмети забоншиносӣ мебошад. Ҳалли ин проблемаи асосӣ ба

як қатор масъалаҳои дигар алоқаманд аст, зеро забон чун воситаи алоқои чамъият бо чамъият, тафаккур, фаъолияти нутқунии одамон алоқои зич дорад.

Предмети забоншиносиरो вобаста ба фаҳмиш ва маънидоди табиат ва моҳияти худӣ забон ва инчунин алоқои он ба ҳодисаҳои дигари воқеияти объективӣ муайян кардан мумкин аст. Олимон забонро ба тарзи гуногун муайян кардаанд: як гурӯҳ забонро бо тафаккур, гурӯҳи дигар бо фаъолияти рӯҳӣ, бо соҳаҳои иҷтимоӣ, бо ҳодисаҳои табиат, бо системаи аломатҳо вобаста ва алоқаманд кардаанд, ки дар натиҷа чунин илмҳои муштарак, аз қабилӣ забоншиносии мантиқӣ, психологӣ, социологӣ, натуралистӣ ва семиотикиву математикӣ ба амал омадаанд ва вучуд доранд. Пас маълум мешавад, ки вобаста ба фаъолияти гуногунҷабҳаи одамон ва худӣ чамъият забон ҳодисаи хеле мураккаб мебошад. Вале функцияҳои асосии забон — «забон воситаи муҳимтарини алоқои байни одамон» (В. И. Ленин) ва «...забон амалан барои шахсони дигар ва танҳо ба туфайли ҳамин барои худӣ ман, чун ҳақиқати шуур вучуд дорад» (Маркс ва Энгельс) ба он далолат мекунад, ки вай ҳодисаи чамъиятӣ буда, вобаста ба чамъият вучуд дорад ва муайян карда мешавад. Ҳангоми муайян кардани табиат ва моҳияти забон муносибати ғӯяндагои он, табақаҳои иҷтимоӣ ва умуман чамъият нисбат ба забон дар давраҳои гуногуни таракқиёти он бояд ба назар гирифта шавад.

Азбаски забон гуногунсоҳа, гуногунтип, гуногуналоқа бо системаҳои дигар ва гуногунметод мебошад, онро ба таври гуногун таҳлил мекунад. Аз рӯи структура ва ё сохт онро ба қисматҳои фонетикаву фонология, лексикология, семасиология, калимасозӣ ва морфологияву синтаксис ҷудо мекунад. Ин гуна тақсимотро дар аксари забонҳои милли мушоҳида кардан мумкин аст. Дуюм, аз рӯи хусусиятҳои этникӣ забонҳо ба забонҳои гуногун ҷудо мешаванд, бинобар он илм дар бораи забони ҳиндӣ, тоҷикӣ, русӣ ва ё арабӣ шуда метавонад. Сеюм, илми забон аз рӯи хусусияти иҷтимоиаш ба забони адабӣ, шева, таълимот доир ба услубҳои забон, забони асарӣ бадеӣ ва илмӣ ҷудо мешавад. Чорум, вобаста ба ҷараёну мактабу методҳои лингвистика ба забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ, тасвирӣ, структурӣ, дескриптивӣ, этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикаи таҷрибавӣ тақсим мешавад.

Бояд қайд кард, ки ин гуна тақсимот ба ҳамаи забонҳо мувофиқат кунад ҳам, дар мамлакатҳои гуногун мувофиқи равиҳои забоншиносии худ ба таври ба худ хос тақсиму таҳлил намудани лингвистика мушоҳида шуданаш мумкин аст. Дар забоншиносии советӣ лингвистикаро ба қисматҳои фонетика, фонология, лексикология, семасиология, фразеология, калимасозӣ, морфология, синтаксис ва услубшиносӣ ҷудо мекунад.

МУНОСИБАТИ ЗАБОНШИНОСИ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Бо забоншиносӣ чӣ андоза муносибат доштани илмҳои дигар баъди ҳамаҷониба омӯхтан ва тадқиқ гардидани он илмҳо муайян гардид. Илми забон бо бисёр илмҳо алоқаи зич дорад ва аз қадим ҳаққат ва чӣ андоза муносибат доштани онҳо дар ин фасл нишон дода мешавад.

а) **Лингвистика.** Барои лингвистика забон объекти асосии тадқиқот мебошад. Лингвистика сохти забон, функция, таракқиёти он ва инчунин муносибат ва алоқаи онро бо ҷамъият, шуур, тафаккур ва маданият меомӯзад.

б) **Адабиётшиносӣ.** Барои адабиётшиносӣ забон объекти дуҷумдараҷа ва ёрирасон аст, зеро забон воситаи ифода, ташаккул ва шакли мавҷудияти мундариҷаи бадеии асарҳои адаби мебошад. Ба як илми ягона — филология муттаҳид гардидани онҳо чӣ андоза бо ҳам алоқа доштани онро нишон медиҳад.

в) **Таърих.** Барои таърих ҳам забон объекти асосӣ шуда наметавонад, чунки фактҳои забонӣ танҳо яке аз манбаҳои ахбори таърихӣ мебошад ҳалос. Ҳамаи далелҳои забонӣ барои муайян кардани ҳақиқатҳои иқтисодӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва маданияти таърихи халқҳои мамлакатҳо манбаи асосӣ шуда наметавонад.

г) **Мантиқ.** Барои мантиқ забон объекти асосӣ аст, бо вуҷуди он ки баъзе муаллифони (Березин Ф. М., Головин Б. Н.) онро ёрирасон мешуморанд, чунки ҳама гуна воҳидҳои фикр — мафҳум, муҳодима ва ҳулосабарорӣ асосан бо ёрии забон ифода мегардад.

д) **Психология.** Психология дар вақти тадқиқи процессҳои психикӣ ки ҳангоми нутқ мушоҳида мешаванд, ба забон чун объекти ёрирасон муносибат пайдо мекунад.

е) **Философия.** Бо вуҷуди он ки яке аз манбаҳои философия-позитивизм вазифаи асосии философияро дар таҳлили забонӣ мебинанд, философияи марксистӣ-ленинӣ ҳамчун илм дар бораи қонунҳои нисбатан умумии мавҷудият ва инкишофи ҳастӣ ва қисмати асосии он — табиат, ҷамъият, шуур ва забон забонро ҳамчун яке аз аспектҳои ин қонун мебинад ва аз ин рӯ, барои он забон манбаи асосӣ нест.

ё) **Семиотика.** Семиотика забонро дар қатори системаи аломатҳои дигар меомӯзад ва аз ин рӯ, ба назар чунин мерасад, ки забон барои он объекти асосӣ аст, вале забон он функцияе, ки дар лингвистика дорад, ин ҷо адо намекунад, бинобар он объекти асосӣ шуморида намешавад.

ж) **Кибернетика.** Кибернетика илми идоракунии ва ҷои ахбор мебошад, забон низ ҳамин гуна хусусият дорад, аз ин ҳақиқат байни онҳо умумият мушоҳида карда мешавад. Ғайр аз ин муносибат ва алоқаи он бо математика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ соҳаҳои охир муқаррар шуд.

з) **Информатика.** Информатика мисли забон ҳамчун воситаи нигоҳдоранда, аз нав коркунанда ва ахбордиҳанда мебошад.

Фарқ дар он аст, ки информатика ҳам ахбори илмӣ, ҳам икти-
зодӣ ва ҳам гуногун медиҳад.

и) **Мантиқи математикӣ.** Ин фан забонро чун системаи та-
биии аломате, ки аз он барои истифода, санҷиш, инкишофи на-
зарияи шаклӣ-мантиқӣ ва ҳалли вазифаҳои шаклӣ-мантиқӣ ис-
тифода мебарад, медонад.

Ба ғайр аз инҳо забон боз бо қисмати акустикаи физика,
анатомия ва физиологияи одам, география муносибат дорад.

Албатта, муносибати забон бо ҳамаи инҳо як хел нест. Вай
бо таърих, адабиётшиносӣ, мантиқ, психология ва философия
хеле аз қадим муносибат дошта бошад, бо математика, кибер-
нетика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ
муносибатро ба наздикӣ сар кардааст ва ё алоқа карда исто-
дааст. Алоқаи конкретии забоншиносӣ бо ҳар яке аз ин илмҳо
дар курси мадхали забоншиносӣ муфассал гуфта шудааст.

Забон ва нутқ. Муносибати забону нутқ яке аз масъалаҳои
муҳим ва асосии на танҳо забони ҷудогона, балки умуман за-
бон мебошад. Дар айни замон аксари забоншиносон фарқи он-
ҳоро эътироф кунанд ҳам, фикри ягона доир ба фарқи онҳо ди-
да намешавад.

Соссюр забону нутқро ду тарафи фаъолияти нутқкунӣ шу-
морида буд. Забон, ба фикри ӯ, ҷиҳати иҷтимоӣ ва психикӣ
фаъолияти нутқкунӣ бошад, нутқ ҷиҳати индивидуалӣ ва пси-
хофизикӣ он мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши онҳоро ба ду илми
мустакил ҷудо карда буд.

Гумбольдт забонро фаъолият медонист, вале, мутаассифона,
ӯ ханӯз олоти фаъолият шудани забонро намефаҳмид. Соссюр
бошад, забонро чун олоти фаъолият медонист ва аз ин ҷиҳат
аз Гумбольдт як қадам пеш меистод. Ақидаи Щерба низ ба
гуфтаҳои Соссюр наздик аст. Агар Соссюр фаъолияти нутқкунӣ,
забон ва нутқро фарқ кунад, Щерба онро ба фаъолияти нутқ-
кунӣ, системаи забон (нутқ), материали забон (забон) ҷудо ме-
кунад, яъне фарқ асосан дар истилоҳ мебошад. Профессор Смир-
ницкий А. И. забону нутқро нишон медиҳад ва баробари ин ба
онҳо «сверхязыковой остагок»-ро (як чизи аз забон зиёдаги)
илова мекунад.

Аксари забоншиносони ҳозира забону нутқ ва норма (меъ-
ёр)-ро фарқ мекунад. Умумияти онҳо — Соссюр, Щерба ва
Смирницкий дар фаҳмиши забон он аст, ки забон абстракция-
ест, ки аз нутқ гирифта шудааст. Онҳо забонро натиҷаи маҳсу-
ли фаъолияти лингвистии мутахассисон медонанд. Гуруҳи ди-
гар баракс забонро мустиқилу нутқро маҳсули он мешуморанд.
Профессор Ломтев Т. П. таъкид мекунад, ки моҳияти забон бо
ёрии нутқ маълум мегардад.

Маълум мешавад, ки забону нутқ бо ҳам алоқаи зич доранд,
бе ҳамдигар вучуд надоранд. Баробари ин бояд қайд кард, ки
байни онҳо ҳам умумият ва ҳам фарқ мушоҳида мешавад.

Забон ҳодисаи чудоғонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад ва ба воситаи он (забон) аз хурдсолӣ гуфтугӯӣ қардан ва ё нутқу фикр ва ҳиссиёти дигаронро фаҳмидан мумкин аст.

Нутқ воситаи амалӣ гардонидани забон аст. Нутқ ҳодисаи индивидуалӣ аст ва он яке аз он воситаҳоест, ки шахсро чун индивид (фард), чун шахси чудоғона нишон медиҳад. Нутқ воситаи алоқа буда, ба воситаи он фикр, ҳиссиёт, хоҳиш ва иродаи худро ифода намудан мумкин аст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бо вучуди ҳодисаи индивидуалӣ будани нутқ одамон ҳамдигарро мефаҳманд, чунки бисёр чизҳо (фонемаҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо) ва қонунҳои онҳо хусусияти умумӣ, универсалӣ доранд. Ҳамаи ин умумиятҳо ва қоидаҳо ба забон тааллуқ дорад ва ҳамин умумият нутқи индивидуалиро ба ҳам муттаҳид мекунад ва асоси нутқро ба вучуд меорад. Ҳамаи ин процесси сухан қардану фикри дигаронро фаҳмидан асоси иҷтимоӣ дорад. Ҳамин асоси иҷтимоии нутқ забонро ташкил медиҳад. Пас нутқ ба забон чун ҳодисаи хусусиву индивидуалӣ, чун ҳодисаи ҷамъиятиву иҷтимоӣ тааллуқ дорад. Нутқ ба шароит вобаста буда, бо он саҳт алоқаманд мебошад, ҳол он ки воҳидҳои забон ва қоидаҳои он ба шароит вобастагӣ надоранд.

Ҳамин тарик, нутқ ҳамеша мақсаднок буда, ба шароит вобаста мебошад, вале забон ба ин чизҳо бетараф аст. Унсурҳои нутқ бо тартиб, пайдарпай (линейна) ҷой мегиранд. Ҳамин хусусиятро Ҳангоми фаҳмидани нутқ ҳам мушоҳида қарда метавонем. **Забон хусусияти иҷтимоӣ дошта бошад, нутқ хусусияти индивидуалӣ дорад, забон устувор, вале нутқ тағъирёбанда мебошад.** Нутқ бояд талаботро пурра иҷро кунад, барои ин вай аз забон, аз материали бои вай ҳамон воҳид, ҳамон элементро интихоб мекунад, ки мақсад пурра ифода гардад. Нутқ барои ифодаи фикр, ифоданокиву образнокии он варианти муносибтаринро интихоб мекунад. Бо ин мақсад дар нутқ аз метонимия, метафора, такрор, ҷойивазкунӣ, муқоисакунӣ ва ташбеҳ фаровон истифода мебаранд. Вакте ки ин чизҳо хусусияти умумӣ пайдо мекунанд, ба забон мегузаранд. Ба нутқ эҷодкорӣ хос аст. Ҳамаи он чизҳое, ки дар забон мушоҳида мешавад, аввал дар нутқ санҷида, аз имтиҳон гузаронида шудааст.

Хусусияти ҷамъиятии забон ва истифодаи индивидуалии он инкишофи забонро нишон медиҳад ва ин ба ҳамзидии онҳоро не, балки ягонагиашонро нишон медиҳад. Ба тарзи дигар онҳо қуллу ҷузъ мебошанд, ки бе ҳам вучуд надоранд.

Хулоса, забону нутқ як себи дутақсим ё ки медали дурӯяро ба хотир меоранд, ки асосашон як буда, ҳар як рӯй хусусияту аломатҳои ба худ хос дорад.

Маъсалаҳои хусусияти аломатнокии забон, забон чун система, забону тафаккур, забону ҷамъият ва забону таърих низ ба проблемҳои назарияи забон мебароянд.

ХУСУСИЯТИ АЛОМАТНОКИИ ЗАБОН

Аксари забоншиносон ҷихати аломатнокии забонро эътироф мекунанд. Маълум аст, ки истилоҳи аломат маъниҳои гуногунро ифода мекунад. Аломат гуфта пеш аз ҳама воҳиди материалӣ-еро меноманд, ки ифодакунандаи ахбор бошад. Воҳидҳои забон ҳам чун аломат ахбори гуногунро ифода мекунанд. Қисмати забоншиносие, ки ба омӯзиши ҷихатҳои аломатнокии забон машғул аст, лингвосемиотика меноманд. Лингвосемиотика дар натиҷаи алоқамандии забоншиносиву семиотика ба амал омадааст.

Забоншиносӣ ва семиотика. Бисёр забоншиносон забон ва ё сахҷтараш калимаро аломат, рамз номидаанд. Аристотель, философи Гоббс, Локк, Лейбниц ва Гумбольдту Фортунатов бо тарзҳои гуногун ҳамин ақидаро таъкид кардаанд. Ба гуфтаи Богородицкий В. А., калимаҳои нутқи мо рамз ва ё аломат ба рои ифодаи мафҳум ва ҳам фикр мебошанд. Пештар ин масъала вобаста ба алоқаи забону тафаккур қайд карда мешуд. Ҳоло ҳам философи ва ҳам забоншиносон таъкид мекунанд, ки калима мафҳумро, ҷумла муҳокимаро ифода мекунанд, калима бошад, рамз ва ё аломати мафҳум мебошад.

Сосюр «забонро системаи аломатҳои ифодакунандаи идеяҳо» номида буд. Баробари ин таъкид карда буд, ки системаи аломатҳои забонӣ аз системаи аломатҳои дигар фарқ мекунад. Он аломатҳоро агар як ҷузъи психология — семиология омӯзад, аломатҳои забонро лингвосемиотика меомӯзад. Структуралистон ба ин масъала диққати махсус додаанд.

Семиотика назарияи умумии аломат мебошад. Вай табиат ва системаи аломат, намудҳои аломат ва тағйиротҳои онро меомӯзад. Одатан се ҷихати аломат (знак) қайд карда мешавад: муносибати аломатҳо бо якдигар, муносибати аломат бо предмети ифодашаванда ва муносибати истифодабарандагони аломат нисбати аломат.

Азбаски аломатҳо гуногунанд, онро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунанд: а) аломатҳои табиӣ ва б) аломатҳои сунӣ.

Аломатҳои табиӣ аслан аломат нестанд, зеро онҳо ҷузъи ҳамамон предмет ва ё ҳодисаанд, ки мардум онро меомӯзанд ва дарк мекунанд: Офтоби сӯзон нишонани аломати тобистон, барф хосияти зимистон аст. Ҳамин аломатҳо — офтобу барф, нишонани тобистону зимистон мебошад.

Вале аломатҳои сунӣ барои ба шакл даровардан, нигоҳ доштан ва хабар расонидан махсус офарида мешаванд. Онҳо предметҳо, ҳодисаҳо, мафҳумҳо ва муҳокимаҳоро иваз мекунанд, яъне ба ҷои онҳо меоянд. Ин аломатҳо ҷузъи предмету ҳодисаҳо нестанд. Онҳо сунӣ буда, ҳамчун воситаи муносибат хизмат мекунанд ва аз ин рӯ, онҳоро аломати коммуникативӣ ва информативӣ меноманд.

Аломатҳои информативӣ гуногун буда, ҳам аз рӯи таъинот, ҳам аз рӯи сохт ва ҳам аз рӯи ташкиливу системашон аз ҳам

фарқ мекунад. Аломати информативӣ чунин намудҳо дорад: сигнал, рамз, аломат (забонӣ) ва аломати субститут

сигнал		
рамз	аломат (забонӣ)	
<hr/>		
субститут		

Аломати забонӣ ба куллі аз аломатҳои дигар фарқ мекунад, зеро вай аломати асосии коммуникативӣ мебошад, вале аломатҳои дигар нисбат ба аломати коммуникативиашон ёридаанда мебошанд.

Сигнал — ин аломати овозӣ, биниш ва ё ягон аломати шартист, ки ахборот медиҳад. Фарқи ин аломат аз аломатҳои дигар дар он аст, ки вай ба сари худ, бе ситуация (шароит) ахборотро ифода намекунад: гудоки заводу занги мактаб. Занги мактаб аз зангҳои дигар (масалан, занги дар, телефон) аз ҷиҳати сифат, давомнокии ва ё микдор фарқ намекунад, вале вобаста ба шароит онҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунад.

Символ (рамз) аз сигнал бо он фарқ мекунад, ки вай мақсаднок аст, ба сари худ маъноро ифода карда метавонад, ба шароит муҳтоҷ нест. Масалан, герби давлат, шаҳр ва ё гербу байрақ. Ё ки рамзи пионеру комсомол, ҳарбӣ, ордену медальҳо, досу болға ва ғайра.

Аломати забонӣ ба куллі аз сигналу рамз фарқ мекунад, вай намуди асосии коммуникация ва информация мебошад. Аломати забонӣ аз қабилӣ калимаю ҷумла ҳам дарк карда мешавад ва ҳам ахбори вобаста шударо ифода мекунад. Ҳамин калимаю ҷумла функцияи номгузорию предикативиро адо намуда, забонро бо тафаккури ҷамъият алоқаманд мекунонад. Қалима чун аломат ба ҳамаи забонҳо хос аст, вале мафҳуми таърифи ифодааш дар забонҳои гуногун аст. Масалан, мафҳуми ҷои истиқомат дар забонҳои тоҷикӣ **хона**, дар русӣ **дом**, дар ўзбекӣ **уй**, дар украинӣ **дим** ва ғайра. Ин аломатҳо (фонема, морфема, калима, ҷумла) яқумдараҷаанд, вале аломатҳои забонҳои сунъӣ дуҷумдараҷаанд ва субститут номида мешаванд. Субститутҳои предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои яқумдараҷаро иваз мекунонад. Субститутҳои предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои яқумдараҷаро иваз мекунонад. Масалан, агар фонема аломати яқумдараҷа бошад, ҳарф субститутҳои он мебошад. Субститутҳои дар асоси аломатҳои забонӣ ба амал меоянд, вале баъзан мустақил шуда, системаи худро ба вучуд меоранд: Забонҳои сунъӣ (аз ҷумла эсперанто) ва ё рамзҳои илмӣ математикӣ, химиявӣ ва ё лингвистӣ чунин ба вучуд омадаанд.

Забон чун системаи аломати муҳим бо якҷанд хусусиятҳои худ аз системаи аломатҳои ёрирасон фарқ мекунад.

1. Системаи аломатҳои дигар информацияи маҳдуд ва илова бар ин ахбори маълумро ифода мекунонад. Забон умумӣ буда,

на танҳо воситаи хабаррасон ва хабарнигоҳдоранда, балки воситаи бавучудоранда ва ба шакл дарорандаи фикр ва муносибатҳои эмоционалӣ-психологӣ ҳам мебошад.

2. Забон умумистеъмолист, вале аломатҳои дигар маҳдуданд.

3. Он аломатҳо сунӣ, сохта буда, дар натиҷаи гуфтушунӣ ба вучуд омадаанд, забон чунин хусусият надорад.

Албатта, байни системаи аломатҳои забонӣ ва системаи аломатҳои дигар умумият ҳам ҳаст: 1) Онҳо иҷтимоианд, 2) материалианд ва 3) воситаи алоқаанд.

Лингвосемиотика ва масъалаҳои асосии он. Лингвосемиотика гуфта он қисмати забоншиносиро меноманд, ки хусусиятҳои аломатнокии забонро меомӯзад ва ҳамин чиз забоншиносиро бо семиотика алоқаманд мекунад. Азбаски тарафдорони назарияи аломат онро гуногун мефаҳманд, бинобар он предмет ва вазифаҳои лингвосемиотика низ як хел фаҳмида намешавад.

Як гурӯҳ олимони аломат гуфта ҳама гуна предметро меноманд, ки онҳо бо органҳои ҳис дарк карда мешаванд ва онҳо ҳамчун сигнали ягон воқеаи ҳодисаи дигар хизмат мекунад. Масалан, Бопп ва Блумфильд аломати забон гуфта овози ҳарфи мефаҳманд. Чунин фаҳмиши аломати забон аз тарафи мактаби феноменологӣ яктарафа буда, моҳияти аломати забонро пурра ифода намекунад. Як гурӯҳ танҳо ба ҷиҳати материалии аломат диққат медиҳанду бас.

Гурӯҳи мактаби мантиқӣ-психикӣ ба ҷиҳати функционалӣ ва идеалии аломат диққат медиҳад, вале ҷиҳати материалии онро ба назар намегирад. Аломат предмети реалӣ ва ё ҳодисаи ҳақиқӣ нест,— мегӯяд А. А. Леонтев. Вай модель (қолаб) аст, ки ҷиҳати функционалии ҳамон предметро ҷамъбаст мекунад. Мувофиқи ақидани тарафдорони ин ду мактаб аломат ба сари худ вучуд надорад, вай ҷузъи шароит (ситуация)и аломат мебошад.

Гурӯҳи сеюм (билатериалӣ) ягонагии материалию идеалиро аломат (знак) меноманд. Гумбольдт, Соссюр, Потебня, Бодуэн де Куртенэ калима, морфема ва ҷумларо аломати забон номидаанд.

Забон воҳидҳои гуногун дорад, аз ин рӯ, вай аз аломатҳои оддӣ дигар фарқ мекунад. Он аломатҳо содда бошанд, аломатҳои забон мураккабанд.

Фонемаро аломати сигнали ва ё ба гуфтаи Потебня, аломати аломат меноманд, ки ба аломати забон ишора мекунад.

Марфемаро низ аломати асосии забон гуфтан мумкин нест, вай ҳам аломати аломат мебошад.

Аломати асосии забон калима мебошад. Калима ифодакунандаи маъно, мафҳум ва аломати он аст. Калима ба қатори системаи дуҷуми сигнали медарояд. Фарқи калима аз аломатҳои дигар он аст, ки вай а) чун аломати забон маънои хос дорад б) калима чун аломат ҳам аз ҷиҳати сохт ва ҳам аз ҷиҳати иҷти-

мой асоснок (мотивировано) аст. Калима функцияи номинативӣ ва коммуникативиро адо мекунад, албатта, вазиҳои коммуникативиро дар таркиби ҷумла. Аз ин рӯ, аломати коммуникативии пурра ҷумла мебошад. Дар ҷумла ҳамчун воҳиди олии аломат тамоми аломату сигналҳои забон ифода ва зоҳир мегардад. Ҷумла ҳама гуна фикр ва ахборро ифода карда метавонад. Аз ин рӯ, ҷумла аломати пурра, калима аломати нопурра ва морфема нималомат мебошад, ки дар ташаккули аломати забон хизмат мекунад. Калимаю ҷумла ҳамчун аломатҳои асосии забон нишон медиҳанд, ки дар забон **семантика** роли муҳим мебозад. Калима аломати шартии муқаррарӣ — сигнал набуда, балки воситаи ниҳоят муҳим дар ифодаи фикр мебошад. Ба воситаи калима ҳақиқати объективӣ дар майнаи мо инъикос ёфта, ахбори гуногуни муҳим ифода мегардад, ки он аз маънои калима хеле васеъ мебошад.

ЗАБОН ЧУН СИСТЕМА

Забон системаи мураккаб буда, воҳидҳои гуногуни ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Воҳидҳои забон — калима, морфема, фонема ва ҷумла дар якҷоягӣ системаи забонро ташкил медиҳанд. Системаи забон роҳҳои инкишоф ва тараққиёти онро муайян мекунад.

Забоншиносон кайҳо боз системаи овозҳо, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ забонро фарқ мекунанд. Албатта, аввалҳо ин фарқ ва он воҳидҳо танҳо ҷиҳати амалӣ дошт, вале баъдтар, аз асри XX сар карда, фонологияю лексикология ва инчунин грамматика ва қисматҳои он морфема, шакли калима (словаформа), ибора ва ҷумлаҳо назариявӣ фарқ мекардагӣ шуданд. Дар давраҳои гуногуни ҷамъият қисматҳои ҷудогонаи забоншиносӣ диққати олиморо ба худ ҷалб намудааст. Дар як давра фонология ва ё морфология, вале дар давраи дигар синтаксис ва ё лексикология дар маркази баҳсу мунозираи забоншиносон буд. Ин имконият дод, ки тасниф ва тадқиқи қисматҳои ҷудогона ҳаматарафа гардад ва ба пайдоиши қабатҳои (ярусҳои) забоншиносӣ асос гардад.

Ҳар яке аз ин қабатҳо воҳидҳои худ, категорияҳо ва структураи дохилии худро доранд, ки бо ҳам алоқаи зич доранд. Албатта, системаи фонологии забон аз лексика ва он бошад, аз грамматика ба қуллӣ фарқ мекунад, вале ҳам аз рӯи структураи забон ва ҳам аз рӯи функцияи худ онҳо бо ҳам саҳт алоқаманд мебошанд.

Қабати фонетикӣ-фонологӣ. Сохти овозии забон аз овозҳои нутқи инсон, бо ҳам алоқамандшавии овозҳо дар процесси нутқ ва категорияҳои фонетикӣ иборат аст. Овозҳои нутқ хусусиятҳои артикуляционӣ, акустикӣ ва фонологӣ доранд.

Характеристикаи артикуляционии овозҳои нутқ сохти овозии

забонро бо имкониятҳои физиологӣ ва бо ҳамин восита бо ҷамъият алоқаманд мекунонад, чунки базаи артикуляционии забон ин ҳодисаи иҷтимоӣ-психологӣ мебошад. Системаи овозин забон аз ду категория — садонокҳову ҳамсадоҳо таркиб меёбад. Инҳо аз бисёр ҷиҳатҳо аз ҳам фарқ мекунад. Фонемаҳо чун сигнали забон морфемаю калимаҳоро аз ҳам фарқ мекунонад.

Қабати морфема-морфология. Қабати морфологӣ ду воҳидро дар бар мегирад. Морфема ва шакли калима (своформа). Баъзан морфемаро тобеи калима мефаҳманд ва маънидод мекунад. Морфема ҷузъи хурдтарини маънодори забон фаҳмида мешавад, аз ин рӯ, ба он ғайр аз калимаҳои решагӣ аффиксҳо, артикль ва инчунин калимаҳои ёрирасон ҳам дохил мешаванд. Аз ин рӯ, морфемаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: морфемаҳои маънодор ва ёрирасон.

Калимаро аз рӯи шакл (своформа) муайян кардан хоси забонҳои флективӣ ва агглютинативӣ мебошад, зеро дар ин гурӯҳ забонҳо калимаҳоро ба асос ва бандак (флексия) ҷудо кардан мумкин аст. Асос маънои лексикӣ ва маънои умумии грамматикиро ифода кунанд, бандак маънои ҷудогонаи грамматикӣ дорад. Масалан, калимаҳои **вижу, стену** ба асос — виж ва стен, инчунин флексияи — у¹ ва — у² ҷудо мешаванд, **виж** маънои асоси замони ҳозира, вале — у¹ шахси якум ва шумораи танҳоро, **стен** маънои предметро, вале — у² маънои винительный падеж, шумораи танҳоро ифода мекунад.

Ин гуна мисолҳо дар забони тоҷикӣ ҳам дучор кардан мумкин аст. Масалан, калимаҳои **хондам, китобам** ба осои **хонд, китоб** ва флексияҳои — ам¹ ва — ам² ҷудо мешаванд. «Хонд» асоси замони гузашта буда, -ам¹ шахси якум ва шумораи танҳо, «китоб» маънои предметро, вале -ам² маънои соҳибият ва шахси якуму шумораи танҳоро мефаҳмонад.

Ба ҳам монандии мисолҳо дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ба он далолат мекунад, ки ин забонҳо ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешаванд. Албатта, ҷиҳати флективии забони русӣ барҷаста аст. Ин аломатро на танҳо дар ҳиссаи нутқи феъл, балки дар дигар ҳиссаҳои нутқи маънодор низ ба таври васеъ мушоҳида мекунем.

Асос боз ба ҷузъи хурдтар тақсим мешавад ба реша ва аффиксҳо. Масалан, учительница ва переписать ба **учитель** ва **писа(пиш)**, инчунин суффикси -ниц ва префикси пере- ҷудо мешаванд. Ё ки дар калимаҳои гулистон, коргар, суханвар; ҳамкор, боақл, нодон, баромад ҷузъҳои гул, кор, сухан, кор, ақл, дон ва омад реша буда, ҷузъҳои **-истон, -гар, -вар, ҳам-, бо-** **но-, бар-** суффиксу префикс мебошанд.

Ба қабати морфологӣ ду навъи парадигма — морфологӣ ва калимасозӣ хос аст. Парадигма ин ҷамъи шаклҳои калима, ки ба ин ё он ҳиссаи нутқ хос аст. Масалан, сифат дар забони русӣ аз ҷиҳати ҷинсият, шумора ва падеж тағйир меёбад, бинобар он ҳар як сифат дар забони русӣ 36 шакл гирифта метавонад.

(Шаш падеж дар се чинс 18 шакл ва дар ду шумора 36 шакл мегирад).

Парадигма ин тарзу роҳҳои ифодаи ҳодисаҳои грамматикӣ забон, категория ё классҳои он мебошад. Масалан, парадигмаи феъл ба категорияҳои замон, сифа, намуд ва шахсу шумора алоқават зич дорад.

Мисол: **замон:** хондам, мехондам, хонда будам, хонда истода будам, мехонам, хоҳам хонд.

сифа: хондам, хон, хонам, хонда бошам, хондагистам.

намуд: мехонд, хонда истодааст, бихонд.

шахсу шумора: хондам, хондӣ, хонд; хондем, хондед, хонданд; ё ки: хондаам, хондай, хондааст; хондаем, хондаед, хондаанд. Ё ки ҷумлаҳои «Онҳо давиданд», «Хона калон мебошад», «У студент аст» низ як қолабро ташкил медиҳанд, ҷунки ҳамашон ҷумлаи ҳуллас мебошанд. Мисолҳои «Ёдгор омад. Ёдгор меомад. Ёдгор омада буд. Ёдгор омада истодааст. Ёдгор меояд. Ёдгор хоҳад омад ва ғайра» ҳам ба ҳамин гурӯҳ мисол шуда метавонанд.

Парадигма ва категорияи забон бо ҳам алоқават зич дошта бошанд ҳам, як ҳел нестанд.

Категорияро аввалин бор дар илм Аристотель нишон дода буд. Вай мафҳумҳои умумӣ ва дараҷаи олии мантиқро категория номида буд. Дар забоншиносӣ бошад, категорияро забоншиносӣ ҷараёни психологӣ ба вуҷуд овард. Онҳо ба категорияҳои мантиқӣ категорияҳои забонро муқобил мегузоштанд.

Ҳар як ҳиссаи нутқи категорияи худро дорад ва бо он ҳам аз ҳиссаҳои нутқи дигар фарқ мекунад. Масалан, феъл категорияҳои замон, сифа, намуд, тарз ва шахсу шумора дорад, ки онро ягон ҳиссаи нутқи дигар надорад.

Категорияи грамматикӣ на танҳо мафҳумҳои грамматикӣ аст, балки ифодаи худро дар воситаҳои грамматикӣ забон ва сохти парадигма дорад. Структураи парадигма низ гуногун мешавад. Масалан, агар категорияи намуд хабаристикаи семантикӣ дошта бошад, категорияи ҷинсият ифодаи семантикӣ надорад. Дар забони русӣ сухан дар бораи шахс ва ё предметҳои ҷондор равад, ҷинсият ифодаи семантикӣ пайдо мекунад, дар ҳолатҳои дигар не. Категорияи грамматикӣ бояд ифодаи худро дошта бошад.

Қабати синтаксисӣ. Базе забоншиносон синтаксисро қабати забонӣ намешуморанд, ба он асос ки гуёе вай семантикаро меомӯхта бошад, гуёе вай ба синтагмаи мантиқ як бошад. Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки синтаксис таърихан аз морфологияи мантиқ ҳамчун таълимот дар бораи сохт ва ҷумла ба амал омадааст.

Ба воҳидҳои қабати синтаксис модельҳои (қолабҳои) синтаксисӣ, ибораҳои ҷумла мебароянд. Масалан, ҷумлаҳои «Ман китоб мехонам. У алаф мебарорад. Онҳо суруд мехонанд. Мо пахта мечинем» дар асоси як модель сохта шудаанд, ҳол он ки

фикрҳои гуногунро ифода мекунанд. Байни ибораю ҷумла муносибати зич дида мешавад, зеро онҳо ба ҳамдигар вобастаанд. Ибора материали сохтмони ҷумла мебошад.

Ибора чун воҳиди синтаксисӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои аз ҷиҳати грамматикӣ семантикӣ бо ҳам алоқаманд иборат аст. Албатта, он калимаҳо бояд яке ба дигаре тобеъ бошанд ва дар якҷоягӣ як мафҳуми мураккабро ифода кунанд. Ибораҳо низ аз рӯи қолаб ва ё модели муайян сохта мешаванд.

Ҷумла низ яке аз воҳидҳои синтаксис аст. Вай аз калима ва ё калимаю ибораҳои алоқаманд таркиб меёбад. Ҷумла хусусияти предикативӣ дошта, фикрро ифода мекунад. Ҷумла низ қолаби муайян дорад ва аз рӯи он сохта мешавад. Сохти ҷумла ба аъзоҳои яқумдараҷаву дуҷумдараҷаи он вобаста мебошад. Коммуникация хусусияти дуҷуми ҷумла аст, ки ду ҷиҳати муҳим дорад:

а) Ҷиҳати семантикии ҷумла ба шакли мантикии тафаккур вобаста аст, бинобар он муҳокимаро ифода мекунад.

б) Сохти ҷумла чун воҳиди коммуникативии забон ба тамоми шаклҳои муносибат хос буда, як хел хизмат мекунад.

Ибораву ҷумла чун воҳиди муҳимтарини синтаксис боз ба ҳелҳои гуногун ҷудо мешаванд: ибораҳои номиву феълӣ ва зарфӣ, соддаву мураккаб, ҷумлаҳои соддаву мураккаб, яктаркибаву дутаркиб, ҳулласу тафсилӣ ва ғайра.

Қабати лексикиву семантикӣ. Ин ҷиҳати забон аз он қабатҳои, ки ном бурдем, ба кулӣ фарқ мекунад, вале бо онҳо алоқаи зич дорад. Қабатҳои лексикӣ ҳеле гуногун мешавад. Ҷиҳати якуми он ин аст, ки одамон ба он «дахл» карда метавонанд, калимаҳои дилхоҳро интиҳоб карда метавонанд, онҳоро ба дигараш иваз мекунанд. Таркиби луғавӣ ҳеле тағйирёбанда буда, тағйироти ҷамъиятро пурра инъикос мекунад. Калимаҳо худӣ ва иқтибосӣ мешаванд. Калимаҳо аз рӯи вазифаю пайдоиш ҳам гуногун мешаванд. Ҷиҳати дуҷуми ин қабати забонӣ он аст, ки вай ба структураи берунии забон — услубҳо ва жанрҳои гуногунӣ фаъолияти нутқ алоқаманд аст.

Дар маркази ҳамаи ин қабатҳои забон калима меистад, вай ҳамаи ин қабатҳоро бо ҳам алоқаманд мекунад. Калима, аз як тараф, ба фонемаю морфема алоқаманд бошад, аз тарафи дигар, бо мофологияву синтаксис ва ҳатто услуб ҳам алоқаи зич дорад.

Сатҳҳои забон ва воҳидҳои он аз ҳамдигар тамоман ҷудо намебошанд, онҳо бо ҳам алоқаи зич дошта, дар алоқамандии ҳамдигар вучуд доранд. Системаи забон танҳо қабатҳои структурии забонро не, балки услубҳои забонро низ дар бар мегирад. Ғайр аз ин фарқи системаи забон аз системаҳои сунъии дигар дар он аст, ки структураи сатҳи забонӣ бо меъёри (нормаи) забон ва худӣ забон бо тафаккур муносибат дорад. Бояд қайд кард, ки структураи забон бо ахбори ифода мекашидагиаш бетараф нест.

Маълум аст, ки овозҳои нутқ бевосита маъниро ифода наме-
кунанд, онҳо ба тифаъли морфемаву калима ба чунин хусусият
соҳиб мегарданд. Забонро системаи калимаҳои алоқаманд ва аз
ҷиҳати структурӣ муттаҳидгардида ба вучуд меорад. Калимаҳо
аз ҷиҳати лексикиву семантикӣ ва лексикиву грамматикӣ ба
ҳам алоқаманд гардида, ибораву ҷумларо ба амал меоранд.
Калима чун воҳиди марказии забон ҳамаи сатҳҳои забонро бо
ҳам муттаҳид намуда, системаи забонро ба вучуд меорад, аз ин
рӯ, дар таърихи забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқ ҳамеша дар мар-
кази диққат ва муҳокима менстад. Намоёндогони ҷараёнҳои гуно-
гуни забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқро бо қабатҳои гуногуни за-
бон — ба морфологиву синтаксисӣ ва ё фонетикаву морфема
нисбат додаанд.

Ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо до-
хил мешаванд. Онҳо пеш аз ҳама калимаҳои мустақилмаъноро
дар бар мегиранд. Ҳиссаҳои нутқ қабатҳои забонро аз қабилӣ
лексикаву морфология ва синтаксис ба ҳам муттаҳид намуда,
структураи забонро, ки системаи забонро ташкил медиҳад, ба
вучуд меоварад. Ҳама гуна калима ба ягон ҳиссаи нутқ мансуб
аст. Пас калима дар маркази системаи забон ҷой мегирад. Маъ-
ноҳои лексикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва синтаксисӣ ба кали-
ма хос аст. Калима ҳамаи ин маъноҳоро бо ҳам алоқаманд кар-
да, сатҳҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикиро бо ҳам мутта-
ҳид мекунад.

МУНОСИБАТҲОИ СИНТАГМАТИКӢ ВА ПАРАДИГМАТИКИ

Синтагматика ва парадигматика пеш аз ҳама бо номи Фер-
динанд де Соссюр зич алоқаманд аст, зеро ӯ дар байни унсур-
ҳои (воҳидҳои) забон ду муносибати нишон дода буд. Муно-
сибати пайдарҳамии элементҳои забонро Соссюр синтагматика
ва муносибати байни унсурҳои ҳамчун аъзои гурӯҳҳои (клас-
сҳои) гуногун асоциативӣ номида буд, ки баъдтар бо истилоҳи
парадигматика иваз карда мешавад.

Одатан мафҳуми муносибати парадигматикиро ба забон ва
синтагматикиро ба нутқ нисбат медиҳанд. Ҳар ду муносибат
ҳам ба элементҳои забон тааллуқ дорад.

Муносибати парадигматикиро дар байни унсурҳои ин ё он
воҳиди (класси) забон мебинем, бинобар он бештар дар байни
онҳо алоқаи пайваст мушоҳида мешавад, муносибати синтаг-
матикиро ҳам дар байни элементҳои як воҳиди (класси) забон
ва ё байни ҳуди воҳидҳои ҷудоғона мушоҳида кардан мумкин
аст, аз ин рӯ, дар ин ҷо алоқаи тобеият асосӣ мебошад.

Мафҳуми этимологии синтагматика ба ҳуди калимаи син-
тагма — паси ҳам омадани ду элементи забон, алоқаманд мебо-
шад. Муносибати синтагматикӣ гуфта ҳама гуна муносибатеро
меноманд, ки дар байни элементҳои забонии қатор ҷой гирифт-

та мушоҳида мешавад, ба тарзи дигар гӯем, муносибати ба ғири элементҳои забон дар нутқи мебошад.

Характеристикаи умумии муносибати синтагматикӣ аз инҳо иборат:

1. Муносибатҳои синтагматикӣ функцияи асосии забон — функцияи коммуникативиро амалӣ мегардонад. Дар натиҷаи ҳамин гуна муносибат ҷумла ба амал меояд, ки вай ифодакунандаи ахбор аст. Муносибати синтагматикӣ ҳамон муносибате аст, ки ба тӯфайли он забон функцияи алоқии байни одамонро адо мекунад.

2. Муносибати синтагматикӣ, чи хеле ки ҳоло лингвистика муайян кардааст, аз муносибати парадигматикӣ пештар ба амал омадааст. Сосюр низ қайд карда буд, ки фактҳои нутқи аз фактҳои забонӣ қадимтаранд. Муносибатҳои синтагматикӣ парадигматикаро ба амал меоварад. Пайдоиш ва инкишофи парадигма дар навбати худ муносибатҳои синтагматикиро «бой» мегардонад, яъне бо як қолаби синтагматика мафҳумҳои гуногунро ифода кардан мумкин мегардад: Ман китоб мехонам. Ман газета мехонам. Ман журнал мегирам... Дар ин мисолҳо маънои семантикии ҷумлаҳо гуногун бошад ҳам, маънои грамматикӣ онҳо умумӣ аст. Парадигма чӣ андоза бой бошад, муносибати синтагматикӣ ҳамон дараҷаи функцияи худро хуб адо мекунад, зеро бо як қолаб чандин маъноро ифода кардан мумкин мегардад.

3. Муносибат дар синтагматика ҳамчун муносибати элементҳои конкретӣ (масалан, калимаи конкрет) фаҳмида нашуда, балки ҳамчун муносибати гурӯҳ (класси калимаҳо) фаҳмида мешавад. Аз ин ҷиҳат ин ҳодиса ба тадқиқоти синтаксисӣ монанд мебошад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман китоб мехонам» доир ба муносибати байни калимаҳои конкретӣ **ман, китоб** ва **мехонам** чизе нагуфта, балки дар бораи муносибати мубтадо, пуркунанда ва хабар ва ё ҷонишин, исм ва феъл гап мезананд. Ё ки вақте ки аъзои ҷумла мегӯем, калимаи конкрет не, балки функцияи гурӯҳи калимаҳо фаҳмида мешавад.

4. Ҳар як элемент дар ҷараёни нутқи (дар синтагматика) ҷой ва мавқеи муайян дорад. Мавқеъ ҳам барои элемент ҳамчун аъзои ин ё он парадигма ниҳоят муҳим аст. Мавқеи элемент ба функцияи он ва ба элементҳои дигари забон вобаста мебошад.

Пасиҳам ва ё дар паҳлуи якдигар омадани воҳидҳои ҷудогонаи забон низ қонуну қоидаи муайян дорад. Нависанда ва ё гӯянда чӣ хоҳад ва чӣ тавр хоҳад, ҳамон хел фонема, морфема, калима ва ҷумларо ҷой дода наметавонад. Масалан, дар забони тоҷикӣ, дар калимаҳои аслан тоҷикӣ пас аз ҳамсадоҳои г, д, к, п, ч, ҷ ягон ҳамсадо омада наметавонад. Мисол: Сангин, кодок, дароз, каду, гардан, бодом, лашкар, пагоҳ, падар, парчам, парчин, чома, чилав...

Ё ки ҳамсадои «л» танҳо пеш аз ҳамсадоҳои м, ф, х, т, ҷ, ва пас аз «х» омада метавонаду халос. Мисол: пилта, калтак,

калта, калхот, илмак, дӯлма, дӯлча ва ғайра. Ин қонун аст ва онро касе тағбир дода наметавонад. Айнан ҳамин ҳодисаро бо калимаҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст, яъне ин ё он калимаро бо ҳамаи калимаҳои дилхоҳ алоқаманд кардан мумкин нест. Пас маълум мешавад, ки дар алоқамандӣ ва пасиҳам омадани воҳидҳои забон қонуниятҳои синтагматикии забон мавҷуд аст.

Парадигма ва муносибати парадигматиқӣ. Мафҳуми парадигма ба мафҳуми мавқеъ саҳт алоқаманд аст. Ҳар як воҳиди забон парадигмаи худро дорад. Ҷамъи вариантҳои ин ё он элементи забони парадигма номида мешавад. Масалан, садоноки «и» дар забони тоҷикӣ вобаста ба мавқеи худ гуногун талаффуз карда мешавад, вале он маъноро тағбир дода наметавонад. Ҳамаи вариантҳои «и» парадигмаи ҳамин садонок номида мешавад. Мисол: тир, кишлок, хирс, биринҷ, ирода, шодӣ ва ғайра. Ё ки тамоми садонокҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳамсадоҳо фарқ мекунанд ва парадигмаи худро ташкил медиҳанд. Морфемаҳо низ вариантҳои худро доранд. Масалан, суффикси **-ҷӣ, -гар, -гор, -ор, -вар, -вор** исми шахс месозанд. Мисол: колхозҷӣ, коргар, оҳангар, омӯзгор, парастор, шиновар, диловар ва ғайра. Онҳо як парадигмаро ташкил медиҳанд. Дар он ҷое, ки вариант ҳаст, парадигма шуда метавонад. Ба парадигмаи лексикӣ калимаҳои антонимӣ, гуруҳҳои тематикӣ, синонимиро мисол гирифтани мумкин аст, зеро онҳо ҳам нисбат ба якдигар вариант шуморида мешаванд: рӯй, рух, ситора, рухсора, лиқо, ораз, шакл, намуд, шамоил... Парадигма ва синтагма дар алоқамандӣ вучуд доранд. Масалан, дар ташаккули нутқи ғӯянда ва ё нависанда воҳидҳои ҷудогонаи лозимиро интиҳоб мекунанд, яъне яке аз вариантҳои парадигмаро маъқул мешуморад. Вале қор бо ин таҷом намешавад, ӯ бояд қизи интиҳоб кардашро аз рӯи қонуну қоидаи забон ба тартиби муайян ҷо ба ҷо қунад. Ана ҳамин бо тартиби муайян ҷой гирифтани элементҳои забон хусусияти синтагматикии забон аст. Маълум мешавад, ки байни парадигмаву синтагма алоқаи зич мушоҳида мешавад. Фақат дар ҳамин ҳолат нутқи шакли муайян мегирад ва ба шунавандаю хонанда фаҳмо мегардад.

Баъзан морфологияро ба парадигматика ва синтаксисро ба синтагматика нисбат медиҳанд ва таъкид мекунанд, ки ғӯё дар морфология муносибати синтагматиқӣ ва дар синтаксис муносибати парадигматиқӣ дида намешавад. Ин дуруст нест, зеро калимаҳои ин ё он ҷумларо мувофиқи хоҳиши худ бо қадом тарзу усул ва бо ҳар гуна тартиб гузошта наметавонем. Масалан, на ҳамаи вариантҳои ҷумлаҳои зер ба нормани забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат мекунанд:

1. Барраҷаяки сиёҳак бозикунон аз кӯча гузашт.
2. Барраҷаяки сиёҳак аз кӯча бозикунон гузашт.
3. Аз кӯча барраҷаяки сиёҳак бозикунон гузашт.
4. Бозикунон аз кӯча барраҷаяки сиёҳак гузашт.

5. Сиёҳак баррачаяк аз кӯча бозикунон гузашт.
6. Баррачаяк аз кӯча бозикунон сиёҳак гузашт.
7. Сиёҳак аз кӯча баррачаяк бозикунон гузашт...

Аз мисолҳо вариатҳои 5, 6, 7 ба забони адаби мувофиқат намекунанд, бинобар ин ғалатанд.

Дар ташаккули ҷумла ҳамаи қабатҳои забон иштирок мекунад. Ҷумла аз калимаҳои мустақили маънодор (хусусияти лексикӣ), шакли муайянодошта (хусусияти морфологӣ), бо ҳам алоқадоршта (хусусияти синтаксисӣ) таркиб меёбад. Ҷумла бояд интонацияи махсус дошта бошад, таъбири интонация ҷумларо дигар мекунад. Аз ин рӯ, дар синтаксис муносибати парадигматикӣ нест гуфтан ғалат аст. Агар ба мафҳуми парадигма маҷмуи вариантҳои аз рӯи система алоқаманди ин ё он воҳид ва ё категорияи забониро дохил кунем, пас аъзоҳои ҷумла ва худӣ ҷумлаҳо ҳам парадигмаи худро доранд. Масалан, мубтадо. Мубтадо дар забони адабии ҳозирани тоҷик бо исм, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва ҳамаи ҳиссаҳои нутқи мустақили дигаре, ки хусусияти предметӣ пайдо кардаанд, ифода мешавад. Пас он калима ва ё ҳиссаҳои нутқи, ки ба вазифаи мубтадо меоянд, бо ҳамдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ё ки як фикрро бо чандин вариантҳои як ҷумла ифода кардан мумкин аст: Талаба мехонад, мехонд, хоҳад хонд, мехондагист, хонда бошад, хонда истодагист ва ғайра. Ин ҷумлаҳо низ ба якдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ҷои калимаҳои ин ё он ҷумларо таъбир дода, вариантҳои гуногуни он ҷумларо месозем, ки як фикрро ифода мекунанд. Дар ин ҳол ҳам парадигмаи синтаксисӣ ба амал меояд. Ва ниҳоят ҷумлаи содаю мураккаб ҳам ба якдигар ҳаммаъно шуда парадигмаро ташкил медиҳанд: Булбуле, ки дар шохи дарахт нишаста буд, парида рафт. Булбули дар шохи дарахт нишаста парида рафт.

Аз ин маълум мешавад, ки парадигмаи синтаксисӣ низ хеле мураккаб буда, таҷқиқ ва омӯзиши онҳо талаб мекунад.

ЗАБОН ВА ТАФАККУР

Муносибати забону тафаккурро на танҳо масъалаи муҳими забоншиносӣ, балки психология, логика ва философия ҳам мебошад. Ба ин масъала ҳатто олимони намоёни математика, физика ва тиб низ диққат кардаанд.

Алоқаи байни забон, фикр ва ҳақиқати объективиро аз қадим меомӯзанд. Ақидаи як шуморидани забону тафаккурро ва бо ҳам алоқаи надостани онҳо ҷой дорад. Вале аксар алоқаи онҳоро эътироф мекунанд. Гумбольдт забону тафаккурро як мешуморад. У гуфта буд: «Забони халқ рӯҳи халқ аст, рӯҳи халқ забони ӯст, бинобар он ягон чизи ҷунун айният доштаи дигарро тасаввур кардан душвор аст». Ин ақидаи забоншиносии англис Макс Мюллер низ дастгирӣ намуда, забону тафаккурро

«... фақат ду ном барои як чиз» номида буд. Забоншиноси Америка Блумфильд низ ин фикрро тарафдорӣ намуда чунин гуфта буд: «Тафаккур айни ҳамон чизест мисли гуфтугӯй бо худ».

Соссюр ягонагии онҳоро таъкид намуда, баробари ин онҳоро фарқ мекард. Ӯ забонро ба фикре монанд кардааст, ки дар шакли материяи садодор ифода гардидааст. Ӯ ки ӯ «Фикрро ба рӯи коғаз, овозро ба пушти он монанд намуда, таъкид кардааст, ки рӯи коғазро то пушти онро набурред, буридан мумкин нест. Мисли ҳамин дар забон ҳам фикрро аз овоз ва овозро аз фикр чудо кардан мумкин нест. Инро танҳо бо роҳи абстракция ба ҷо овардан мумкин аст». Соссюр забону фикрро назариявӣ аз ҳам чудо намудааст, вале амалан фикрро як қисми забон (рӯи коғаз) номидааст. Август Шлейхер бошад, онҳоро шаклу мундариҷа номидааст. Забоншиноси француз Эмиль Бенвенист Шлейхерро пайравӣ кардааст. Ба фикри ӯ, забон на танҳо шакли шартии баёни фикр, балки шартӣ амалии он аст.

Математики француз Жак Адмар байни забону фикр ҳеҷ гуна муносибати намебинад. Физики машҳур А. Эйнштейн низ дар ҳамин ақида аст. Дар фикркунии ман калима ҳеҷ гуна роль намебозад,— мегӯяд ӯ. Забоншинос Томсон А. И., физиолог Сеченов И. М., психолог Рубинштейн С. Л. ҳам ҳамин гуна ақида доранд.

Ба фикри Маркс ва Энгельс, «агар шаклу моҳияти чизҳо пурра ва бевосита ба ҳам мувофиқ меафтаданд, он гоҳ ҳама гуна илм зиёдатӣ мебуд». Маркс ва Энгельс «забонро чун элементҳои асосии тафаккур, элементе, ки дар он ҳақиқати (ҳаёти) фикр ифода ёфтааст» муайян кардаанд.

Забоншиносии советӣ инро ба роҳбарӣ гирифта ин масъаларо ҳал намудааст. Забоншиносии советӣ Мещанинов И. И. дар хусуси муносибати забону тафаккур чунин гуфтааст: «Айният не, балки ягонагии диалектикий забону тафаккурро бо ҳам муттаҳид менамояд». Ин ягонагӣ ҳам умумият ва ҳам фарқу муносибати байни онҳоро мефаҳмонад.

Дар илмҳои фалсафа, мантик, психология ва забоншиносии ба истилоҳи **шуур** ва **тафаккур** дучор мешавем ва аксар муносибати забонро бо онҳо нишон медиҳанд.

Тамоми процесси инъикоси ҳастӣ ба воситаи системаи асаб ва майнаи сари одам шуур номида мешавад. Процессҳои инъикоси ҳастӣ дар шакли мафҳум, муҳокима ва ҳулосабарорӣ тафаккур номида мешавад. Пас, тафаккур ҳузъ ва ё қисми асосии шуур будааст. Ба шуур ба ғайр аз тафаккур боз инъикоси ҳастӣ дар шакли эмоция, эстетика, идрок ва ҳиссиёт низ дохил мешудааст.

Маркс таърифи фалсафии забонро чунин дода буд: «Забон ҳам мисли шуур қадимист... Забон ба мисли шуур мувофиқи зарурати бевоситаи одамон ба гуфтугӯй ба амал омадааст». Ин ба алоқаи зичи забону шуур далолат мекунад. Вобаста ба ин мавзӯ чор масъаларо равшан кардан лозим аст:

- 1) Функцияи забон дар шуур,
- 2) Функцияи шуур дар забон,
- 3) Функцияи забон дар тафаккур,
- 4) Функцияи тафаккур дар забон.

Забон ҳамчун олооти ташаккули шуур хизмат мекунад. Шуур бе забон, бе калимаҳои он номаълум менамояд. Хизмати дувумини забон нисбат ба шуур он аст, ки шуур танҳо ба воситаи забон ифода мегардад. Мундариҷаи шуури ҷамъият ба воситаи калима ва сохти грамматикӣ забон ба қайд гирифта мешавад ва инчунин ифода мегардад. Истифодаи забон дар нутқ мундариҷа ва фаъолияти шуурро ҳам ба шунавандагону хонандагон ва ҳам ба ҳуди муаллиф ошкор менамояд. Аз ин рӯ, забон шартӣ фаҳмиши фаъолияти шуури худ мегардад. Пас забон воситаи назорат аз болои шуури худ ҳам шуда метавонад.

Шуур ҳам дар инкишофи забон роли бағоят калон мебошад. Шуур, фаъолият ва тараққиёти он яке аз шартҳои асосӣ дар таъбир ва инкишофи системаи лексикӣ-семантикӣ забон мебошад. Он таъбироте, ки дар шуур ба вучуд меояд, ҳатман ба забон таъсир мерасонад. Шуур шарт ва сабаби асосии инкишофи нутқ ё ин ки ҷиҳати амалии забон мебошад. Ҳуди механизми забон хусусияти инерция (пешравӣ) надорад, ҳамаи он вобаста ба шуур мебошад. Дар шаклгирии услубҳои забону нутқ ҳам роли шуур ниҳоят калон аст. Ғайр аз ин ҳуди фаъолияти нутқкунӣ ба шуур вобаста мебошад. Интиҳоби элементҳои (воҳидҳои) забон, алоқаи байни онҳо, мантиқӣ ғайримантиқӣ будани нутқ, мувофиқати шаклу мундариҷа ва ғайра низ ба кори шуур вобаста аст. Аз ҳамаи ин маълум мешавад, ки забону шуур бо ҳам алоқаи зич дошта, ба якдигар ёрӣ мерасонидаанд.

Сабаби бештар ба масъалаи забону тафаккур диққат додани олимон, аз як тараф, таъсири ҷараёни мантиқӣ-грамматикӣ бошад, аз тарафи дигар як шуморидани маънои калима бо мафҳум мебошад. Чунин фаҳмиш яктарафа аст, зеро фаъолияти шуур танҳо бо мафҳум ифода намеёбад. Албатта, роли забон дар пайдоиш ва ташаккули фикр хеле калон аст.

Вазифаи аввалин ва асосии забон иштироки он дар ташаккули фикр мебошад. Тафаккур ҳамчун инъикоси ҷамъбаस्तкунандаи ҳастӣ дар шуур ба калимаю ҷумла ҳамеша мӯҳтоҷ аст, зеро бе калимаю ҷумла ва муҳокима, на ҳулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал меояд. Инро аз ҷиҳати назариявӣ фалсафӣ Марксу Энгельс нишон дода бошанд, аз ҷиҳати физиологии фаъолияти дараҷаи олии асаб Павлов И. П. нишон додааст.

Забон фикрро ба шакл дароварда, дар бораи он информация медиҳад, яъне муносибати ҳамдигариро мумкин мегардонад. Шунавандаю хонанда дар хусуси фаъолияти фикрии муаллиф танҳо бо ёрии воситаҳои забонӣ маълумот мегирад ва он фикрро барқарор мекунад, вале қисме аз онро гум ва омехта мекунад.

Вазифаи сеюмини забон азнавбарқароркунии фикри хонан-

даю шунаванда аз рӯи чизи хонда ва шунидааш мебошад. Ҳамин тарик, забон дар ташаккул, ифода ва азнавбаркароркунии фикр роли муҳим бозида, ба инсон имкон медиҳад, ки хастиро (ҷаҳонро) пурра ва чуқур донад, дар бораи он информацияи пурра ва дуруст гирад. Дар ин ҳолат забон чун воситаи дарккунӣ хизмат мекунад.

Роли тафаккур ҳам дар забон ва инкишофи он кам нест. Вале ин масъала то ҳол ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Холо диққати лингвистҳо, психологҳо, физиологҳо ва мантиқшиносон ба ин масъалаи муҳим нигаронида шудааст.

Яке аз функцияҳои тафаккур чун аломат истифода шудани воҳидҳои забон мебошад. Аломатҳои забонӣ ягонагии талаффузу маъно ва ягонагии материалию идеалӣ доранд. Ҷиҳати идеалии аломат (знак) барои он вучуд дорад, амал мекунад, амалиёт дорад ва инкишоф меёбад, ки фикри инсон вучуд дорад, амалиёт дорад ва тараққӣ мекунад, дар маънои аломатҳо ба қайд гирифта мешавад. Фикр шарт ва заминаи асосии вазифадории аломатҳои забонӣ дар моҳияти аломатнокии онҳо мебошад.

Тафаккур воситаи асосии инкишофи системаи маъноҳои лексикӣ ва грамматикӣ аст. Ҳама гуна калимаҳои сермаъно низ натиҷаи инкишофи фикр аст. Терминҳо бошанд, бевосита ба мафҳум алоқаманд мебошанд. Тафаккур чун воситаи инкишофи семантика кушод ва саҳеҳ хизмат мекунад. Вале роли тафаккур дар инкишофу тараққиёти маънои грамматикӣ, гуфтан мумкин аст, ноаён, пӯшида аст. Масалан, олимону шоирон калимаро тағир дода мефаҳманд, ки чӣ ҳодиса рӯй медиҳад, ба калима чӣ таъбири маъноӣ рӯй дод. Вале инро дар хусуси маънои грамматикӣ гуфтан мумкин нест. Ба маънои грамматикӣ шахси алоҳида назорат карда наметавонад. Маънои грамматикӣ натиҷаи абстракцияи фикр (аслан фикри ҷамъият) мебошад. Маънои грамматикӣ натиҷаи ҳулосабарории амалӣ-стихиявии маънои лексикӣ мебошад.

Ғайр аз ин тафаккур дар интиҳоби воҳидҳои забон барои нутқ ёрии калон расонида, чун восита хизмат мекунад. Гуянда ҳама гуна калима ва ё модели ҷумларо истифода набурда, фақат ҳамоношро интиҳоб мекунад, ки фикр онро талаб кардааст. Пас тафаккур ба ташаккул ва бандубасти нутқ назорат мекардааст. Ин гуна назорат чӣ андоза қатъӣ бошад, нутқ ҳамон дараҷа аниқ ва ифоданок мешавад.

Аз гуфтаҳои боло маълум шуд, ки маънои забонӣ ҳамчун мундариҷаи воҳиди забон ба ду гурӯҳ — маънои лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо мешавад. Инҳо ба қулӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Фарқи онҳо ин аст, ки маънои лексикӣ бо калимаи ҷудогона (баъзан гурӯҳи калимаҳо — синонимҳо) вобаста бошад, маънои грамматикӣ на ба калимаи ҷудогона ва ё гурӯҳи калимаҳо, балки умуман ба забон вобаста мебошад. Ҳама гуна маънои лексикӣ ба воситаи маънои умумии грамматикӣ зоҳир ме-

шавад. Пас, маънои грамматикӣ воситаи пешниҳодкунандаи маънои лексикӣ мебошад.

Маънои грамматикӣ чун мафҳуми умумигардида ва асосӣ барои тамоми аъзоёни ҷамъият ҳатмӣ мебошад, вале дараҷаи истифодаи маънои лексикӣ гуногун буда, ба дониши махсус, ба лугатдонӣ ва инчунин ба шиносӣ бо услубҳои гуногуни забон вобаста мебошад. Вариантоқӣ ва ҷиҳати синонимии маънои лексикӣ нисбат ба маънои грамматикӣ хеле васеъ ва гуногун аст. Ба лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо кардани маънои забонӣ нишонани алоқаи зич доштани онҳо мебошад.

Қалимаҳо маънои асли ва маҷозӣ доранд. Маъно ва пайдоиши баъзе қалимаҳо муайян карда шавад, гуруҳи дигарро муайян намудан аз имкон берун аст. Қалимаҳо хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд, категорияҳои грамматикӣ, ки ифодакунандаи маънои грамматикӣ мебошанд, хусусияти универсалӣ доранд, ки онро дар аксари забонҳои дунё мебинем.

Дар забон на танҳо истилоҳҳо якмаъно мешаванд, балки қалимаҳои муқаррарӣ ҳам ин гуна хусусият доранд. Албатта, ин гуна қалимаҳо нисбат ба қалимаҳои сермаъно камтаранд.

ЗАБОН ВА ҶАМЪИЯТ

Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи зич дорад, зеро вай ба тӯфайли ҷамъият вучуд дорад. Ҷамъият ҳам бе забон вучуд надорад, яъне ҷамъияти безабон намешавад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои мураккаб ва гуногунпаҳлуи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯ масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихӣ одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабаби иҷтимоии фарқи структурии забонҳо, функцияҳои услубҳои забон, таъсири шууроноӣ мақсадноки ҷамъият ба забон, вобастагии ҷамъият аз забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Аз рӯи табиати худ забон ҷамъиятӣ мебошад. Ба ин ҳам вазифа, ҳам роль ва ҳам талабот ба он шаходат медиҳад, аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро нишон медиҳанд. Ҳатто забоншиносони идеалист ва философҳо аз қабилҳои Гумбольдт, Гегель, Сепир ва Уорф ба ҷамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд. Аксари забоншиносони советӣ дар ҳамин ақидаанд. Ба фикри онҳо, функцияи муносибат вазифаи марказӣ ва аввалиндараҷаи забон мебошад ва ин вазифа дар адои функцияҳои дигари забон аз қабилҳои таъсиррасонӣ, ахбор додан, ба шакл

даровардану ифода намудани фикр ёрӣ мерасонад, зеро муносибати байни одамон намебуд, ифодаи фикр ҳам зарурат намедошт. Фалсафаи марксистӣ роли халқунанда бозидани муносибати меҳнатии одамонро дар ташаккул ва тараққиёти забон кайд мекунад.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосии назарияи забоншиносӣ буда, онро социолингвистика меомузад.

Забон ва фаъолияти нутқкунӣ. Забонро бе фаъолияти нутқкунӣ тасаввур кардан мумкин нест, зеро он дар натиҷаи нутқ такмил меёбад, тараққӣ мекунад. Забон натиҷаи фаъолияти одамоч мебошад. Фаъолияти нутқкунӣ ду ҷиҳат дорад: а) индивидуалӣ-психикӣ ва б) объективӣ-иҷтимоӣ. Фаъолияти нутқкунӣ пеш аз ҳама муносибати одамон ба ҳамдигар ба воситаи забон мебошад ё ки амали (акти) коммуникативист. Ин амалиёт бештар дар шакли диалог ба амал меояд.

Амалиёти нутқ ва қобилияти забондонии гӯянда хусусияти психофизикӣ дорад, вале ин нишонаи индивидуалӣ будани фаъолияти нутқкуниро намефаҳмонад, зеро вай моҳиятан ҷамъиятӣ аст. Забон компоненти асосии нутқкунист. Нутқ структураи муайян дорад, ки вай ҳоси ҷамъият мебошад. Одамон барои сухандонии худро нишон додан ва ё забонро аз нав барқарор кардан не, балки барои ифодаи ахбори ғайризабонӣ гап мезананд. Онҳо воситаҳои забониро барои ифодаи фикр, ҳиссиёт истифода мекунанд ва баробари ин ба шаклу тарзҳои ифода низ диққат медиҳанд.

Дузабонӣ. Дузабонӣ низ психофизикӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Алоқаҳои забонӣ, омезиши забонҳо ва муносибати забонҳо яке аз шартҳои инкишофи забонҳо мебошад. Дузабонӣ (билингвизм) яке аз шаклҳои инкишофи забонҳо дар забоншиносии назариявӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад. Дарачаи азҳудкунии забонҳо гуногун мешавад, дарачаи олии он забони дуюмро забони модарӣ донистани (шуморидани) гӯянда мебошад. Билингвизм калимаи латинӣ буда, аз ду ҷузъ — би (ду) ва лингуа (забон) таркиб ёфтааст ва маънояш дузабонӣ мебошад. Агар шахси ҷудоғона ду забонро донанд, билингвизми индивидуалӣ ва агар гуруҳи одамон бо ду забон гап зананд, билингвизми умумӣ меноманд.

Дузабонӣ ва шаклҳои он ба шароити конкретӣ-таърихии тараққиёти халқҳо ва сохти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданӣ-сиёсии онҳо вобаста мебошад. Ҳаминро ҳам бояд кайд кард, ки на танҳо шахсони ҷудоғона, балки табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва ҳатто халқҳои ҷудоғона хусусияти дузабонӣ пайдо карда метавонанд. Дар ин ҳолат билингвизми пурра ва ё милли мегӯянд. Дузабонӣ ба ҳамаи давраҳо хос бошад ҳам, дар давраи Таҷаддуд инкишоф меёбад, зеро дар ин давра забонҳои нав ба нав маълум мешавад ва инчунин баъзе забонҳои адабӣ-китобӣ функцияҳои махсусро (ба ҷо овардани ибодат, корҳои давлатӣ, фаъолияти илмӣ ва ғайра) адо менамуданд. Ин забонҳо вазифаи

байналмиллалиро адо менамуданд. Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитой, дар Европа лотинӣ, дар як қатор халқҳои славян славянӣ динӣ (церковнославянский) ҳамин гуна вазифа доштанд. Дар аввалҳо дузабонӣ маҳдудияти иҷтимоӣ дошт, зеро баъзе намоёндагони синфҳои доро, инчунин намоёндагони дин, дипломатҳо, олимони ду забонро медонистанду ҳалос.

Дузабонӣ дар замони мо шакли умумӣ гирифтааст. Ин ҳодисаро дар байни халқҳои Америкаи лотинӣ, дар Бельгия, Швейцария, Англия, Франция, Америка, Ҳиндустон, мамлакатҳои араб мушоҳида кардан мумкин аст. Дузабонӣ ба мамлакатҳои мо низ хос аст. Аксарияти миллату халқияти мамлакатҳои мо баробари забони модарии худ забони русиро низ медонанд, яъне дар мо билингвизми умумӣ мушоҳида мешавад.

Омӯзиши ҳодисаи дузабонӣ ва намудҳои он шаходат медиҳад, ки дузабонӣ ду навъ мешавад: иртиботӣ (контракти) ва ғайрииртиботӣ. Иртиботӣ дар ҳолати яққоя, алоқамандона зиндагӣ кардани ду халқ ба вучуд меояд. Ин намуд устувор ва доимӣ буда, аз насл ба насл мегузарад ва яке аз асосҳои омезиши забонҳо мегардад. Ин навъи билингвизм ба республикаи мо ҳам хос аст, зеро дар территорияи он халқиятҳои зиёде аз қабилҳои бадахшонӣ — шугъонӣ, рӯшонӣ, ишқошимӣ, язғуломӣ, сариқӯлӣ ва инчунин яғнобӣ ва қисман ўзбекҳои қирғизӣ баробари забони модарии худ аз забони тоҷикӣ истифода мекунанд. Дар ин ҳолат забони тоҷикӣ функцияи байналмиллалиро адо мекунанд. Албатта, намунаи барҷастаи забони байналмиллалӣ забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад, чунки бо ин забонҳо халқу миллатҳои зиёде гуфтугӯ мекунанд.

Ғайрииртиботӣ гуфта ҳамон ҳодисаро меноманд, ки забони халқи дигарро махсусан меомӯзанд. Масалан, забонҳои англисӣ, испанӣ, немисӣ, русӣ, франсузиро ҳамчун забонҳои хусусияти умумичаҳонӣ дошта дар мактабҳои мамлакатҳои гуногун меомӯзанд.

Вақте ки масъалаи дузабонӣ (билингвизм) ба амал меояд, забони модариро фарқ ва аниқ кардан (дар ҳолате ки ҳар ду забонро баробар медонанд) шарт аст, яъне қадоме аз забонҳои забони модарӣ шуморида мешаванд. Забони модарӣ гуфта ҳамон забонро мегӯянд, ки шахси конкрет ва ё коллективи одамонро ба дараҷаи бояду шояд медонанд, бо он озод ва ғаълона гап мезананд, дар тамоми шароитҳо (на танҳо гап мезананду мефаҳманд, балки фикр мекунанд) бо он сухан мекунанд. Забони модарӣ забонест, ки бо он ҳамеша дар ҳама гуна шароит фикрро ифода кардан мумкин аст. Агар ин ё он шахс ду ва ё зиёда забонро як хел донанд, он гоҳ забони модарӣ гуфта, забони миллатро меноманд.

Доир ба дузабонӣ ягонагии фикр нест. Баъзеҳо ҳамон вақт дузабонӣ мешуморанд, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, вале ба фикри гурӯҳи дигар, забони дуюмро дониш ва каму беш гап задан ҳам қифоя. Профессор Ханазаров К. Х. ду тарз

фаҳмидани билингвизро нишон медиҳад. Аз ҷиҳати лингвистӣ гирем, ҳамон вақт дузабонӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, аз нуқтаи назари социологӣ бошад, як хел донишмандон ҳар ду забон шарт нест.

ЗАБОН ҲАМЧУН НОРМАИ ИҶТИМОИ — ТАЪРИХИ

Ҳар як забон дар давраҳои гуногуни таракқиёти ҷамъият як меъёри муайян дорад. Албатта, фаҳмиши меъёр дар давраҳои гуногун як хел нест. Нормаи забон танҳо дар халқҳои ба вучуд меояд, ки хат доранд. Нормаи забон ҳамчун ҳодисаи конкретӣ-таърихӣ дорои се хусусият мебошад: интиҳобӣ, устуворӣ ва ҳатмӣ будан.

Нормаи забон аз забон он чизҳои интиҳоб мекунад, ки хусусияти умумӣ дорад. Хусусияти интиҳобӣ нормаи забонро мураккаб, зиддиятнок ва инкишофёбанда мегардонад. Баробари ин нормаи забон устувор аст, зеро вай дар майнаи ҳар як соҳиби забон ҷой гирифтааст, аз ин рӯ умумист. Ҳамин хусусияти устуворист, ки нормаи забон аз насл ба насл мегузарад, ба замону макон ва мансабу дониши одамон нигоҳ накарда, фаъолияти нутққунии онҳоро муттаҳид мегардонад. Ҳамин устуворист, ки анъанаҳои забон нигоҳ дошта мешаванд ва охира маданияти нутқ инкишоф меёбад.

Он қонуни қоидаи забоние, ки ҷамъият қабул кардааст, дуруст буда, барои аъзоёнаш ҳатмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, нормаи забонӣ гуфта маҷмӯи хеле устувори элементҳои анъанавии системаи забонро меноманд, ки таҷрибаи забонии ҷамъият таърихан онҳоро ҷудо карда, дар худ мустаҳкам ҷой додааст.

Азбаски забон бисёрвазифа аст, таҷрибаи забонии ҷамъият, ки нормаи забон бо он мустаҳкам карда мешавад, яқхела нест, нормаи забон ягона намешавад. Вай чунин намудҳо дорад: узус, забони адабӣ ва услуби забон.

Узус шакли муқаррарии мавҷудият ва вазифадории забон мебошад. Ба ин тамоми навъҳои гуфтугӯӣ ва ҳатто диалекту жаргон дохил мешавад.

Таъбири нормаи забон на танҳо ба давраи замон, балки ба шароити иҷтимоии одамон низ вобаста мебошад. Инро дар ҳолати мавҷуд будани нормаи ягона ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. **Узус ва ё шакли муқаррарии забон дар диалектҳои маҳаллӣ ва иҷтимоӣ** ҳам аз ҳамдигар фарқ мекунад, чунки шароити зисту зиндагонӣ ҳатман таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, ду намуди диалектро — маҳаллӣ ва иҷтимоӣ, фарқ кардан шарт аст. Диалектҳои маҳаллӣ тамоми аҳолии ин ё он территорияро муттаҳид мекунад, ҷиҳатҳои овозӣ, лексикӣ ва грамматикӣ махсус дорад, вале диалектҳои иҷтимоӣ бошад, системаи лексикӣ махсус дошта, ғуруҳи муайяни одамонро дар бар мегирад.

Истифодаи чамъияти забон пеш аз хама ба инкишофи нормай адабии он, ки бевосита ба инкишофи ичтимоӣ-иктисодӣ ва маданӣ-сиёсии чамъият, инчунин ба амал омадани забонҳои байналхалқии истифодаи махсус — илмӣ (аз қабилӣ лотинӣ, санскрит, арабӣ), динӣ (лотинӣ, забони қадимаи юнонӣ, славянӣ ва арабӣ) алоқаманд мебошад, вобастааст.

Дифференциацияи (фарқи) ичтимоии забонҳо ба мавҷудияти вариантҳои забон, хусусан таркиби луғавии он, ки ба табақа, гурӯҳ ва синфҳои чамъиятӣ вобаста мебошад, алоқаманд аст. Аз вариантҳои забонӣ арго, жаргон ва забонҳои профессионалӣ хуб омӯхта шудаанд.

«Забонҳои» профессионалӣ, албатта, забони махсус набуда, ба истифодаи системаи лексии калимаҳо, ки ин ё он табақа ва ё гурӯҳҳои ичтимоӣ (аз қабилӣ мохигирон, шикорчиён, косибон...) истифода мебаранд, вобаста мебошад. Дар ҳақиқат, намояндагони ҳар як қасбу қор аз калимаҳои худӣ истифода мебаранд, вале истифодаи он калимаҳо ба мавҷудияти забони махсуси онҳо далолат намекунад.

Жаргон ҳам ба гурӯҳи ичтимоии одамони аз ҷиҳати истехсолот муттаҳид, ҳам яққоя вақт гузаронанда (асқарон, допишчӯён, варзишгарон) хос мебошад. Аз жаргон синфҳои ҷудогона низ истифода мебаранд. Масалан, дворянинҳои рус дар охири асри XVIII забони русиву французиро бо ҳам омехта карда гап мезаданд.

Бояд қайд кард, ки жаргон яке аз намӯдҳои диалекти ичтимоӣ мебошад. Одатан диалектро ба ду гурӯҳ — маҳаллӣ ва ичтимоӣ, ҷудо мекунад. Ақидаи олимони доир ба диалекти ичтимоӣ гуногун аст. Баъзан худӣ шакли мавҷудияти забонро диалекти ичтимоӣ номанд (Жирмунский В. М.), ақсар ба он жаргон, арго ва «забони шартӣ»-ро дохил мекунад.

Вазифаи диалектҳои ичтимоӣ ба шахсоне, ки гурӯҳи ичтимоии одамон ва ё гурӯҳи қасбиро ташкил медиҳанду манфиати қасбӣ, ичтимоӣ-табақагӣ, синну сол, маданӣ-эстетикӣ онҳоро муттаҳид намудааст, чун воситаи муносибат хизмат мекунад. Диалектҳои ичтимоӣ дар заминаи забони умумӣ (забони адабӣ, диалектҳои маҳаллӣ, забони умумихалқӣ) вучуд доранд ва ба он ёрӣ мерасонанд.

Ба диалектҳои ичтимоӣ инҳо дохил мешаванд:

1) «Забонҳои» қасбӣ, аниқтараш системаи лексии мохигирон, шикорчиён, қуллон, дуредгарон, мӯзадӯзон, чармгарон ва қасбҳои дигар.

2) Забонҳои гурӯҳӣ ё ки жаргон. Ба ин гуфтугӯи хоси талабагон, допишчӯён, варзишгарон, ақсарон дохил мешавад, ки ба коллективи ҷавонон хос аст.

3) Забонҳои шартӣ (арго) қосибон — мардикорон, савдогарон ва табақаҳои ба онҳо наздик.

4) Жаргони (арго) қаллобон, муртадҳо.

«Забонҳои» қасбӣ воситаи ёргирасони забони умумӣ (забо-

ни адабӣ ва диалекти маҳаллӣ) мебошад. Дар ҳаёт касбу кор зиёд аст, ҳамаи онҳо системаи лексикии ба худ хос доранд, ки ба намояндагони касбҳои дигар аксар номафҳум мебошад ва аз ин рӯ, онҳо истифода намебаранд. Масалан, баҳрнавардон ошпазро **кок**, занбӯриасалпарварон занбӯрҳои қорӣ, асалдехро **матка**, дуредгарон калимаҳои **искана**, **парма**, **пайтеша**, **шоқулро** истифода мебаранд. Дехқонон зиёда аз 30—40 навъи харбуза, зиёда аз 100 намуди ангурро фарқ мекунанд ва ҳар яки онҳо ном дорад.

Албатта, инҳо ба ном забон шуморида мешаванд, зеро як миқдор калимаҳои хоси ин ё он касбу кор дар алоҳидагӣ бери калимаҳои умумистеъмоли ва грамматика забонро ташкил дода наметавонанд.

Жаргони гурӯҳи муайяни ҷавонон аз «забони» касбӣ фарқи калон дорад, чунки соҳибони жаргон ба мисли косибон барои ифодаи мафҳумҳои хоси худ калимаи ҷудогона надоранд. Соҳибони жаргон — ҷавонон, барои ифодаи мафҳумҳои ҷудогона аз калимаҳои умумистеъмоли истифода мебаранд. Он калимаҳои ба маънои аслиашон не, балки ба маънои маҷозӣ кор мефармоянд. Дар ин ҳол калимаҳои хусусиятҳои экспрессивӣ мегиранд. Масалан, **малах** ва **лой** калимаи умумистеъмолиест ва маънои аслии онҳоро ҳар як соҳиби забон медонад. Ин калимаҳои дар забони дуздон ба маънои **пул** кор фармуда мешавад. Дар забони русӣ «ширман» дузди қиса, «банчик» дузди вокзал, «майданщик» дузди поезд аст. Жаргон чизи сохта аст, онҳоро соҳибонашон меофаранд.

Арго ё ки забони шартӣ гуфта системаи лексикии калимаҳои меноманд, ки асосан ба мақсади пинҳон, махфӣ нигоҳ доштани сирри худ истифода мебаранд. Ин ба гурӯҳи ё ки табақаи муайяни одамон хос аст, ки онҳо бошуурона худро аз ҷамъият, аз дигарон ҷудо карда меистанд. Онро гурӯҳи ночизи одамон ҳангоми ба даст даровардани ягон чиз берун аз хона, оила ба кор мебаранд. Аргоро бо мақсадҳои гуногун — махфӣ нигоҳ доштани машғулият ва ё касби худ (роҳҳои истеҳсол), пинҳон доштани мақсад ҳангоми овозагардӣ ё дар назди соҳиби хона ва ё нишон додани забондонии худ истифода мебаранд. Аз арго косибон — ҳаммолон, дӯзандагон, оҳангарон, бофандагон, сарроҷон, танӯрсозон, шишагарон, духтурони хайвонот, аробакашон, андовачиён, рангуборчиён истифода мебаранд. Забони занону духтарон, мардону ҷавонро, ки дар байни халқҳои гуногун кор фармуда мешавад, ба ҳамин гурӯҳ дохил кардан мумкин аст.

Забони адабӣ дар давраи забони халқият ҳам ба вучуд омада метавонад, вале асосан баъди пайдоиши миллат ба амал меояд. То пайдоиши миллат забони адабӣ дар он халқҳо ба амал омадааст, ки таърихи дуру дароз дошта, соҳиби хату алифбо буданд ва инчунин халқи тараққикарда шуморида мешуданд. Ба ин халқҳои қадимаи ҳинд, юнон, араб, форсу тоҷик, рус, гурҷиву арманӣ ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Забони адабӣ шакли таърихан қор кардашуда ва намунавии забони халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳамчун шакли олии забон бо боигарии таркиби луғавӣ, бо сохти грамматикӣ ба тартиб овардашудаи такмилёфта (албатта, бо қонуну қоидаҳои аниқе орфографию китобатӣ) ва инчунин бо системаи инкишофёфтаи услубҳо аз навъҳои дигари забон фарқ карда менегад. Вай аломатҳо ва хусусиятҳои бехтарини забони умумиро дар худ таҷассум мекунад, бинобар он вазифааш муттаҳид намудани тамоми аъзоҳои халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳам инкишоф меёбад, тараққӣ мекунад, вале хусусияти умумиаш он аст, ки дар ҳамаи шароит ба тамоми аҳоли як хел, баробар хизмат мекунад. Забони адабӣ дорони аломатҳои зерин аст:

1) Шакли ҳатмӣ хаттӣ. Ин дар забонҳо як хел намешавад, вале хоҳу ноҳоҳ забони адабию ба вучуд меоварад.

2) Барои тамоми соҳибони забон ҳатмӣ будани он. Нормаи забони адабӣ хусусияти умумӣ дорад, ки инро шаклҳои дигари забон — вариантҳои маҳаллӣ, иҷтимоӣ ва функціоналӣ надоранд.

3) Забони адабӣ дар тамоми жанрҳо як хел истифода мешавад.

Маълум аст, ки забони адабӣ хаттӣ мешавад, вале ин маънои онро надоранд, ки онҳо як чизанд. Ҳама гуна чизи навишташуда забони адабӣ шуда наметавонад. Забони адабию дар ду шакл вучуд дорад: хаттӣ ва шифоҳӣ.

Забони адабӣ на танҳо забони китобат (адабиёти бадеӣ, тадқиқотҳои илмӣ, газетау журналҳо), балки забони гуфтугӯи намоёндагони муассисаҳои давлативу ҷамъиятӣ, мактабу театр, радиову телевизион мебошад. Аз забони адабии гуфтугӯӣ дар зиндагиву майшат низ истифода мешаванд. Албатта, байни ин ду навъи забони адабӣ — хаттиву гуфтугӯӣ, фарқи услубиву структурӣ дида мешавад. Шакли хаттӣ он ба интиҳоби махсуси калимаҳо, грамматикаи сайқалёфта ва тартиби калимаҳо қатъӣ риоя карданро талаб мекунад. Дар баъзе забонҳо байни ин ду навъи забони адабӣ фарқи қиддӣ мушоҳида нашомад, дар баъзеи дигараш (масалан, забонҳои чехӣ, хитойӣ, японӣ, ҳиндӣ, арабӣ) фарқ қалон аст.

Одатан забони адабию бо диалект ва ё забони умумихалқӣ муқобил мегузоранд, зеро забони адабӣ нормаи ҳатмӣ ва қатъӣ дорад. Ин норма устувор ва қўхнапараст мебошад. Ба гуфтаи академик Щерба Л. В., «Моҳияти забони адабӣ дар устуворӣ ва анъанавӣ будани он аст». Нормаи забони адабӣ ба узус, яъне истифодаи умумихалқии калимаҳо тақвия мекунад, ки онро қисми маълумотноқи ҷамъият маъқул мешуморад. Вариантноқӣ ба гуфтугӯӣ бештар хос аст. Масалан, китобро //китоба ё ки рафта истодаем //рафсодем ва ғайра.

Нормаи забони адабӣ бо тавассути осори адибон, ходимони

давлатӣ, олимон, муаллимон ба забони умумихалкӣ таъсир мерасонад.

Азбаски нормаи забони адабӣ бештар ба туфайли адибон ва асарҳои онҳо ба ҷамъият ва забони умумихалкӣ мегузарад, баъзеҳо забони адабӣ ва забони асарҳои бадеиро як чиз мешуморанд, ки дуруст нест, зеро дар забони асарҳои бадеӣ на танҳо нутқи адабии ба норма даромада, балки услуби фардии ҳуди адиб, нутқи қаҳрамонони асар, ки гоҳо ба қонуни қоидаҳои нормаи забони адабӣ риоя намеkunанд, мушоҳида мешавад. Ғайр аз ин забони адабӣ на танҳо воситаи бадеии инъикоси ҳақиқати объективӣ ва таъсири эмоционалӣ расонанда, балки ҳамчун воситаи муносибат дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ мебошад. Баробари ин забони адабӣ дар ташаккули услубҳои гуногуни забон роли қалон мебозад, ки онро дар соҳаҳои хеле гуногуни муомилот истифода мебаранд.

Услубҳои забон ин навъҳои коммуникативӣ ва функционалии нормаи забон мебошад. Услубҳои забон аз нормаи забони адабӣ бо он фарқ меkunанд, ки вай хусусияти умуминистеъмолӣ надорад, баъзан аз қонуни қоидаҳои муқаррарии забон мебарояд. Услуб низ баъди пайдоиши хат ба амал меояд, вай забони хаттиро бо гуфтугӯӣ, нутқи хаттию шифоҳиро бо ҳам муқобил мегузорад. Пайдоиши забони назм, гуфтугӯӣ ва шевагӣ ҳам ба услуб вобаста мебошад.

Доир ба услубҳои забон фикри ягона вучуд надорад, чунки олимон онро аз тарафҳои гуногун тадқиқ намудаанд. Дар масъалаи услубҳои забон Ломоносов, Винокур, Щерба, Шарл Балли, Виноградов ақидаҳои худро доранд. Ломоносов услубро ба жанрҳои адабиёт вобаста карда бошад. Балли ва Винокур онро ба воситаҳои экспрессивии забон дар нутқ алоқаманд меkunанд. Академик Щерба услубҳои забонро ба истифодаи синонимии қалимаҳо вобаста намудааст. Виноградов дар зери мафҳуми услуб ҷиҳатҳои функционалии системаи воситаҳои забониро мефаҳмад. Бояд қайд кард, ки ҳар яке аз онҳо вобаста ба роҳи пешгирифтаи худ ҳақ буданд, зеро воситаҳои мавриди тадқиқ интиҳоб намудани онҳо дар забон мавҷуданд. Бо вҷуди гуногунфикрӣ дар ақидаи ин олимони ягонагӣ ҳам ҳаст. Ҳамаи онҳо, аз як тараф, услуби забону нутқро фарқ меkunанд, чунки намудҳо, типҳо ва вариантҳои материали забонӣ ва роҳҳои истифодаи онро қайд намудаанд. Аз тарафи дигар, алоқани байни услубҳои забон ва истифодаи воситаҳои забониро нишон додаанд.

Ҳоло чунин услубҳои забонро қайд меkunанд: саноатӣ-техникӣ, илмӣ, бадеӣ, коргузорӣ, ҷамъиятӣ-публицистӣ ва гуфтугӯӣ-маишӣ. Виноградов В. В. ин услубҳоро бо функцияҳои муносибат, ахбордиҳӣ ва таъсиррасонии забон алоқаманд карда буд. Албатта, функцияи муносибат дар ҳамааш то андозае иштирок дорад. Ҳар яке аз ин услубҳои номбурда хусусияти хоси худро дорад ва бо он аз дигарҳояш фарқ меkunанд. Масалан, барои

услуги илмӣ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои семантикӣ ва инчунин истилоҳӣ ва қолабҳои ҷумлаҳои, ки алоқаи мантикӣ байни муҳокимаҳои қатъӣ ифода қарда тавонад, лозиманд.

Услугҳои забон варианти структурӣ-функционалии забон мебошанд, ки ба намудҳои фаъолияти иҷтимоӣ вобаста буда, бо ынтиҳои махсуси системаи устувор ва истифодаи материалҳои забонӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Услуг ҳодисаи структурӣ набуда, балки функционалӣ мебошад, зеро бе ин услуги забон вучуд надорад.

Ҳоло дар забоншиносӣ асосан ба услугиҳои хаттию гуфтугӯӣ ва бадеию илмӣ диққат медиҳанд.

Услуги хаттӣ ва гуфтугӯӣ. Маълум аст, ки забон воситаи умумӣ ва ягонаи алоқаи байни одамон мебошад. Забон чун воситаи алоқа дар фаъолияти гуногунсоҳаи одамон хизмат мекунад ва баробари ин вобаста ба замону шароит то андозае ба тағйирот дучор мешавад. Он забонҳои, ки шакли хаттӣ доранд, бо осонӣ фарқи байни забони хаттиву гуфтугӯиро хис мекунад. Доир ба фарқи байни ин ду намуди забон олимону нависандагон фикрҳои аҷиб гуфтаанд. Масалан, Бернард Шоу гуфтааст, ки «Қалимаи да(ҳа) 50 ва қалимаи не(нет) 500 тарзи ифода дорад, вале мо онро як хел менависем». Ё ин ки нависандаи италяний Эдмондо фарқи забони гуфтугӯӣ ва хаттиро ба роҳи аштану давидан нисбат додааст. Пас маълум мешавад, ки ин ду услуги баёни фикр аз ҳам фарқи қалон доштааст. Дар гуфтугӯӣ роли интонация ниҳоят қалон аст. Барои услуги гуфтугӯӣ аломатҳои зерин характерноканд:

1. Вобаста ба шароит хеле фаровон истифода бурдан аз интонация,
2. Нисбат ба тобиҷат аз конструкцияи пайваст васеъ истифода бурдан.
3. Зиёд истифода шудани ҷумлаҳои нопурра.
4. Ба маънои махсус қор фармудани баъзе қалимаҳо.
5. Баъзан аз имову ишора, аз шеваю лаҳҷа ва ҳатто жаргон истифода бурдан ва ғайра.

Барои услуги хаттӣ аломатҳои зерин хосанд:

1. Бо тартиби қатъӣ ва мантиқан дуруст нақл ва ё баён қардан.
2. Аз алоқаи пайвасту тобеъ бисёр истифода бурдан.
3. Хеле аниқ фарқи қунонидани воситаҳои лексикӣ (масалан, синонимҳо).
4. Ба аъънаи пешинаи забон (қадима) вобаста будан ва ғайра.

Ин аломатҳои, ки ба ин ё он услуб нисбат дода шуд, фақат хоси яке аз онҳо набуда, дар ҳар ду услуб ҳам мушоҳида мешавад, танҳо дар яке зиёдтару дар дуюмӣ қамтар, бинобар ин онҳо нисбианд. Вобаста ба шароит ва даври замон ин услубҳо ба ҳам таъсир мерасонанд, зеро онҳо услубҳои гуногуни як забон мебошанд.

Услуги бадеи ва илми. Забони асарҳои илми ва ҳам забони адабиёти бадеи то андозае аз ҳам фарқ мекунанд. Мақсади ҳам илм ва ҳам санъат, аз ҷумла асари бадеи, доништан ва аз худ кардани ҳастӣ, табиат ва одамизод бошад ҳам, онро бо роҳ ва воситаҳои гуногун ба даст меоранд. Забон барои адабиёт на танҳо воситаи ифода (мисли илм), балки материалест, ки бо тарзи махсус баён ва ифода мегардад. Дар асарҳои бадеи образҳо ва маъноии маҷозии калимаҳо васеъ истифода мешавад ва дар ин ҳолат пеш аз ҳама ҷи гуна функцияро адо намудани образ ба ҳисоб гирифта мешавад. Саҳеҳ ва возеҳ ифода кардани Пушкин ба ҳар ду услуб ҳам ба забони илми ва ҳам бадеи хос меодад, вале ифоданокӣ ва образнокӣ бештар хоси забони бадеи мебошад. Барои услуб қадом ва ҷи гуна функцияро адо намудани образнокӣ муҳим мебошад, зеро онро дар услубҳои гуногун мушоҳида кардан мумкин аст.

Терминҳо (истилоҳҳо) дар услуги асарҳои илми як маъноро ифода мекунанд, вале онҳо дар асарҳои бадеи чанд маъно ва ҳатто ба маъноии маҷозӣ омада метавонанд. Баъзан вобаста ба услуб ин ё он калима ҳам ба мафҳуми термин ва ҳам ба маъноии умумихалқӣ омада метавонад. Дар ҷой гирифтани калимаҳо дар ҷумла, истифодаи калимаҳои ба маъноии маҷозӣ омада, истифодаи санъатҳои бадеи ва маънави низ байни ин услубҳо фарқи калон мушоҳида мешавад. Дар услуги адабиёти бадеи истифодаи нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда хеле фаровон бошад, дар услуги илми ба ҷои он иқтибос бештар истифода бурда мешавад.

Ҳамин тариқ, услуги забони ин навъҳои забони умумихалқӣест, ки таърихан ба амал омада, маҷмӯи муайяни аломатҳои забониро дар бар мегирад. Баъзе аз ин аломатҳо хоси ин ё он услуб бошад, баъзеи дигараш ба ҳамаи услубҳо хос мебошад.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Услубҳои забонро инкор кардан мумкин нест, зеро мавҷудияти онҳоро функцияи коммуникативии забон ва таърихи он нишон медиҳад.

2. Ин ё он категорияи услубӣ вобаста ба услубҳои забон маъноҳои гуногунро ифода қарда метавонад.

3. Услубҳои забонро бо жанрҳои адабиёти бадеи (ҳикоя, роман, очерк, назму наср) ва ё бо услубҳои нависандагони ҷудогона омехта кардан нашоёд. Ҷор услуги забон — ҳатти ва гуфтугӯӣ, илми ва бадеиро фарқ кардан лозим аст.

4. Услубҳои забон вобаста ба вақту замон ва шароит инчунин забони конкрет тағйир меёбанд.

5. Мавҷудияти услубҳои забон забони умумихалқиро инкор накарда, балки дар заминаи забони умумихалқӣ вучуд доштани онҳоро нишон медиҳад. Ҷар яке аз услубҳои забон ҳамчун навъи ҷудогонаи забони умумихалқӣ намоён мегардад.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки услубҳои забон мувофиқи қонуни дохилии забон инкишоф ва тағйир меёбад. Таърихи услуб-

ҳои забонро аз таърихи забони умумихалқӣ чудо омӯхтан мумкин нест, зеро забони умумихалқӣ манбаъ ва асоси услубҳои забон мебошад.

УМУМИЯТИ ИҚТИМОИ ВА ШАКЛҲОИ ҚАМЪИЯТИ ЗАБОНҲО

Забон ба қамъият хос аст. Мавҷудият ва инкишофи таракқиёти забон бо таърихи қамъият, бо умумияти иқтимоии одамон вобаста аст. Намудҳои умумияти одамон ин қавм (авлод), қабила, халқият ва миллат мебошад. Ҳар яке аз ин намудҳои забонҳои ба худ хос доранд ва он забонҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳам фарқ мекунанд.

Қавму қабила асосан ба қамъияти ибтидоӣ тааллуқ дорад. Маълум аст, ки дар қамъияти ибтидоӣ синфҳои мавҷуд набуданд, аз ин рӯ, диалект ва ё жаргоне, ки ба синфҳои хосанд, дар ин давра мушоҳида намешаванд. Вале дар ин давра забони қалонсолону ҷавонон ва ё занону мардон бо баъзе аломатҳои худ аз ҳам фарқ мекард. Чунин ҳодисаро олимони дар забони халқҳои қафмондаи Африка низ мушоҳида кардаанд. Масалан, дар Маса ном маҳалли Африкаи Шарқӣ мардон ба талаффузи баъзе чизҳои ҳуқуқ доранд, вале ҷавонон ҳақ надоранд ва ё баракс. Маросими гузариш, яъне ҳуқуқдор шудан бо тантана қайд карда мешавад. Чунин ҳодисаро дар гуфтугуи мардону занон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар забони **чикигаи** Боливия мардон ба аввали бисёр исми садонҳо ва ё ҳамсадо илова мекунанд: и-пис -чӯбдаст, у-тамоқас -сағ, н-онеис -одам, вале занон бе ин гуна илова пис, тамоқас, онеис талаффуз мекунанд. Албатта, ин гуна фарқҳои мавҷудияти забони ҷудогона доштани онҳоро нишон намедихад.

Дар аввалҳои қамъияти ибтидоӣ қавмҳои аз рӯи зарурати зиндагӣ аз ҳам ҷудо мешуданд ва дар натиҷа қавмҳои хеле зиёде ба амал меоянд ва ин ба забон то андозае таъсир мерасонад, яъне забони аввалини қавм дар натиҷаи ҷудо шуда мустақил зиндагӣ кардан таъбир меёбад. Агар қавмҳои ҷудошуда дар алоқамандӣ зиндагӣ кунанд, забони қабиларо ба вучуд меоранд ва агар аз ҳам ҷанда шуда, мустақилона умр ба сар баранд, забонҳои ҷудогона ба амал меояд. Умумияти одамон, ки дар як территория зиндагӣ мекунанд, бо як забон гап мезананд ва дар байни онҳо муносибати хоҷагӣ вучуд дорад, қабила меноманд. Аломати асосии онҳо ҳамхунии тамоми аъзоён буд. Дар ҳамин вақт забонҳои хеш пайдо мешавад. Ҳангоми бо ҳам муттаҳид гардидани қавмҳои ҳамхун ва ба амал омадани забони умумӣ забони аввалини онҳо диалектҳои як забони умумиро ба ҳотир меорад. Бояд қайд кард, ки қабилаҳои ҳам аз рӯи зарурат аз ҳам ҷудо шуда, забонҳои ҷудогонро ба вучуд меоваранд.

Дар охири қамъияти ибтидоӣ бо ҳам муттаҳид шудани қабилаҳои хеш ба назар мерасад ва дар натиҷа иттифоқи қаби-

лаҳо ба амал меояд ва ин ба гуфтаи Энгельс асоси ба вучуд омадани халқият мегардад. Фарқи забони қавму қабиларо чунин шарҳ додан мумкин аст:

1. Дар давраи қавм забон чун воситаи муносибат танҳо ба як қавм хизмат кунад, дар давраи қabila вай ба қabila ва ё иттифоқи қабिलाҳо хизмат кардааст.

2. Дар давраи қавм забон таркиби луғавии ғочиз ва грамматикаи оддиву содда дошта бошад, дар давраи дуҷум хеле инкишоф ёфтани онҳо ба чашм мерасад.

3. Дар давраи яқум забонҳои зиёд (аксари забонҳои ҳозира) пайдо шуда бошад, дар охириҳои давраи дуҷум қам шудани миқдори забонҳо мушоҳида мешавад.

4. Дар давраи яқум диалектҳои маҳаллӣ мушоҳида намешавад, дар охириҳои давраи дуҷум, яъне дар давраи забони қabila чунин диалектҳо ба амал меоянд.

5. Ба давраи забони қавм аз як забон ба амал омадани забони зиёде хос бошад, ба давраи забони қabila муттаҳид гардидани забонҳо ва қам шудани шумораи онҳо хос аст.

Забони халқият. Пароканда шудани чамъияти ибтидоӣ, ба амал омадани молиқияти хусусӣ ва давлат халқиятро ба вучуд меоварад. Яке аз роҳҳои пайдоиши халқият ба ҳам муттаҳид гардидани қабिलाҳои хеш ва ҳатто бегона мебошад. Баъзе қабिलाҳои ҷудоғона ҳам ба дараҷаи халқият расиданашон мумкин аст.

Агар халқият бо роҳи яқум — иттифоқи қабिलाҳо ба амал омада бошад асоси забони умумиро забони қабिलाҳои хеш ва, албатта, яке аз қабिलाҳо ташкил медиҳад. Ин забон ба тамоми аҳоли фаҳмо ва умумӣ мебошад. Халқият ва забони ҷунонӣ бо ҳамин роҳ ба амал омадааст.

Агар халқият бо роҳи дуҷум — зӯран яқҷоя қардани қабिलाҳо ба амал ояд, забони қабилани зӯр асоси забони халқият мегардад ва қабिलाҳои дигари бегона ба он омезиш меёбанд. Забони лотинӣ ба ин мисол шуда метавонад. Қабилани лотинҳо қабिलाҳои дигарро зӯран ба худ муттаҳид намуда, забони худро асоси забони халқият гардониданд.

Ба намуди сеҷум — ба дараҷаи забони халқият расидани забони қabila, баъзе халқиятҳои Қавқаз ва забонҳои помирӣ мисол шуда метавонад.

Ба давраи забони халқият диалектҳои маҳаллӣ ва инчунин «диалектҳои синфию» жаргон хос аст. «Диалектҳои синфӣ» ба қуллӣ аз диалектҳои маҳаллӣ фарқ мекунад, зеро он на соҳти грамматикӣ дораду на таркиби луғавӣ. Дар он як гуруҳ қалимаҳои ба қасбу қори он синф хос мушоҳида мешавад, қи вай забонро ташкил дода наметавонад.

Аломатҳои асосии халқият — умумияти забон, территория, ягонагии маданият ва ҳислати маънавии одамон мебошад. Забони халқият, қи хел қи қайд шуд, дар натиҷаи иттифоқи қабिलाҳо ба амал меояд, бинобар он дар ин давра диалектҳо зиёд

мушохида мешаванд. Яке аз онҳо асоси забони халқият мегардад. Сабаби зиёд шудани диалектҳо дар ҷамъияти феодалии соҳти ҳуди ҷамъият мебошад, зеро вай зиёдтар ба территорияҳо ҷудо мешавад. Забони халқият шакли адабӣ-хаттӣ дошта метавонад, вале чунин ҳам мешавад, ки забони бегона (лотинӣ, арабӣ) забони хаттӣ ин ё он халқ мегардад.

Ба вучуд омадани давлат сабаби инкишоф, такмил, тараққи ба мукаммал гардидани забон ва махсусан ба тартиб даромадани хат гардид. Хат пеш аз ҷамъияти синфӣ ҳам мушохида мешуд, вале инкишофу такмили он ба давлату давлатдорӣ алоқаманд мебошад.

Такмили мунтазами истеҳсолот ва инкишофи савдо ба тараққиёти забон таъсири калон расонид. Ғайр аз ин инкишофи адабиёт ва ба ин восита такмил ёфтани забони адабӣ ва инчунин ба амал омадани нашри китобҳо низ ба инкишофу тараққиёти забон сабаб мегардад. Хулоса, забони халқият бо чунин аломатҳо аз давраҳои дигари забон фарқ мекунад:

1. Баробари ташаққули халқият забони умумӣ ва ягонаи халқият низ ба амал меояд. Вай ҳангоми омезиш ғалаба мекунад ва аз ҳисоби забони мағлуб таркиби луғавии худро бой мегардонад.

2. Забони халқият дар натиҷаи иттифоқи забонҳои қabilaҳои зиёди хеш ва инчунин ассимиляцияи забони қabilaҳои бегона ба амал меояд.

3. Забони ягонаи халқият агар ба дараҷаи забони миллӣ нарасад, ҳангоми шикасти давлат диалектҳои маҳаллии он асоси забонҳои нави мустақил шуданаш мумкин аст.

4. Диалектҳои маҳаллӣ дар натиҷаи ҷудо шудани территорияи забони халқият ва инчунин омезиши забони қabilaҳои бегона ба амал меояд. Дар давраи забони халқият диалектҳои маҳаллӣ аз рӯи қabila не, балки территория ба амал меоянд.

5. «Диалектҳои синфӣ» ва жаргон ба амал меояд.

6. Инкишофи истеҳсолот, давлат ва савдо қувваи пешбаранда, инкишофёбанда ва такмилдиҳандаи забон мегардад.

7. Хат ва адабиёт асоси инкишоф ва такмили забон ва инчунин воситаи ба амал омадани забони адабӣ гардидааст.

Забони миллӣ. Забони миллӣ ба пайдоиши ҳуди миллат вобаста аст. Миллат ҳангоми алоқаи иқтисодии одамони бисёрӣ аз рӯи умумияти территория, забон, шуурнокии миллӣ, ки дар ягонагии маданият ва ҳислату характери одамон зоҳир мегардад, ба амал меояд, вучуд дорад ва инкишоф меёбад. Ба гуфтаи В. И. Ленин, «Миллат маҳсули ноғузир ва шакли хатмии тараққиёти ҷамъиятии асри буржуазия мебошад». В. И. Ленин ғалабаи капитализмро бар феодализм ба ҳаракати миллӣ алоқаманд намуда, ин гуна ҳаракатро ба ғалабаи пурраи истеҳсоли молӣ дар бозори дохилии буржуазия, муттаҳидии территорияи аҳолии ҳамзабон ва инкишофи бемайлони он забон ва мавқеи он дар адабиёт вобаста мекунад. Албатта, инкишофи пур-

раи миллат дар чамъияти социалистӣ ба амал меояд, зеро дар ин вақт дӯстии миллатҳову халқҳо, алоқаи интернационалии меҳнаткашон боз ҳам қавитар мегардад.

Ягонагии забон ва инкишофи бемайлони он яке аз аломатҳои асосии миллат мебошад. Хусусияти забони миллӣ ва фарқи он аз забони халқият ҳатмӣ будани шакли адабии ҳатмӣ, мавҷудияти норми муайян мебошад. Забони миллӣ дорои адабиётест, ки ҳисси миллӣ ва шуурнокии миллиро ифода мекунад. Забони миллӣ ин шакли маданияти миллӣ мебошад.

Алоқаи забону миллат конкретӣ-таърихист, чунки роҳҳои пайдоиши забонҳои миллӣ, структураи функционалӣ-услубӣ ва қабатҳои он дар забонҳо гуногун аст. Ҳар як миллат забони худро дорад, вале ин маънои онро надорад, ки он забон аз азал забони он халқ бошад.

Одатан се намуди муносибати забону миллатро нишон медеҳанд:

1. Забони миллӣ дар заминаи забони халқият ташаккул меёбад, аз ин рӯ, забони худӣ, ягона ва такрорнашаванда мебошад.

2. Баъзан ҳангоми ташаккули миллат ва забонҳои миллӣ ин ё он забон асоси забони миллии чандин миллат мегардад. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз бист миллат забони испаниро ба сифати забони миллии худ истифода мебаранд. Забони англисӣ бошад, забони миллии халқҳои Британияи Кабир, Америка, қисман Канада, Австралия ва Зеландияи Нав мебошад. Забони арабӣ дар чанд давлат, забони португалӣ барои халқҳои Португалияву Бразилия забони миллӣ шуморида мешаванд. Албатта, ин забонҳо дар он мамлакатҳо услубҳои хоси худро доранд. Ҳатто америкониҳо забони худро забони махсуси америкой мешуморанд. Ба чанд миллат хизмат кардани як забон ба функцияи чамъиятии он дохил мешавад.

3. Баъзан дар як давлат чанд забон истифода мешавад ва ҳар яке аз онҳо функцияҳои ҷудогонаро адо мекунад. Масалан, швейцариягӣҳо бо чор забон — франсузӣ, немисӣ, италяний ва ретороманӣ гап мезананд. Ин гуна ҳолат муносибати забону миллатро инкор намекунад, фақат фарқ кунонидани мафҳуми забони миллӣ ва давлати гуногунзабона ва дузабонаро талаб мекунад.

Ба забони миллӣ аломатҳои зеринро нисбат додан мумкин аст:

1. Ташаккули забони ягонаи миллӣ ба шароитҳои хоси таърихии пайдоиши ҳар як миллат вобаста мебошад.

2. Инкишофи забони миллӣ то дараҷаи забони адабӣ баъзан дар мубориза ба муқобили забони бегона ва ё забони мурдаи худ, ки дар адабиёт ҳукмрон аст, сурат мегирад. Масалан, дар чандин мамлакатҳои Осиё забони арабӣ ва дар Европа забони лотинӣ ва дар Арманистон забони мурдаи арманӣ ҳукмрон буд.

3. Жаргон ва арго дар байни гурӯҳҳои хурд ҷой дорад.

4. Диалектҳо суст мешаванд ва бо забони милли омешиш меёбанд.

5. Ихтилофи байни забонҳои милли, шикастхӯрии баъзе забонҳо, зӯран паҳн намудани забони миллии халқи тороҷгар дар мамлакатҳои мустамлика мушоҳида мешавад.

ИНКИШОФИ ЗАБОНҲО ДАР ҶАМЪИЯТИ СОЦИАЛИСТИ

Революцияи Қабири Социалистии Октябр дар мамлакате ғалаба кард, ки аз халқияту миллатҳои гуногун иборат мебошад. Халқияту миллатҳои, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистиро ташкил намуданд, аз ҷиҳати маданият хеле гуногун буданд. Баъзе аз онҳо маданияти хеле қадима (тоҷикон, русҳо, украинҳо, арманҳо, гурҷиҳо...) дошта, соҳиби хату адабиёти бой бошанд, баъзе дигарашон ҳатто хату алифбо надоштанд.

Давлати Советӣ аз рӯзҳои аввалини мавҷудияти худ барои саросар саводнок намудани ҳамаи халқияту миллатҳо ва ба ҳамаи воситаи инкишоф додани илму маданияти халқҳои гуногуни Ватанамон кӯшиш менамуд. Ҳоло ба ҳайати СССР 15 республикаи иттифоқӣ, 20 республикаи автономӣ, 8 вилояти автономӣ ва 10 округҳои милли дохил мешаванд. Дар Иттифоқи Советӣ 130 забон мавҷуд аст. Аз ин 70-тоаш соҳиби хат буда, забони адабӣ дорад. Зияда аз 50 халқияту миллатҳо ба туфайли Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд. Дар байни онҳо миллатҳои республикаҳои иттифоқӣ ба монанди қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо, миллатҳои республикаҳои автономӣ (аварҳо, бошқирҳо, бурятҳо, қалмықҳо, кумыкҳо, марийҳо, мордвагҳо, удмуртҳо, чувашу, ёкутҳо), инчунин вилоятҳои автономиву округҳои милли ба мисли мансҳо, ненецҳо, ойротҳо, хакасҳо, чуқкҳо, эвенкиҳо дида мешаванд. Ин халқҳо танҳо ба шарофати Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд. Ҳоло бо 56 забон гуфторҳои радио бурда мешавад.

Дар Иттифоқи Советӣ забони ягонаи давлатӣ нест. Дар ҳар як республика забони миллати асосӣ бояд забони давлатии он шуморида шавад.

Дар моддаҳои 45 ва 159 конституцияи СССР махсус таъкид карда шудааст, ки ҳар як гражданини мамлакати гуногунмиллати мо ҳуқуқ дорад, дар мактаб бо забони модарии худ таълим гирад, ҷобачогузории ҳуҷҷатҳо низ бо забони республикаҳои иттифоқию автономӣ ва ё вилоятҳои автономии округҳои милли гузаронида шавад.

Намунаи инкишоф ва тараққи бемайлони забонҳо дар ҷамъияти социалистӣ яке аз забонҳои Доғистон — забони аварӣ мебошад. Ин халқ баъди ғалабаи РКСО соҳиби хату алифбо гардид. Ҳоло забони адабии бое дорад, ки дар мактабҳо бо он

таълим дода мешавад, бо ин забон китобу маҷаллаҳо ҷоп мешавад ва театри ба номи шоири халқӣ Ғамзат Цадасы намоишномаҳои худро бо забони аварӣ мебарад. Асарҳои Лауреати мукофоти Ленинӣ, шоири номии Доғистон Расул Ғамзатов низ бо ин забон навишта шудаанд. Ҳоло 12 халқияти гуногуни ин республикаи автономӣ аз хати аварҳо истифода мебаранд.

Қирғизҳо ҳам мисол шуда метавонанд. Онҳо фақат ба тӯфайли Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд, соҳиби давлат шуданд ва миллати социалистии қирғизҳо ба вуҷуд омад. Соли 1924 қирғизҳо вилояти автономӣ мешаванд ва ҳамон сол дар асоси графикаи арабӣ алифбои қирғизҳо тартиб дода мешавад. Онҳо соли 1926 соҳиби республикаи автономӣ ва соли 1936 соҳиби республикаи иттифоқӣ мегарданд.

Ҳоло дар мактабҳо бо забони қирғизӣ таълим дода мешавад. Бо ин забон рӯзномаву маҷалла ва китобҳо ҷоп мешаванд, намоишҳои телевизион ва барномаҳои радиои Қирғизистон бо ҳамин забон бурда мешавад. Чингиз Айтматов низ аввалин ҳикояву повестҳои худро бо ҳамин забон навишта, адабиёти қирғизро ба арсаи ҷаҳон баровардааст.

Дар давраи советӣ тамоми халқияту миллатҳо озодии пураи худро ба даст дароварданд. Маданият, санъат, илм ва хоҷагии халқи онҳо бемайлони тараққӣ қарда истодааст. Дӯстии халқҳо боз ҳам мустаҳкам шуд. Ин бошад, ба инкишофи забонҳо ва ба амал омадани лексикаи умумӣ барои тамоми халқҳои советӣ сабаб шуд. Дар ҳамаи ин масъалаҳо роли забони русӣ калон аст.

Забонҳои байналмиллалӣ. Вазифаи аввалиндараҷаи ҳар як забон воситаи алоқа, воситаи муносибати байни одамон мебошад. Баъзе забонҳо (масалан, чехӣ, словакӣ, пашту, шуғнӣ, рӯшонӣ, яғнобӣ...) воситаи муносибати танҳо як халқ ва ё миллат мебошанд, вале баъзе забонҳои ҳам ҳастанд, ки барои чанд халқияту миллат чун воситаи алоқа хизмат мекунанд. Ин гуна забонҳо хусусияти байналмиллалӣ доранд. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз бист халқияту миллат забони испаниро забони миллии худ мешуморанд, забони англисӣ забони миллии миллатҳои англис, америкойӣ, канадагӣ, халқҳои Австралияю Зеландияи Нав ба шумор меравад, забони арабиро як қатор давлатҳои Африка забони миллии худ мешуморанд, забони немисиро австриягӣҳо, забони португалиро бразилиҳо низ забони миллии худ медонанд.

Забони миллии тоҷикӣ низ ҳамин гуна хусусият дорад. Бо забони тоҷикӣ ғайр аз тоҷикон мардумони Бадахшони советӣ: шуғниву рӯшонӣҳо, язғуломӣҳо, ваҳониву ишқошимӣҳо, сарикӯлиҳо ва инчунин яғнобӣҳо низ гап мезананд ва забони миллии тоҷикӣ барои ҳамаи ин халқҳо забони умумии муносибат шуморида мешавад. Ин халқҳо дар оила, дар қору зиндагӣ аз забонҳои худ истифода мебаранд, забони миллии тоҷикӣ барои онҳо забони мактаб, забони матбуот, забони радиову телеви-

зион ва ниҳоят забони муносибат бо халқҳои дигар мебошад, зеро ҳамаи ин халқҳо ҳамроҳи тоҷикон миллати тоҷикро ташкил медиҳанд.

Тараққиёти иқтисодии ҳозира халқ ва миллатҳои гуногунро алоқаманд мекунад, давлатҳои гуногунмиллатеро ба вучуд меоварад, ки умумияти нави таърихӣ нисбат ба миллат қалону васеъ дорад. Халқи советӣ ҳамин гуна умумияти нави таърихӣ мебошад. Заминаи пайдоиши ин умумият ватани социалистии ягона, хоҷагии социалистии ягона, мақсади умумии ягона доштани тамоми халқияту миллатҳои мамлакати мо мебошад. Албатта, халқи советӣ ифодакунандаи ягон миллати нав нест. Ин умумияти нави таърихӣ халқҳо дар натиҷаи таъбироти ҷиддии иқтисодӣ ва маданияи халқу миллатҳои советӣ ба амал омадааст ва он ифодакунандаи ягонагии миллӣ ва интернационалӣ мебошад. Революцияи Қабири Социалистии Октябр ба тамоми халқҳову миллатҳои мамлакати мо имконият дод, то ки иқтисодиёт, илму маданият ва забони худро бемайлони инкишоф диҳанд ва барои гулгулшукӯфии он ҳаракат кунанд. Дар ин давра дӯсти халқҳо боз ҳам мустаҳкамтар шуд, додугирифт ва кӯмаки байниҳамдигарии халқҳои гуногуни Ватанамон боз ҳам васеъ шуд. Ҳамаи ин ба ҳам наздикшавии миллатҳо ва ба амал омадани лексикаи умумӣ барои ҳамаи халқҳои ватани мо сабаб гардид. Ҳамаи ин ба тӯфайли халқи рус ва забони русӣ мумкин гардид. Забони русӣ халқҳоро бо ҳам наздик кард ва воситаи муносибати тамоми халқияту миллатҳои ватанамон гардид. Тамоми халқҳои советӣ онро забони дуҷуми худ мешуморанд. Ба ғайр аз 130 миллион русҳо ҳатто 55 миллион халқияту миллатҳои дигар забони русиро забони модарии худ шуморидаанд ва ё озоду тоза медонанд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки забони байни миллатҳо — забони русӣ забони давлатии халқу миллатҳои дигар шуданаш шарт нест.

Истифодаи забони русӣ чун забони умумии алоқии халқияту миллатҳои гуногуни Ватанамон барои таҷрибаивазкунии байни халқҳо ва шинос шудан ба комёбиҳои маданияту санъати халқҳои Ватанамон ва халқҳои тамоми дунё ва инчунин ба процесси ба ҳам наздикшавии миллатҳо ёри мерасонад.

Воситаи муносибати байни халқияту миллатҳои гуногуни Ватанамон будани забони русӣ маънои онро надорад, ки вай нисбат ба забонҳои дигар бартарии махсус дорад. Баръакс забони русӣ барои боз ҳам инкишоф ва тараққӣ ёфтани забонҳои дигар ёри мерасонад. Дар программаи Ҳизмати Ҷумҳурии Иттифоқи Советӣ, ки съезди XXVII ҚПСС қабул кардааст, дар хусуси забонҳои Иттифоқи Советӣ чунин гуфта шудааст: «Минбаъд ҳам инкишофи озодона ва истифодаи баробарҳуқуқона аз забонҳои модарӣ барои ҳамаи гражданинҳои СССР таъмин карда мешавад. Зимнан дар баробари омӯхтани забони миллии худ омӯхтани забони русӣ, ки мардуми советӣ онро ҳамчун воситаи алоқии байни миллатҳо ихтиёран қабул кардаанд, барои баҳравар

шудан аз комъёбиҳои илму техника, маданияти ватанӣ ва ҷаҳонӣ роҳи васеътар мекушоанд».

Партия ҳаминро ба асос мегирад, ки собитқадамона ба амал баровардани сиёсати миллӣ-ленинӣ, ҳамачониба мустаҳкам намудани дӯстии халқҳо — қисми таркибии такмили социализм, роҳи дар амалияи ҷамъиятӣ санҷидашудаи нашъунамои минбаъдаи Ватани сермиллати социалистии мо мебошад.

Дар шаронти социализм забонҳои миллӣ боз ҳам инкишоф меёбанд, функцияи ҷамъиятии забони адабӣ васеъ мешавад, таносуби байни забони адабӣву услубҳои гуногуни он тағйир меёбад. Таъсири забони адабӣ рӯз аз рӯз зиёд шуда, диалектҳо суст ва нест шудан мегиранд. Ҳам ба нутқи адабӣ ва ҳам забони гуфтугӯӣ лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ-техникӣ, инчунин элементҳои китобатӣ зиёдтар дохил мешаванд.

Таркиби луғавии забони адабӣ боз ҳам бойгар мегардад. Ҳамаи тағйиротҳои дар ҷамъият рӯйдода инъикоси хурд дар забон меёбад.

Сабаби воситаи асосии муносибати байни миллатҳоро халқиятҳои Ватани мо гардидани забони русӣ таърихи мамлакатамон ва таърихи инкишофи забонҳои он мебошад.

1. Забони русӣ забони қисми зиёди аҳолии Ватани мо мебошад, онро украинҳоро белорусҳо хуб медонанд, халқҳои дигари Ватанамон забони русиро забони дуввумини худ мешуморанд.

2. Халқи рус дар ғалабаи социализм роли авангардӣ бозид, ба тамоми халқҳои СССР дар масъалаи иқтисодии маданият ёрии бевосита расонид. Ҳамин чиз ба забони ин халқ ҳам эҳтиром ба вучуд овард.

3. Воситаи асосии муносибати байни халқҳои Ватанамон гардидани забони русӣ роли маданият ва илми халқи рус низ ҳафт, зеро ин халқ дар инкишофи тамоми халқҳои СССР кӯмаки калон расонидааст.

В. И. Ленин орзу мекард, ки тамоми халқҳои Ватанамон ихтиёран забони русиро омӯзанд ва ба ҳамин восита бо маданият ва идеяҳои пешқадами ин халқ ва халқҳои ҷаҳон шинос шаванд. Ҳоло ин орзуи В. И. Ленин ҷомаи амал пӯшидааст, зеро тамоми халқҳоро миллатҳои Иттифоқи Советӣ забони русиро медонанд ва ба воситаи он бо ҳам муносибат мекунанд.

Аз забони русӣ на танҳо дар СССР, балки дар хориҷа ва махсусан мамлакатҳои системаи лагери социалистӣ истифода мекунанд. Раиси ассоциацияи умумичаҳони муаллимони забон ва адабиёти руси солҳои шаст академик Виноградов В. В. 25 сол пештар қайд карда буд, ки забони русиро ба ин ё он андоза қариб 500 миллион одамон медонанд, бо вучуди он ки соҳибони ин забон 150 миллион нафаранд. Пас маълум мешавад, ки омӯзандагону донандагони забони русӣ аз соҳибонаш ҷӣ қадар зиёд аст. Аз забони русӣ пеш аз ҳама халқҳои славян чун воситаи муносибат истифода кардаанд. Аз охири асри гузашта

сар карда дар мактабҳои миёнаву олиҷақат қатор мамлакатҳо ба омӯхтани забони русӣ сар карданд. Оғро дар тамоми университетҳои халқҳои славян, инчунин университетҳои Париж, Вена, Берлин, Гарвард, Калифорния, Чикаго ва ғайра меомӯзанд.

Забони русӣ на танҳо яке аз забонҳои паҳншуда, балки яке аз забонҳои бойтарин ва инкишофёфтатарин ҳам мебошад. Ломоносов М. В. бузургии забони русиро барои халқҳои Европа нишон дода бошад, В. И. Ленин оғро забони нависандагон ва мутафаккирони пешқадами рус шуморида, бузургӣ ва пурқуввати онро қайд мекунад. Ф. Энгельс бошад, забони русиро «яке аз пурқувваттарин ва бойтарин забонҳои зиндаи дунё» мешуморад.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Ҳоло ҳама медонанд, ки забон чун воситаи муносибат ба ҷамъият алоқаманд буда, бе он вучуд надорад. Забон дар ҷамъият пайдо шудааст ва баробари ҷамъият инкишоф меёбад, тараққӣ мекунад. Забоншиносӣ аз аввали пайдоиши худ ба ин масъала диққати ҷиддӣ меод. Забон дар ҳар формацияи ҷамъиятӣ ҳамчун воситаи ҷамъқунандаи донишу таҷрибаи одамон хизмат мекунад ва оғро ба наслҳои минбаъда мегузаронад. Аз ин ҷиҳат ҳама гуна дигаргуниҳои ҷамъият хоҳ вай иқтисодӣ бошад, хоҳ маданӣ ва хоҳ иҷтимоӣ ба забон ҳатман таъсир мерасонад. Албатта, забон ҳам дар навбати худ ба ҷамъият ва инкишофи он ҳамин гуна таъсир расонида метавонад. Шакли адабӣ ва ба норма даромадаи ҳама гуна забон ба муносибат ва маишати одамон таъсири зӯр мерасонад, ба баланд шудани маданияти соҳибонаш ёрӣ расонида, ба барҳам хӯрдани фарқҳои диалектиқӣ кӯмак мерасонад. Қалимаю ибораҳои нав, маъноҳои нав, ки мафҳумҳои навро ифода мекунанд, барои донишмандони ҳақиқати объективӣ, барои фикри худро пурра ва аниқ ифода намудан ёрӣ мерасонанд. Ин аст, ки ба масъалаи муносибати забону ҷамъият олимони гуногун, ҷараёнҳои лингвистӣ диққати махсус дода меоянд. Вале дараҷаи тадқиқ ва маънидодӣ он дар давраҳои гуногун як хел набуд. Дар давраҳои қадим философҳо ин масъаларо вобаста ба пайдоиши забон омӯхта бошанд, дар асрҳои миёна ба он диққат надодаанд, вале дар замони мо ин яке аз масъалаҳои ақтуалӣ ба шумор меравад.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX асосгузори марксизм вобаста ба назарияи коммунизми илмӣ ба масъалаи пайдоиш ва таърихи иҷтимоии забон, роли он дар ҷамъияти тосинфӣ, дар ҷамъияти синфӣ диққати махсус дода, ҳамаи инро бо ҷамъият алоқаманд аз назар мегузаронанд.

Забоншиносони советӣ ба ин масъалаи муҳим диққати ҷиддӣ медиҳанд. Аз рӯзҳои аввали ғалабаи Революцияи Октябрь за-

боншиносони советӣ ба масъалаҳои баъзе функцияҳои иҷтимоии шаҳру кишлок, инкишофи забони русӣ ва забонҳои миллии Ватанамон вобаста ба шароити нав, тартиб додани хату алифбо барои халқҳои бехат, ба амал омадани забонҳои адабии барои як қатор халқҳо ва норми забони адабии диққати махсус ва ҷиддӣ меоданд. Дар масъалаи социолингвистикаи советӣ дар даҳсолаҳои аввал пешравию камбудихо ҷой дошт. Ба ин масъалаи муҳим баъди солҳои панҷоҳ диққати махсус додан гирифтанд. Ҳамаи тағйироти забонӣ ба ин ё он андоза ба ҷамъият вобаста мебошад, зеро забон ҷамъиятро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, муносибати ҷамъият ба забон стихиявӣ ва бошуурона шуданаш мумкин аст. Албатта, ин таъсир бевосита ё ки худ ба худ не, балки дар структураи он ба амал меояд. Моҳияти ҷамъиятии забон ҳамаи функцияҳои забонро муайян мекунад. Инро як қатор забоншиносоне, ки дар масъалаи социолингвистика кор мекунанд, ба мисли Аврорин В. А., Будагов Р. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П., Протченко И. Ф. ва дигарон низ махсус қайд кардаанд.

Инкишофи забонҳо ба таври стихиявӣ низ мешавад, ба ин дифференциацияи территориявии забонҳоро, ки ба дифференциацияи ҳуди ҷамъият вобаста мебошад, овардан мумкин аст. Ба ин масъала К. Маркс ҳам диққат дода қайд карда буд, ки қабिलाҳои обшонаи ибтидоӣ ба территорияҳои васеъ паҳну парешон мешуданд ва дар натиҷа дар забони онҳо фарқҳо ба амал меомад. Дар забон на танҳо фарқи диалектӣ, балки фарқҳои профессионалӣ ҳам дида мешавад.

Таъсири бошууронаи ҷамъият ба забон дар шакли сиёсати забонӣ (языковая политика), ки аз тарафи ҷамъият ва ё синфи муайян гузаронида мешавад, мушоҳида мешавад. Сиёсати забонӣ қисми таркибии сиёсати миллии давлат, партия ва ё синф мебошад.

Дар шароити ҷамъияти социалистӣ сиёсати забонӣ дар асоси принципи ленинии баробарҳуқуқии халқҳоро забонҳо бурда мешавад. Дар ин ҳусус В. И. Ленин навишта буд: «... давлати демократӣ бояд озодии пурраи забонҳоро бечуну чаро эътироф намояд ва ҳар гуна бартарӣ доштани яке аз забонҳоро инкор намояд». Муносибати ленинӣ ба масъалаи миллии дар ҳуҷҷатҳои қарорҳои съезди X партия қайд шудааст. Дар ин қарор гуфта мешавад, ки вазифаи партия ёрӣ расонидан ба оммаи меҳнатӣ дар масъалаи давлатдорӣ советӣ бо забони миллии худ ва бо забони модарӣ адо намудани вазифаи худ аз тарафи органҳои судӣ, маъмури ва хоҷагӣ мебошад, инкишоф додани муассисаҳои мадания-равшаннамоӣ бо забони модарӣ, ташкили курсҳо ва мактабҳо ба забони модарӣ барои тезонидану бисёр намудани кадрҳои миллии мебошад.

Ҳамин муносибати ленинӣ ба миллату забон буд, ки дар солҳои мавҷудияти ҳокимияти советӣ забони ҳамаи халқҳоро миллатҳои Ватанамон бемайлон ва озодона инкишофу тараққӣ

кард Дар ин давра забонҳои адабии миллӣ боз ҳам инкишоф меёбад, таъсири забонҳо ба ҳамдигар хусусан таъсири тарафайн, зиёд мешавад. Проблемаи аз ҳисоби ҳамдигар бой гардидани забонҳо масъалаи нав буда, ба забоншиносии советӣ хос мебошад ва яке аз масъалаҳои социолингвистика мебошад. Дар ин масъала роли забони русӣ ҳамчун забони байналмиллалӣ ва умумичаҳонӣ ниҳоят бузург аст. Аввалин бор дар забоншиносии советӣ проблемаи инкишофи функцияи ҷамъиятии забон гузошта мешавад. Дар ин қор омӯзиши таҷрибаи инкишофи забонҳои миллии СССР ёрии калон расонид. Функцияи ҷамъиятии забонҳо масалан, ба падеж ва ё системаи фонетикӣ грамматикӣ вобаста набошад ҳам, ба системаи лексикӣ алоқаманд аст. Дар мамлақати гуногунмиллати мо забонҳо функцияҳои гуногуни ҷамъиятиро адо мекунанд, масалан, баъзе забонҳо ба як аул (забони хиналуги Доғистон) хизмат кунанд, забонҳои дигар (русӣ) ба чандин халқу миллат хизмат мекунанд.

Мақсади асосии социолингвистика дар СССР тадқиқи табиати забон чун ҳодисаи иҷтимоӣ, мавқеъ ва роли он дар инкишофи ҷамъият; тадқиқ ва муайян намудани методҳои тадқиқоти социолингвистӣ; саҳеҳ кардани факторҳои иҷтимоӣ дар инкишофи забон; омӯзиши дифференциацияи иҷтимоии забонҳо ва проблемаи тараққиёти функцияи ҷамъиятии забонҳо мебошад.

Дар шароити давлати сермиллати советӣ дар назди социолингвистика вазифаҳои бағоят муҳим ва актуалии амалию назариявӣ меистад. Ин вазифаҳо пеш аз ҳама ба масъалаи ҳолат ва перспективаи инкишофу тараққиёти ҷамъияти мо вобаста мебошад: омӯзиши қонуниятҳои инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи сохтмони ҷамъияти коммунистӣ, муносибати функцияи ҷамъиятии забони русӣ ва забонҳои дигар дар республикаҳо ва вилоятҳои миллӣ, қор карда баромадани проблемаи забони байналмиллии халқҳои СССР, тадқиқи намудҳои дузабонӣ ва бисёрзабонӣ дар СССР, масъалаи забон дар СССР ва аҳамияти ҷаҳонӣ он, қор карда баромадани проблемаи лингвистикаи амалӣ (прикладной) доир ба масъалаҳои терминҳо, алфавит, орфография дар аспекти социалистӣ ва ғайра аст.

Забоншиносии советӣ ин масъалаҳоро фақат дар асоси назарияи марксистӣ-ленинӣ доир ба инкишофи ҷамъият ҳал карда метавонад.

ЗАБОН ВА ТАЪРИХ

Доир ба алоқаи наздики забону таърихи халқ олимони фикрҳои гуногун баён кардаанд. Ба ақидаи яке аз асосгузори забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ Расмус Раск, ягон восита ба мисли забон ба мо дар бораи пайдоиши халқ ва муносибати хешигарии он бо халқҳои дигар маълумот дода наметавонад. Ба гуфтаи Якоб Гримм, аз тамоми кашфиётҳои, ки инсоният ба даст

овардаасту ниғаҳдорӣ мекунад аз насл ба насл мегузаронад, забон бузургтарин, бошарафтарин ва доротарин ба шумор ме-
равад, зеро он ба тамоми соҳибонаш як хел дастрас буда, мис-
ли боду хаво бе забон зиндагӣ қардани онҳо — ҷамъият имкон-
нопазир мебошад. Аз ин рӯ, забони мо таърихи мо ҳам мебо-
шад,— меғӯяд Гримм.

Бояд қайд кард, ки ҳамаи олимони ин масъаларо як хел ҳал
накардаанд. Онҳо вобаста ба ҷараёни лингвистии худ ба ин
масъала наздик шудаанд. Масалан, Август Шлейхер ду давраи
забонро — инкишоф ва таназзул, қайд намояд, ҷавонграмматик-
ҳо диққати асосиро ба тадқиқи таърихи забон ҷалб менамоянд,
вале онро чун ҳодисаи индивидуалӣ-психологӣ шуморида, аз
ҷамъият ҷудо мекарданд. Вале ҷараёни социологӣ дар забонши-
носӣ ҷиҳати иҷтимоии онро қайд мекунад.

Забоншиносии советӣ алоқани зичи забону таърихи халқро
қайд менамояд. Онҳо ба таърихи забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ
диққат додаанд.

Таъбирёбандагӣ ва динамизми системаи забон яке аз сифат-
ҳои доимӣ ва асосии забон аст. Гуногунии забонҳо, категория
ва ҳодисаҳои забонӣ натиҷаи ҳамин динамизми забон мебошад.
Дар натиҷаи дарк намудани табиати забон ҷӣ андоза ба забон
таъсир расонидани вақт, шакл ва намудҳои таъбироти забонӣ,
сабаб ва натиҷаҳои ин таъбирот маълум мегардад. Универсал-
лии таъбироти таърихӣ ва динамизми забон он маъно надорад,
ки дар забон қизи доимӣ вуҷуд надорад. Дар ҳар як забон ус-
туворшӯ таъбирёбандагӣ, оромию инкишофёбӣ дар ягонагӣ
мушоҳида мешавад.

Забон вобаста ба ҷамъият инкишоф меёбад ва тараккӣ ме-
кунад, таъбирот ва инкишофи ҷамъиятро дар худ инъикос ме-
намояд. Аз ин рӯ, ҳар як забон ду ҳолат дорад: яке ҳолати хо-
зираи он ва дигаре ҳолати пешиёна, қадимаи он. Ҳолати ҳозираи
забонро синхрония меноманд, ҳолати қадимаи онро диахрония
меғӯянд. Синхрония калимаи ҷунонӣ буда, аз ду ҷузъ сун (ҳам-
роҳ, якҷоя) ва хронос (вақт, замон) таркиб ёфтааст. Диахрония
низ калимаи ҷунонӣ буда, аз диа (ба воситаи) ва хронос (вақт,
замон) таркиб ёфтааст.

Дар ду ҳолат омӯхтани забонро Ф. де Соссюр пешниҳод кар-
да, забоншиносиро ба лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи
диахронӣ ҷудо намуда буд. Баъзе забоншиносон бо ҳам ҳеч
гуна муносибат надоштани синхрония ва диахронияро қайд ме-
кунанд.

Забоншиносии советӣ алоқани зичи синхрония ва диахронияро
нишон дода, ба ҳам вобаста будани онҳоро нишон медиҳад. Бо
вуҷуди ин забоншиносии советӣ ду аспекти тадқиқотӣ будани
синхронияю диахронияро таъкид мекунад.

Материализми диалектикӣ таълим-медиҳад, ки ҳамаи воқе-
аву ҳодисаҳо, аз ҷумла ҳодисаҳои забонӣ, бояд дар алоқамандӣ
ва инкишофу таракқиёт омӯхта шаванд. Дар тақсимои Соссюр

ҳамин чиз риоя карда намешавад, яъне вай ҳолати ҳозираи забон (синхронияро) дар алоқамандии воҳидҳои системаи забон омукта, таракқиётро ба эътибор намегирад, вале ҳолати пешинани (диахронии) забонро дар таракқиёт мебинаду алоқамандиро ба эътибор намегирад.

Забоншиносии советӣ таъкид мекунад, ки дар вақти омӯхтани ҳам ҳолати синхронии ва ҳам ҳолати диахронии забон алоқамандиву инкишофро бояд ба эътибор гирифт.

Агар забонро дар ҳолати тасвирӣ (синхронӣ) гирем, хоҳ ҳолати ҳозираи он ва хоҳ ягон давраи таърихи онро, устувории динамикии онро мушоҳида мекунем, ки дар он омехтагии ҳозираву гузашта ба назар мерасад ва ин табиати иҷтимоии забонро нишон медиҳад. Забон ба ҷамъият чун воситаи алоқа, чун воситаи мубодилаи афкор, чун воситаи ифодани фикр хизмат мекунад, аз ин рӯ, вай ҳамеша дар инкишофу тағйирот мебошад. Дар забон вариантҳои гуногун вучуд дорад, як намуди он синонимҳо мебошад ва худӣ ҳамин синонимҳо нишондиҳандаи инкишофи забон аст.

Процесси тағйирот ва вариант ба нутқ вобаста мебошад, зеро инро пеш аз ҳама дар нутқ мушоҳида мекунем.

Тартиб додани алфавит, тағйирот ва дигаргунӣ дар орфография, қоидаҳои транскрипцияву транслитерация, тарҷимаи машинӣ, тартиб додани грамматикаҳои нормативии тасвирӣ бештар ба ҳолати синхронии забон тааллуқ дорад.

Дар ин ё он ҳолати забон тағйирот дар шакли вариантҳои воситаҳои забонӣ ба амал меояд, вале дар давраҳои гуногуни ин ё он забон воситаҳои забонӣ дигар мешавад, структура ва нормаи забон ба тағйирот дучор мешавад. Масалан, агар дар давраи қадим ва миёнаи забони тоҷикӣ ҷинсияту падеж барин категорияҳои грамматикӣ мавҷуд бошанд, дар давраи нав онҳо барҳам меҳӯранд ва баробари он воситаҳои ифодакунандаҳои он ҳам тағйир меёбад.

Ҳамин тариқ, аломати системанокии забон на танҳо ба ҳолати ҳозираи забон тааллуқ дорад, балки ба ҳолати пешинани низ хос мебошад. Ба мисли ҳамин таракқиёт на танҳо ба ҳолати диахронии забон, балки ба ҳолати ҳозираи он ҳам тааллуқ дорад.

ТАЪРИХИ ЗАБОН ҲАМЧУН ТАЪРИХИ ХАЛҚ

Масъалаи муносибати таърихи забону таърихи халқ, таърихи забону фаъолияти одамон на танҳо масъалаи лингвистӣ, балки фалсафӣ ҳам мебошад. Философи немис Гегель таъриху инсонро ба ҳам муқобил гузошта таъкид карда буд, ки қувваи пешбарандаи процесси таърихӣ худӣ **Таърих** мебошад, на инсон. Инсон олоти ё ки яроқи таърих аст. Ба фикри ӯ, ақл (хирра) ҳукмрони ҳастӣ мебошад.

Маркс ва Энгельс ба муқобили ин ақидаи идеалистии Гегель баромада таъкид мекунад, ки субъекти таърих инсон аст, на таърих. Одамон таърихро ба вучуд меоранд, барои он мубориза мебаранд.

Дар забоншиносӣ ин проблема вобаста ба мавзӯи шаклҳои мавҷудияти забонҳо ва сабабҳои инкишофи таърихии онҳо тадқиқ карда мешавад. Доир ба ин масъала фикри ягона нест. Баъзеҳо алоқаи байни таърихи забон ва таърихи соҳибони онро яктарафа мефаҳманд. Ба ақидаи як гурӯҳ, аз ҷумла академик Марр Н. Я., таърихи ҷамъият ва инкишофи иҷтимоии он, яъне тараққиёти иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ сабаби асосии инкишофи забон мебошад.

Баъзеҳо забонро «ҷаҳони сеюм», ҷаҳоне, ки забонро идора мекунад, мефаҳманд. Гурӯҳи сеюм таъкид мекунад, ки забон ҳудуд мустақилона тараққӣ мекунад, алоқаи таърихи забону ҷамъият, калимаю ҷизро ба алоқаи лингвистӣ вобаста намекунад, балки онро ба мисли Соссюр ба лингвистикаи берунӣ дохил мекунад. Дар асл бошад, алоқаи забону ҷамъият, забону инсон хеле мураккаб буда, ба масъалаҳои асосии лингвистика дохил мешавад. Алоқаи забону ҷамъият ҳамчун проблемаи таърихӣ таъсири забонро ба одамон ва ҷамъиятро ба забон нишон медиҳад. Сабабҳои асосии тағйироти забони вобаста ба таърихи ҷамъият аз инҳо иборат аст:

- а) Тағйири ҳаёти соҳибони забон ва алоқаи халқҳо,
- б) Паҳншавии маорифу маданият,
- в) Прогресси материалӣ ва иҷтимоии ҷамъият.

Алоқамандии забонҳо. Нишон додан ва муайян кардани муносибати забонҳо ба якдигар ва намудҳои ин гуна муносибат ниҳоят муҳим мебошад. Маълум аст, ки халқҳо аз аввали пайдоиши худ сар карда ба ҳамдигар муносибат доранд. Чунин алоқаро дар тамоми давраҳои тараққиёти ҷамъияти инсон мушоҳида кардан мумкин аст. Алоқаи байни халқҳо ба забонашон низ таъсир мерасонад. Албатта, ин таъсир як хел намешавад. Масалан, таъсире, ки ду халқ дар давоми ҳазорсолаҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ мекунад, аз таъсири ба халқи мағлуб мерасондагии халқи ғолиб фарқ мекунад. Ӯ ки ягон халқ дар ин ё он давраи тараққиёти худ хеле пеш меравад. Ин пешравиро дар адабиёт, санъат, маданият ва илму дониш мушоҳида намудан мумкин аст. Дар натиҷа дар забони ин халқ як гурӯҳ мафҳумҳо — калимаҳо ба амал меоянд, ки халқҳои дигар надоранд. Халқҳои дигар маҷбур мешаванд, ки аксар ин мафҳумҳоро бо калимаҳои ифода мекардагаш иқтибос кунанд. Дар ин ҳол ҳам аз як забон ба забони дигар калима мегузарад, вале он аз навъҳои дигари таъсири забонҳо ба ҳамдигар фарқ мекунад.

Ба ҳамдигар таъсир расонидани забонҳо яке аз омилҳои муҳимтарини инкишофи таърихии забонҳо мебошад. Ба ин масъала забоншиносон Гумбольдт, Шлейхер, Шухардт, Бодуэн де Куртенэ ва Марр диққати калон дода, фикру ақидаҳои худро баён

намудаанд. Забоншиносони ҳозира низ ба ин масъалаи муҳим аҳамияти махсус медиҳанд. Баҳамтаъсиррасонии забонҳо процесси мураккаб буда, якчанд навъ мешавад.

Иқтибос. Иқтибос яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавӣ буда, бештар ба лексика таъсир мерасонад. Калимаҳои қабулшуда пурра ба қонуни қоидаҳои забони нав итоат мекунад, бо аффиксҳо ва ё решаҳои дигар калима месозанд, ки инро дар забони иқтибосшуда дучор намекунем. Ҳангоми иқтибос маънои лексикии калима, ҷиҳати овозӣ ва ё хусусияти морфологии калима таъбир ёфташ мумкин аст.

Калимаҳои иқтибосӣ бо роҳи иртиботӣ (контракти) ва ғайри-иртиботӣ дохил мешаванд. Бо роҳи иртиботӣ дохил шудани калимаҳо зиёдтар дучор мешавад. Калимаҳои арабӣ ва қисман туркӣ-ӯзбекиро дар забони тоҷикӣ мисол гирифтани мумкин аст. Ё ки дар забони румыни 22% калимаҳои славянӣ дида мешавад. Дар англисӣ бошад, калимаҳои зиёди франсузӣ лотинӣ мушоҳида мешавад. Инро дар забоншиносӣ суперстрат мегӯянд. Бо роҳи ғайрииртиботӣ одатан истилоҳҳо-терминҳо қабул мешаванд ва аксар бевосита не, балки ба воситаи забони дигар.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роҳ — зӯран ва ихтиёрӣ, иқтибос карда мешаванд. Калимаҳо ҳамон вақт аз як забон ба забони дигар зӯран иқтибос мешаванд, ки як халқ ба халқи дигар ҳучум карда, онро ба итлоати худ мебарорад ва солҳои сол ҳукмронӣ мекунад. Дар ин ҳолат халқи мағлуб камнуфуз ва ё таърихи дуру дароз надошта бошад ва ё соҳиби хату алифбо ва маданияти баланд набошад, ба он зӯрӣ тоб наоварда ба халқи ғолиб ассимиляция мегардад ва забони халқи мағлуб аз байн меравад. Дар ҳолати дуюм, яъне халқи қадима ва тараққиқарда будани халқи мағлуб халқи ғолиб зӯран калимаҳои худро ба забони вай мегузаронад ва дар натиҷа таркиби луғавии забони халқи мағлуб бой мегардад. Ин гуна калимаҳо пурра ба қонуни қоидаҳои забони халқи мағлуб итлоат мекунад. Калимаҳои иқтибосӣ зарурати ҳаёти дошта бошанд, ба фонди луғавии забони халқи мағлуб мебароянд, аз онҳо худӣ мешаванд, дар акси ҳол баробари барҳам ҳӯрдани ҳукмронии халқи ғолиб калимаҳои иқтибосӣ ҳам аз истеъмол мебароянд. Профессор Ачарян Р. инро дар мисоли забони арманӣ хеле хуб нишон додааст. Ҳангоми ҳукмронии арабҳо ба забони арманӣ аз арабӣ 702 калима иқтибос шуда бошад, ҳоло дар забони арманӣ ҳамагӣ 32 калимаи арабӣ дучор мешаваду ҳалос. Ба забони тоҷикӣ аз арабӣ калимаҳои зиёде иқтибос шуда буд, ҳоло миқдори он калимаҳо хеле кам шудааст. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ, тарзу усули ҳукмронӣ ва ё инъикоскунандаи ҳаёти халқи зӯрвар аз истеъмол баромадаанд.

Ба иқтибоси ихтиёрӣ калимаҳои юнонӣ ва лотиниро дар забони тоҷикӣ аз қабилӣ грамматика, лексикология, лексикография, фразеология, диалект, иқлим, номус, пиёла, мумиё, теорема, аксиома, геодезия, формула, республика, революция, курс, рек-

тор, доктор, доцент ва ғайра мисол гирифтан мумкин аст. Умри ин гуна калимаҳо дароз аст, зеро онҳо мафҳумҳоеро ифода ме-
кунанд, ки зарурати ҳаётӣ доранд. Қалимаҳои мазкур бевосита
ва ё ба воситаи забони дигар иқтибос шуданашон мумкин аст.

Омезиш. Омезиш як навъи таъсири забонҳо ба ҳамдигар ме-
бошад. Ин ҳодиса аз қадим вучуд дорад. Омезиш ҳам дар дав-
раи ташаккули забонҳои қабилла, ҳам халқият ва ҳам миллат
дучор мешавад. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки ҳам забонҳои
хеш ва ҳам бегона ба якдигар омезиш ёфта метавонанд. Доир
ба ин намуди таъсири забонҳо ба якдигар фикрҳои гуногун мав-
ҷуд аст. Ба ақидаи Марр, хангоми омезиши ду забон як забо-
ни наве ба амал меояд, ки аз он ду забон ба кулӣ фарқ меку-
над. Ғайр аз ин гуё ин ҳодиса яку якбора, ба таври тарқиш рӯй
медода бошад. Ин фикр то Марр ҳам буд. Онро дар концепсияи
лингвистии Август Шлейхер ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.
Ин фикр дар Шлейхер вобаста ба ақидаи натурбиологии ӯ ба
амал омадааст. Вай ба қонунҳои табиат такъя намуда ба ин ҳу-
лоса омадааст, чунки дар табиат ду намуд растанӣ ва ё ҳайвон
бо ҳам омезиш ёбад, навъи тамоман нав ба амал меояд. Ба
фикри Гумбольдт, хангоми омезиши ду забон яке аз забонҳо,
ки нисбатан фаъол аст, ғалаба мекунад. Ин ақида низ ғалат
аст, чунки хангоми омезиш ҳамон забон ғалаба мекунад, ки
соҳибонаш ғалаба кардаанд. Фикри он, ки омезиш яку якбора
ба амал меояд, низ ғалат аст. Омезиши забонҳо низ бо ду
роҳ-роҳи осоишта ва зӯрӣ ба амал меояд. Тарзи осоиштаи он
дар натиҷаи садсолаҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ кардани ду халқ
ба амал меояд. Масалан, забони очорӣ бо гурҷӣ, кипчоқӣ бо
ўзбекӣ омезиш ёфтааст. Бо роҳи зӯрӣ ба амал омадани омезиш
низ мушоҳида мешавад. Баъзан як халқ халқи дигарро ба худ
тобеъ намуда, забонашро ҳам ба он бор мекунад ва дар натиҷаи
хеле дуру дароз дар ихтоси он будан забони мағлуб аз байн
меравад, вале ба забони ғолиб қалимаҳои зиёди худро медиҳад.
Ба ин юнониҳои, ки дар Туркия зиндагӣ мекунанд, ё хоразмиҳои,
ки дар ихтоси халқҳои туркзабон буданд, мисол шуда метаво-
нанд. Дар натиҷаи ин омезиш забони юнонӣ ва хоразмӣ аз байн
рафтааст. Инро с у б с т р а т меноманд.

Таъсири тарафайн. Навъи сеюми таъсири забонҳоро ба ҳам-
дигар таъсири дутарафа меноманд. Ин намуд низ дар тамоми
давораҳои тараққиёти забонҳо мушоҳида мешавад. Ин навъи
таъсири забонҳо ба ҳамдигар дар натиҷаи дар ҳамсоягӣ зинда-
гӣ кардани халқҳо ба амал меояд. Ин намуд ба хешу бегона
будани забонҳо вобастагӣ надорад. Масалан, халқҳои тоҷику
ўзбек, арману гурҷӣ ва ё русу украин, ки ҷуфти аввалу дуюм
забонҳои бегона аст, дар натиҷаи чандин асрҳо боз дар ҳамсо-
ягӣ умр ба сар бурдан бо ҳам муносибатҳои иқтисодӣ, маданӣ
ва сиёсӣ доштад. Байни онҳо ҳатто муносибати хешутаборӣ
низ ба амал омадааст. Ҳамаи ин ба забони онҳо таъсир нара-
сонида наметавонист. Албатта, меъёри таъсир як хел нест, зе-

ро дараҷаи тараққиёти ин халқҳо дар як поя намебошад. Одатан халки бештар тараққикарда ва инкишофёфта ба ҳамсоия худ зиёдтар таъсир мерасонад ва дар натиҷа зиёдтар калима ҳам мегузарад.

Дар замони мо таъсири забонҳо ба ҳамдигар боз ҳам пурқувваттар мешавад, хусусан инро дар ҷамъияти социалистӣ бештар мушоҳида мекунем, чунки халқҳои советиро як мақсад, як маром ва як ҷамъият бо ҳам муттаҳид намудааст. Дар ҳалли ин масъалаҳо онҳо ба ҳамдигар ҳамеша кӯмак мекунанд, дасти ёрӣ дароз менамоянд. Хусусияти ин намуд он аст, ки ҳар ду забон ба ҳам таъсир мерасонанд. Инро дар забоншиносӣ а д с т р а т меноманд.

ЗАБОН ВА МАДАНИЯТ

Масъалаи забону маданият хеле мураккаб буда, олимони онро гуногун шарҳу эзоҳ додаанд, чунки ҳуди маданиятро ҳар хел мефаҳманд. Олими америкой Боас Ф. маҷмӯи тамоми ҳаёти ғайрибиологии инсонро маданият мешуморад. Психологи советӣ Леонтьев А. П. ғайриҷамъияти иҷтимоии одамонро маданият медонад.

Илми марксистӣ доир ба ҷамъият маданиятро ба маданияти моддӣ ва маънавӣ ҷудо мекунанд. Маданияти моддӣ гуфта тамоми маҳсули моддӣ ва ба назар намоёни меҳнати инсонро гӯянд, ба маданияти маънавӣ истехсол, тақсим ва истеъмоли боигарии рӯҳӣ (маънавӣ) медарояд.

Ҳамин тарик, маданият чун ҳодисаи ҷамъиятӣ ин маҷмӯи боигарии моддиву маънавиест, ки ҷамъияти муайяни одамон андӯхтааст ва инчунин андӯхта истодааст.

Забоншиносони Америка забонро ҷузъи маданият мешуморанд. Дар забоншиносии советӣ доир ба ин масъала се ақида мушоҳида мешавад. Дар конференцияи соли 1973, ки ба муносибати забону маданияти халқҳои СССР бахшида шуда буд, низ ин фикр баён гардид.

1) Забон шаклу ҷузъи маданият нест.

2) Забон ҷузъи маданият аст.

3) Забон шакли ифодаи маданият мебошад.

Азбаски маданият чун ҳодисаи ҷамъиятӣ тамоми боигарии моддиву маънавию дар бар мегирад, забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ яке аз компонентҳои асосии маданият мебошад. Таъсири забон ба тафаккур ин таъсири забон ба маданият мебошад, вале ин таъсири ҳалқунандаву муайянкунанда нест. Бояд қайд кард, ки забон ба тамоми ҷабҳаҳои маданият як хел муносибат надорад. Масалан, муносибати забон ба адабиёти бадеию санъати тасвирӣ ва рақсу наққошӣ як хел нест. Асари бадеиро бе забон тасаввур кардан мумкин набошад, дар санъати тасвирӣ, рақс ва ё наққошӣ забон роле намебозад. Албатта, ин гуна му-

носибатҳо дутарафа мешаванд, роли адибонро дар инкишофи забони адабӣ ба хотир овардан кифоя аст.

Инкишофи маорифу маданият (махсусан чоп намудани китоб) ба мукамал ва пурра гардидани нормаи забони адабӣ сабаб мешавад. Таърихи забонҳои адабӣ бо таърихи маданият, забони коргузорӣ ва илм саҳт алоқаманд мебошад. Дар тақомул ва ташаккули забони адабӣ роли адабиёти бадеӣ ниҳоят калон аст. Дар ташаккули миллати рус насри бадеӣ чун воситаи инкишофи тараққиёти забони адабӣ хеле калон аст. Роли таърихи забони адабӣ чунон бузург аст, ки ҳатто таърихи забони жанр ва ҷараёнҳои адабӣ, забони адибони ҷудогона, шоирон ва драматургҳо ба он вобаста мекунад.

Алоқаи забон бо маданият хеле гуногун ва васеъ мебошад. Олимон, нависандагон, ходимони ҷамъиятӣ низ дар инкишофи забони адабӣ хизмати босазо доранд. Тараққиёти забонҳои адабии нав, тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ, луғатҳо ва маҷмуаҳои орфографӣ, фаъолияти маданий-равшаннамоӣ боз ҳам паҳн шудан ва инкишоф ёфтани нормаи забони адабӣ ва маданияти нутқро талаб менамояд. Махсусан дар вақти ташаккули миллат ба ин масъала диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Роли нависандагон дар ташаккул ва мустаҳкам гардидани нормаи адабӣ хеле бузург аст. Масалан, Данте ва Боккаччо дар ба норма даровардани забони италяний, Мартин Лютер дар забони немисӣ, Алишер Навоӣ дар ўзбекии қадим, Шота Руставелӣ дар грузинии нав, Ғабдулло Тоқай дар тоторӣ, Пушкин дар забони русӣ, Айнӣ дар забони тоҷикӣ хизмати ниҳоят бузург кардаанд. Ба тӯфайли ин шахсони бузург забонҳои номбурда ба як нормаи муайян даромадаанд. Онҳо материали забони боӣ худро аз худ намуда, аз он ҷойҳоеро интиҳоб кардаанд, ки ба тамоми соҳибони забон ба мансабу маҳалли истиқоматашон нигоҳ накарда умумию ягона буданд ва тамоми соҳибони забон навиштаҳои онҳоро ба хубӣ мефаҳмиданд. Ғайр аз ин адибони ҳамзамону баъдинаи онҳо ба ин шахсон пайравӣ карда асарҳо эҷод намудаанд. Бо вучуди ин ба норма даромадани забон ба фаъолияти маданияти тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад.

Дар инкишофу тараққиёт ва тақмили нормаи забони адабӣ тараққиёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти ҷамъиятӣ низ роли калон мебошад. Таъсири ин факторҳои ҷамъиятӣ ба забон хеле намоён мебошад, чунки тараққиёти забон ба инкишофи ҷамъият вобаста аст. Махсусан таърихи забони адабии ҳаттӣ ба тараққиши умумияти ҷамъиятӣ одамон, ба ҷиҳати ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва ҳоҷагӣ-иқтисодии ҷамъият саҳт алоқаманд ва вобаста мебошад.

Ба вучуд омадани нормаи муайяни забон дар халқҳо гуногун мешавад. Ин ба ҷанд ҷиҳат вобаста мебошад. Пеш аз ҳама халқҳо роҳи ягонаи тараққиёт надоранд, ҳат, ки воситаи ба норма даровардани забон мебошад, дар ҳамаи халқҳо дар як вақт ба вучуд наомадааст. Бинобар он нормаи забон дар халқҳо бо

роҳхон гуногун ва дар давраҳои гуногун ба амал омада метавонад. Масалан, пайдоиши забони адабии украинӣ ба харақати милли-озодихоҳии ин халқ бо роҳбарии Богдан Хмельницький вобаста мебошад, зеро то ин вақт украинҳо дар зери тасарруфи литовҳо ва полякҳо буданд. Умуман шакли нисбатан муқаммалӣ забони адабии украинӣ ба эҷодиёти Т. Г. Шевченко вобаста мебошад. Забони адабии белорусӣ бошад, дар асарҳои Янка Купала ва Якуб Колас (давраи советӣ) намудор гардид.

Забону маданият бо ҳам алоқаи зич доранд, вале онҳоро як шуморидан мумкин нест, зеро онҳо аз рӯи вазифаю функция низ аз ҳам фарқ мекунад. Маданият характери синфӣ дорад, ба синфҳо хизмат мекунад, вале забон бошад, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, бинобар ин вай ҷузъи маданият бошад ҳам, бо он як нест. Дар забоншиносии советӣ олимоне (ба мисли Марр) ҳам буданд, ки забонро ба маданият дохил мекарданд. Мубоҳисаи лингвистии соли 1950 дар саҳифаҳои газетаи «Правда» шуда гузашта нодуруст будани ин ақида ро нишон дод.

ҚОНУҲОИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНИИ ТАРАҚҚИЁТИ ЗАБОН

Мавҷудияти қонуниятҳои муайяни тараққиёти забон ва сабабҳои берунии ба таърихи забон таъсиррасонанда дар назарияи забоншиносӣ проблемаи қонуноҳои инкишофи дохилӣ ва берунии забон ва инчунин проблемаи зиддиятро чун манбаъ ва асоси таъбири таърихии забон ба вуҷуд овард.

Дар забоншиносӣ доир ба қонуноҳои тараққиёти дохилӣ ва берунии забон фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Намояндагони ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба қонуни дохилии тараққиёти забон қонуноҳои фонетика ва аналогияро (шабоҳат) дохил намуда буданд. Баъдтар қонуни дохилии тараққиёти забон гуфта тараққиёти таърихии забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳо дар давраи муайян ва дар қабатҳои гуногуни забон фаҳмида мешуд.

Қонуни берунии тараққиёти забонро Ф. Бопп ва Август Шлейхер бо қонуноҳои биологиву физикӣ омехта карда буданд, чунки забонро организм меномиданд. Тарафдорони ҷараёни психологӣ, ки забонро фаъолияти психикӣ медонистанд, қонуноҳои забонро бо қонуноҳои психология як мешумориданд. Ҳодисаи бо қонуноҳои мантиқ як шуморидани қонуноҳои забон низ ба назар мерасад. Марр Н. Я. вобаста ба болосохт шуморидани забон дар қонуниятҳои забон зоҳир гардидани қонуниятҳои идеологияи иқтисодиро меид.

Ҳам қонуноҳои дохилӣ ва ҳам берунии тараққиёти забон умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Ба қонуноҳои умумӣ он қонуноҳое дохил мешаванд, ки дар аксарии забонҳо ва тамоми қабатҳои забон мушоҳида мешаванд. Ба қонуноҳои хусусӣ бошад, он қонуноҳое, ки ба забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳои ин ё он қабати забонӣ тааллуқ дорад, дохил мешавад.

Забон аз рӯи қонуни дохилии худ инкишоф меёбад, ки ба он инҳо медарояд:

1. Ба ҳамаи забонҳои дунё тамоили абстракцияқонунии элементҳои структураи забон хос аст. Баробари тараққиёти забон як гурӯҳ калимаҳое, ки маънои конкретӣ доштанд, маънои абстракті пайдо мекунанд, ё ки калимаҳои маънодор ба калимаҳои ёрирасон аз қабилҳои пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо ва инчунин феълҳои ёридиханда мегузаранд. Чинсияти грамматикӣ дар забонҳои славянӣ дар аввалҳои пайдоиши худ асоси мантиқии худро дошт, ҳоло бошад, соф категорияи грамматикӣ гардидааст.

2. Майли фарқ қунонидан ва ё ҷудо кардани структураи забонӣ ва функцияҳои он низ ба бисёр забонҳо хос аст. Масалан, калимаро аз морфемаю ҷумла фарқ кардан, ҷумлаҳоро ба соддаю мураккаб ва ҷумлаҳои мураккабро ба тобею пайваст ва пайвандакдорю бепайвандак, ё ки ҳиссаҳои номии нутқро ба исм, сифат, шумора ва ҷонишин ҷудо намудан низ ба инкишофи забон таъсир мерасонад.

3. Майли муттаҳид намудани элементҳои забонӣ низ ҷой дорад. Масалан, морфемаҳо якҷоя шуда калима созанд, калимаҳо бо ҳам алоқаманд гардида ибораю ҷумларо ташкил медиҳанд. Ё ки калимаҳои гуногунмаъною гуногунсохт ба як гурӯҳ, ба як ҳиссаи нутқ муттаҳид мешаванд. Ҳамин ҳолатро дар муттаҳид шудани забони қабिलाҳо ва ба вучуд омадани забони халқият ва аз охири ба амал омадани забони миллат ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

4. Бой гардидан ва мураккабшавӣ ба аксари забонҳо хос аст. Дар ин ҷо танҳо овозҳои истисно шуданиш мумкин аст. Таркиби луғавӣ ҳамеша бой мегардад, қолабҳои нав ба нави калимасоз пайдо мешаванд, структураҳои синтаксисӣ ҳам мукамал ва мураккаб мешаванд. Баъзан акси ин ҳодиса ҳам мушоҳида мешавад, вале ин ниҳоят кам. Масалан, барҳам хӯрдани падежу чинсияти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ба ин мисол шуда менамояд.

5. Дар ҳамаи замонҳо ва давраҳо аз рӯи аналогия таъсир ёфтани калимаҳо ва дигар воҳидҳои забонӣ мушоҳида мешавад. Масалан, калимаҳои прилунитесь ва приоксанититься аз рӯи аналогияи калимаи приземлится сохта шудаанд.

6. Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки ҳамаи қонунҳои дохилии тараққиёти забон ба қонуни берунии он алоқаманданд, вале дар асоси материали забонӣ ба амал меоянд.

Пас маълум мешавад, ки қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон бо ҳам алоқаи наздик доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд.

Ба қонуни берунӣ ва ё сабабҳои берунии тараққиёти забон инҳо дохил мешаванд:

1. Структураи иҷтимоии ҷамъият. Таъбири

структураи иҷтимоии ҷамъият ба забон таъсири калон мерасонад. Инро дар вақти тағйиротҳои революционӣ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Синфҳои ғолиб таъсири худро, хусусан дар соҳаи лексика, зиёд мекунад. Революцияи буржуазии охири асри XVIII Франция ва Ӯ Революцияи Кабири Социалистии Октябр дар мамлакати мо ба ин мисол шуда метавонад.

2. Таркиби этникии аҳолии мамлакат. Агар таркиби аҳолии мамлакат гуногун набошад, таъсири калимаҳо ва системаҳои дигар камтар мушоҳида мешавад.

3. Шакли умумияти таърихии одамон — қабила, халқият ва Ӯ миллат. Дар ҳолати аз як шакл ба дигар шакл гузаштан забон ба тағйироти калон дучор мешавад.

4. Истеҳсолоту техника, олот ва истифодаи он дар табиат. Ҳамаи инҳо ба таркиби луғавӣ семантикаи ибора, терминҳо ва калимасозӣ ва нисбатан номаълумтар ба синтаксис таъсир мерасонад.

5. Илм. Тараққиёт ва инкишофи илм, аз худ намудани ҳаёт ба забон, истилоҳҳои он ва ҳатто ба синтаксису семантика таъсир мерасонад.

6. Адабиёти бадеӣ. Таъсири адабиёти бадеӣ ба забон ниҳоят бузург аст ва инро ҳама эътироф мекунад. Бесабаб нест, ки нависандагони бузург асосгузори забони адабӣ ҳам шуморида мешаванд. Ба ин А. С. Пушкин ва С. Айниро мисол гирифтани мумкин аст.

7. Давлат ва махсусан идораҳои он аз қабилӣ мактаб, суд ва ғайра дар инкишофи забон низ ҳисса мегузоранд.

8. Идеология ва махсусан дин. Таъсири дин дар бисёр калимаҳои забонҳои хитой, японӣ, бенгалӣ ва ҳиндӣ калон аст. Дар семантикаи бисёр калимаҳо таъсири дин дида мешавад.

9. Иртибот, яъне робитаи халқҳо. Ин таъсир низ дар инкишофи забон роли муҳим мебозад.

10. Фаъолияти шуур ва тафаккури одамон, ҷамъият. Чӣ андоза таъсир доштани инҳо ба ҳама маълум аст. К. Маркс забонро ҳақиқат ва Ӯ амалияи шуур номида буд. Ғайр аз ин тамоми сабабҳои берунии номбурда низ ба воситаи шуур ва тафаккури одамон ба забон таъсир мерасонад.

Сабаби инкишофи забон дар динамизми худӣ он ҳамчун воситаи муҳимтарини муносибат, дар ҷустуҷӯи роҳу шаклҳои нав ба нав барои ифодаи фикр ниҳон аст.

Азбаски забон ҳамчун структураи забонӣ, нормаи забонӣ ва фаъолияти нутқ вучуд дорад, сабаби тағйири забониро дар зиддият ва ба ҳам таъсиррасонии забону норма ва нормаву фаъолияти нутқ ҷустуҷӯӣ кардан лозим аст. Азбаски нормаи забон ҳодисаи иҷтимоиву фаъолияти нутқ бо фаъолияти дарккунии ғӯяндагои алоқаи зич дорад, сабаби тағйири забонро инчунин дар алоқаи байни забону ҷамъият ва забону фаъолияти дарккунии одамон ҷустани лозим меояд.

Методҳои забоншиносӣ

Методология ҳамчун таълимот дар бораи методи илмӣ умуман ва методҳои илмҳои ҷудогона дар назария ва амалияи ҳар як илм ва аз ҷумла забоншиносӣ, аҳамияти бағоят калон дорад.

Инкишофи илмҳои гуногун, пайдоиши илмҳои нав ба нав, тараққиҳои номунтазами илму техника, пайдоиши илмҳои муштарак талаб намуданд, ки метод ва ё роҳ, инчунин тарзу усулҳои тадқиқи илмҳои ҳаматарафа омӯхта муайян карда шавад. Зиёд гардидани шавқу рағбат ба метод ва тарзу усулҳои тадқиқи илмӣ аз он сабаб ҳам сар зад, ки доираи мутахассисон зиёд шуда истодааст, коллективҳои калони илмӣ ба амал омада истодаанд, ҳамаи ин зарурати автоматӣ қунонидани меҳнати фикриро талаб мекунад. Ҳоло баробари муҳим будани натиҷаи корҳои илмӣ роҳу усулҳои ба даст даровардани он низ аҳамияти калон пайдо карда истодааст.

Ҳар як илм дорои методҳои худ мебошад ва қўшиш мекунад, ки бо роҳу усулҳои осон ва оддӣ натиҷаҳои хуб ба даст дарорад. Пас дар аз худ кардан ва натиҷаҳои дилхоҳ ба даст даровардани ҳар як илм метод роли бағоят калон мебозидааст.

Метод мақсади ягонаи илм набуда, вай танҳо воситаи дарккунии объект, тарафҳои ҷудогонаи он ва инчунин вазифаи он мебошад. Дарккунии ин наздикшавии тафаккур ба объект, табиатро дониستاني инсон ва инчунин дониستاني қонунияти тараққиёти ҷамъият ва ҳуди тафаккур мебошад. Доир ба ин масъала гуфтаи В. И. Ленинро хотиррасон кардан ба маврид аст. Ӯ гуфта буд, ки ба назарияи идрок мисли тамоми илмҳои дигар диалектиқӣ назар кардан лозим аст. Ин чунин маъно дорад, ки дониши худро тайёр ва таъбирнаёбанда нашуморида, балки ҷӣ гуна аз нафаҳмидан фаҳмидан, аз дониши нопурраву ноаниқ дониши нисбатан пурра ва саҳеҳ ба амал омаданаширо андешидан лозим аст.

Дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият дарккунии ҳақиқати объективӣ боз ҳам ҳаматарафа ва ҷуқур мегардад.

Роҳҳои дарккунии ва методҳои лингвистӣ. Аз рӯи назарияи идрок метод ин тарзу усул ва роҳҳои донистан ва ё омӯхтани ҳақиқати объективӣ, дарк намудани табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Роҳҳои омӯзиш ва дарк намудани марксизм-ленинизм методи диалектиқӣ — материализми диалектиқӣ ва таъриҳӣ мебошад.

Методи диалектиқии дарккунии инъикоси диалектиқии ҳуди табиат мебошад.

Методҳои ҷудогонан тадқиқот дар процесси инкишофи илм ба амал меоянд ва аниқ мегарданд ва он ба маҷмӯи донишҳои ҷамъшуда вобаста мебошад. Донишҳои ҳосилшуда барои ба даст даровардани донишҳои нав ба нав ёрӣ мерасонанд ва чун метод хизмат мекунанд. Масалан, ҷор амали арифметикӣ оддӣ барои ҳалли масъалаҳои мураккаби математикӣ восита гардиданд. Ё

ки ҳамроҳи сунъии замин кашфиёти нодири илм буд, ҳоло бошад, ҳамчун воситаи тадқиқот истифода шуда истодааст.

Тарзу усулҳои дарккунӣ умумӣ ва хусусӣ мешавад. Методи фалсафӣ хусусияти умумӣ дорад ва методологияи он ба принципҳои методи дарккунӣ, ки ба ин ё он системаи фалсафи хос аст, вобаста мебошад.

Методологияи илм конкретонидани методи фалсафии дарккунӣ мебошад, ки дар ин ё он соҳаи илми ҷудогона ба амал омада, усулу методҳои ҷамъбастании худро пайдо кардааст.

Методи фалсафӣ ё ки методи дарккуни таълимотест дар хусуси қонунҳои умумии табиат, ҷамъият ва тафаккур.

Методи диалектикий марксистӣ эътироф мекунад, ки табиат материалии мебошад, материя яқум ва шуур дуҷум аст. Ҳастӣ, табиат омӯхташаванда мебошад. Ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ бо ҳамдигар алоқаманд буда, ба ҳам таъсир мерасонанд. Онҳо дар ҳаракат ва тараққиёт мебошанд ва ин тараққиёт ба сабаби зиддияти байниҳамдигарӣ ба амал меояд.

Принципҳои методологии умумӣ дар натиҷаи ҳулосабарории илмҳои гуногун ба вуҷуд омадааст. Аз ин ру, методи диалектикий-материалистии дарккунӣ ягонагии ҳамаи илмҳо, ҳамаи тадқиқотҳоро, ки ба методи диалектикий марксистӣ такя мекунад, ифода менамояд. Марксизм таълим медиҳад, ки барои дуруст ва пурра дарк кардан, фаҳмидан танҳо донишони методологияи умумӣ кифоя нест. Марксизм эҷодкорона муносибат карданро талаб мекунад, баробари ин марксизм ба муқобили онҳое мебарояд, ки методи илмҳои ҷудогоноро чун методи умумиметодологӣ маънидод намуда, онро ба назария ва методи дарккунии умумӣ табдил медиҳанд.

Ҳар як илм методҳои тадқиқотии худро дорад ва ин методҳо ба воситаи методи умумии илмӣ бо методҳои фалсафӣ ва мантикий муносибат пайдо мекунад. Ба методҳои умумии илмӣ методҳои математикӣ, физикӣ, биологӣ, филологӣ дохил мешаванд. Методҳои лингвистӣ бо ҳамаи ин методҳо муносибат дорад. Методҳои филологӣ аз он методҳо бо он фарқ мекунад, ки дар он таҷрибаи дастгоҳӣ (инструменталӣ) қариб гузаронида намешавад. Филолог дар асоси матн таҷриба мегузаронад, дар асоси қолабҳо-модельҳо назария мебарорад.

Ба тариқи муқоисавӣ-таърихӣ маънидод кардани фактҳои конкретӣ барои тадқиқотҳои таърихиву филологӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Умумияти методҳои ҳамаи илмҳо эътироф намудани он аст, ки дарккунии илмӣ ин процесс аст, аз ин ҷиҳат қонуно қоидаҳои тадқиқот мавҷудияти дараҷаҳои гуногунро дар дарккуни ба эътибор мегирад.

Ҷ а р а ё н и д а р к к у н и и и л м ӣ. Дарккунӣ ҳамчун процесс се марҳаларо дар бар мегирад:

- а) тадқиқот (кашфи фактҳо ва ё алоқамандии онҳо),
- б) ба система даровардан (шарҳу эзоҳ ва исбот).

в) баён кардан (тасвир).

Дар процесси эҷоди илмӣ масъалагузори ва пешниҳоди фарзияҳо ниҳоят муҳим буда, бояд асосҳои назариявӣ амалӣ дошта бошад. Воситаи умумиллии тадқиқот мушоҳида, таҷриба (эксперимент) ва намунаسازی (моделирование) мебошад.

Мушоҳида. Мушоҳида яке аз воситаҳои маъмул ва табиӣ тадқиқоти илмӣ мебошад. Ҳар як тадқиқотчи ин ё он ҳодисаи забонро муоина мекунад ва ҷизҳои лозимаро ба қайд мегирад.

Қонун ва техникаи аз матн ва ё нутқ ин ё он факти забонро чун намуда, ба мавзӯи омӯзиш дохил намуданро мушоҳидаи лингвистӣ мегӯянд. Қонуни муоина талаб мекунад, ки предметҳои мушоҳида аниқ карда шаванд, аломатҳои он нишон дода шаванд. Натиҷаи мушоҳида бо формулаҳо, схемаҳо, ҷадвалҳо ва ё хаттӣ ба қайд гирифта мешавад. Мушоҳидакунанда бояд дониши хуб дошта бошад, ба вай ҳисси забонӣ хос бошад. Нависанда ва ё гуянда забонро барои он истифода мебаранд, ки ба воситаи он фикр баён мекунад, тадқиқотчи бошад, аз матн ва ё нутқ он чойхоеро мегирад, ки барои мушоҳида зарур аст. Мушоҳида ҳамон вақт натиҷаи хуб медиҳад, ки мушоҳидачи дар ҳусуси ҳодисаи мушоҳида мекардагана маълумоти пурра дошта бошад.

Мушоҳида қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти илмӣ буда, вай ҷузъи зарурии ҳар як методи лингвистӣ мебошад. Ҷиҳати хуби мушоҳида он аст, ки вай ин ё он ҳодисаи забонро дар шакли табиаш бо ёрии органҳои ҳиссиёт ва ё мағзи сар ба қайд мегирад ва бо ин аз таҷриба фарқ мекунад.

Таҷриба (эксперимент). Таҷриба ин озмоиши илмӣ аст, ки ба воситаи он ҳодисаи омӯхташавандаи забонӣ ҳар дафъа дар шароити муайян ба ҳисоб гирифта мешавад. Эксперимент яке аз воситаҳои дарккунӣ дар илми ҳозира мебошад ва намунаҳои зерин дорад: лабораторӣ, иҷтимоӣ ва фикрӣ.

Таҷрибаи лабораторӣ, бештар ва асосан ба илмҳои табиӣ хос буда, ба қисмати фонетика ва тарҷумаи мошинии лингвистика низ тааллуқ дорад. Мутаассифона, таъмини техникаи ва қорҳои лингвистии автоматикунонидашуда ҳоло ба дараҷаи бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бинобар он ҳоло ҳам таҷрибаи маъмули лингвистӣ бо картатекаҳо гузаронида мешавад. Инро ҳам дар муайян намудани баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ ва ҳам дар тарҷумаи мошинӣ мушоҳида мекунем.

Картотекаҳои зиёди аз рӯи мақсад ба система даровардашудаи картатекаи лингвистиро ташкил медиҳанд ва онҳоро дастгоҳи маълумтарини лингвистӣ гуфтан мумкин аст. Материали забонӣ, ки аз луғатҳо ва ё маълумотномаҳои грамматикӣ навишта шудаанд ба хотири мошина дохил карда шудаанд, базаи таҷрибаи лингвистӣ номида мешавад.

Таҷрибаи иҷтимоӣ озмоиши илмӣ дар фаъолияти ҷамъиятӣ буда, барои саҳеҳ ва муайян намудани ин ё он гипотеза

теза дар шароити муайян гузаронида мешавад. Намудҳои асосии ин таҷриба иқтисодӣ (асосан истехсолӣ), педагогӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, ҳуқуқӣ ва социологӣ мешавад. Лингвистика дар таҷрибаи педагогӣ ва социологӣ иштирок карда метавонад. Баробари таракқиёти ҷамъият роли таҷрибаи лингвистикаи иҷтимоӣ васеъ мешавад. Маркс ва Энгельс табиати иҷтимоии забонро қайд карда, таъкид карда буданд, ки вақташ мерасаду одамон ба забон пурра назорат мекунад.

Таҷрибаи фикри озмонши илмиест, ки объектро ба воситаи қолабҳои идеалӣ тадқиқ мекунад. Ин бештар бо роҳи абстракцияи мантиқӣ ва тафаккури дедуктивӣ гузаронида мешавад.

Намунаҳои лингвистӣ (лингвистическое моделирование). Ин метод ба нисби методи тадқиқоти таҷрибавӣ ва назариявӣ дар забоншиносӣ хеле барвақт маълум буд, вале вазифа ва тарзу усули он саҳеҳ ва конкрет набуд.

Дар забоншиносӣ модель-назария ва модель-идея мушоҳида мешавад ва ин ба назарияи забон тааллуқ дорад ва шакли ифодаи он мебошад. Модель-метод ва тарзу тарқи тадқиқот бо роҳи индуктивӣ дедуктивӣ ҳосил карда мешавад, яъне дар ҳар ду ҳолат ҳам тадқиқот бо ҳулосабарорӣ саруқор дорад. Ба тарзи абстракциякунӣ ҳам ҳулоса баровардан мумкин аст.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки агар натиҷаҳои бо роҳи мушоҳида, таҷриба ва намунаҳои ба даст даромада шарҳу эзоҳи (интерпретация) худро наёбанд, дарки илмӣ пурра шуморида намешавад ва инчунин аҳамият ва ғайданикии ин ё он метод ва ё тарзу усул ҳам номаълум мемонад. Шарҳу эзоҳ гуфта бо қонуну қоидаҳои назарияи мавҷуда муқоиса кардани натиҷаҳои ба даст даровардашударо меғоянд. Натиҷаҳои назарияи мавҷударо пурра қарданаш мумкин аст, агар натиҷаҳои ва мундариҷаи онҳо ба қолаби назарияи мавҷуда нағунҷад, назарияи нав ба амал оварда мешавад. Албатта, ин гуна кашфиётҳо дар асоси материали фаровони нав ба вучуд омада метавонанд. Пас, интерпретация баҳодихӣ ба дониш мебошад.

МЕТОДҲОИ ЛИНГВИСТӢ

Ҷи тавре ки қайд шуд, ғайр аз методи дарққунӣ ва методҳои умумиилмӣ боз методҳои хусусӣ — илмӣ-тадқиқотӣ ва методҳои илмҳои ҷудогона вучуд дорад.

Методи илмӣ-тадқиқотӣ гуфта маҷмӯи роҳу усулҳо ва қонунҳои омӯзиши ин ё он ҳодиса ва ё ҳодисаҳоро меноманд. Ба методи илмӣ-тадқиқотӣ аспекти тадқиқот бо тарзу усулҳои тадқиқотиаш, методикаи истифодаи онҳо ва инчунин роҳҳои тасвири натиҷаи ба даст дароварда дохил мешавад. Пас сохт ва ё структураи методи тадқиқотиро ба ҳам алоқамандии аспект, тарзу усул (приём), методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвири он

муайян мекунад. Вале дар забоншиносӣ бисёр вақт танҳо яке аз ин компонентҳои методи тадқиқотӣ ба назар гирифта мешавад, ҳол он ки истилоҳи метод барои ифода намудани чор мафҳум — аспект, тарзу усул (приём), методика ва роҳҳои тасвир ба қор бурда мешавад.

Метод ва аспекти тадқиқот. Аспекти тадқиқот воситаи дарккунии воқеият мебошад ва аз он баъзе ҳодисаҳо, объектҳо ва ё тарафҳои барои тадқиқ ва омӯзиши махсус ҷудо мекунад. Аспекти тадқиқот аз рӯи таъиноти худ ва моҳияти лингвистиаш фарқ мекунад. Дар байни аспектҳо ё ки методҳои лингвистӣ пеш аз ҳама аз онҳо худӣ ва иқтибосиро ҷудо кардан лозим. Методи ҳоси лингвистӣ гуфта метавонад муқоисавӣ-таърихи менаманд. Ин метод дар натиҷаи маълум гардидани ҳақиқатҳои забонҳо ба амал омад, зеро омӯзиши он системаи муайяни тарзу усулҳои тадқиқотро талаб мекунад. Илова бар ин ҳангоми аз ҷиҳати муқоисавӣ-таърихӣ шарҳу эзоҳ додани овозҳои морфемаҳо таҳлили махсуси лингвистиро талаб мекард.

Метод ва ё аспекти иқтибосии лингвистӣ ин методи статистикӣ ва мантиқӣ-математикӣ мебошад. Ин методҳо барои аниқ намудани методикаи таҳлили лингвистӣ қабул намудаанд.

Аспекти тадқиқотро чун методи (роҳҳои) дарккунӣ баъзан, аз як тараф, бо методи дарккунӣ ва аз тарафи дигар, бо усулҳои тадқиқот ва инчунин бо вазифаҳои тадқиқот ва ё нуқтаи назари тадқиқот омехта мекунад: методи структурӣ-семантикӣ, методи мантиқӣ-грамматикӣ, методи шаклӣ ва ғайра. Дар ин ҳолат истилоҳи «метод» маънии аспекти тадқиқотро дорад.

Метод чун тарзу усули тадқиқот. Усул ва тарзи тадқиқотро ҳам, яъне маҷмӯи қоидаҳои тадқиқотро, ки чун методикаи таҳлил ба шакл даромадааст, метод менаманд. Ин гуна тарзу усулҳои методи асосии лингвистиро ба вучуд намеоварад, зеро онҳо ҷузъи ин ё он методи асосӣ мебошанду ҳалос. Масалан, усули ё ки тарзи табдил (трансформация) дар вақти омӯзиши синхронӣ ва диахронӣ забон, дар тадқиқи норма ва системаи забон, забон ва фаъолияти нутқ ва ё тасвири муқаррарӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба қор бурда мешавад. Пас методи трансформаторӣ вучуд надорад, вай тарзу усули методҳои дигар мебошад.

Дар забоншиносӣ истилоҳи «метод» ба ду маънӣ — ҳам метод ва ҳам усул ва ё тарзи тадқиқот фаҳмида мешавад. Маҷмӯи тарзу усулҳои илмӣ-тадқиқотӣ бо аспекти тадқиқотӣ муттаҳид гардидаро метод менаманд. Ба ин маънӣ дар хусуси методҳои тадқиқотӣ муқоисавӣ-таърихӣ, муқоисавӣ, структурӣ-математикӣ сухан рондан мумкин аст. Вале баъзан маҷмӯи қоидаҳо ва ё таъриқи ин ё он тарзу усулро низ метод менаманд, ки вай метод набуда, тарзу усули истифодаи ин ё он метод мебошад. Масалан, тарзу усули истифодаи методи муқоисавӣ-таърихӣ ва ғайра.

Методикаи тадқиқот. Методика ба мафҳуми дуюми истилоҳи «метод» (чун тарзу усул) синоним шуда метавонад.

Вале ин калима «методика» бештар ҳамчун тартиби истифодаи ин ё он метод ба кор бурда мешавад, чунки ҳуди як метод бо тартибҳои гуногун истифода шуданиш мумкин аст. Фарқи методикаи тадқиқот ба бисёр сабабҳо вобаста мебошад: аз аспекти тадқиқот, аз ҷиҳатҳои гуногуни мантиқиву умумиилмӣ (масалан, индуктиву дедуктивӣ), аз ҳуди тартиб ва техникаи тадқиқот, аз воситаҳои тасвир ва ғайра.

Методикаи илмӣ ҳаман зинаҳои тадқиқот — мушоҳида, ҷамъоварию материал, воситаҳои тасвир, муайян кардани тарзу усулҳои таҳлил, характери интерпретация ва аспекти тадқиқотро дар бар мегирад. Донистани методикаи тадқиқоти илмӣ барои ҳар як мутахассис шарт ва зарур аст. Материал дошта бошед методро ҳам донеду методикаи коркарди онро надонед, чизи дилхоҳ ба даст оварда намешавад.

Методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир. Роҳҳои тасвири натиҷаҳои ба даст даромада ва исботи он бо методикаи тадқиқот бевосита алоқаманд аст. Роҳҳои тасвир методи тадқиқот набуда, танҳо шакли берунии ин ё он тарзу усул ва методикаи таҳлил аст.

Роҳҳои тасвир аз рӯи характери тасвир ба шаклию ғайришаклӣ ва аз рӯи воситаҳои тасвир даҳанакию (шифоҳию) ғайридаҳанаки мешавад.

Дар омӯзиши ин ё он ҳодисаи забонӣ шакли асли ва ягонаи он муайян карда шавад, онро роҳи баёни шаклӣ мегӯянд. Аз шакли асли боз шаклҳои дигару мазмунҳои дигар ба вуҷуд овардан мумкин аст. Масалан, аз ҷашм, кор, хона, ақл, хон шаклҳои ҷашма, ҷашмӣ, ҷашмак, ҷашмноқ, бечашм; коргар, корӣ, қорзор, қорам, бекор; хонагӣ, хонадор, хонача, бехона, ҳамхона; ақлноқ, ақлак, беақл, боақл, камақл; хонам, хонӣ, хонад, хонем, хонед, хонанд, хониш ва ғайра.

Дар забоншиносӣ аз роҳҳои тасвири ғайришаклӣ низ истифода мебаранд. Тадқиқотчию материали заруриро гирд оварда дар асоси он хулосаҳои худро баён мекунад. Масалан, гиребон, деҳқон, шӯрбо, зимистон... Ин калимаҳо дар асл сохтаю мураккаб бошанд ҳам, дар айни замон содда шуморида мешаванд, чунки ба морфемаҳо ҷудо намешаванд. Барои исботи ин ба этимологияи мурочиат қардан лозим меояд.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири даҳанакию аз калимаю терминҳои муқаррарӣ истифода бурда, ифодаи аниқии он дода мешавад.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири ғайридаҳанакию ба ҷои калимаву терминҳо формулаҳои ҳарфӣ, рамзҳо, таблицаву схемаҳо истифода мебаранд. Масалан, калимаҳои забоншиносӣ, мубтадо, ҷумла, хабар, ҷумлаи мураккаб аломатҳои ихтисори ин калимаҳо ба таври **з, м, ҷ, х, ҷм** дода мешавад. Ҳамин тариқ, роҳҳои тасвир низ методи махсуси тадқиқот набуда, метод ва тарзу усулҳои мавҷударо маънидод мекунад ва ба онҳо ин ё он шакли беруни медиҳад.

Таснифи методҳои асосии лингвистика. Яке аз проблемаҳои методологияи лингвистӣ таснифи метод ва тарзу усулҳои (приём) лингвистӣ, қор қарда баромадани методикаи таҳлилҳои лингвистӣ ва инчунин масъалаҳои таъбиқи тарзу усулҳои лингвистӣ ва методҳои муштараквазифа мебошад.

Азбаски вазифаи асосии забоншиносӣ омӯзиши забонҳои конкретист, таснифи методҳои лингвистӣ ҳам вобаста ба объекти омӯзиш муайян қарда мешавад.

Забоншиносӣ низ ба мисли илмҳои дигар маҷмӯи илмҳои лингвистиро дар бар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни система ва норми забон ва инчунин инкишофи вазифадории онҳоро тадқиқ мекунад.

Кӯшиши олимоне, ки барои тадқиқоти лингвистӣ методи ягона (универсали) сохтани буданд, ба мисли олимоне, ки методи философия, аниқтараш методи диалектикаи материалистиро методи махсуси лингвистӣ медонистанд, натиҷа надод. Методологияи лингвистӣ гуфта маҷмӯи аспектҳо ва методҳои илмӣ-тадқиқотиро меноманд, ки мумкин аст қонунҳои коидоҳои умумӣ дошта бошад ва ё бо методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир фарқ кунад.

Тарзу усул ва методҳои лингвистиро вобаста ба мактабҳо ва ё ҷиҳатҳои гуногуни забон тасниф қардан мумкин аст. Ҳамаи воҳидҳои забон бо як тарзу усул ва ё роҳ тадқиқ қарда наmeshаванд. Дар тадқиқи овозҳои забон аз аппаратҳои махсус ва ё аз приёмҳои оппозициониву мавқеъгӣ истифода баранд, дар омӯзиши синтаксис аз приёмҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли мантӣ-грамматикӣ, таъзияи актуали, трансформаторӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Ба методҳои асосии лингвистӣ методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ ва нормативӣ-услубӣ дохил мешаванд. Ин методҳо вобаста ба қараёнҳои забоншиносӣ, вобаста ба қисматҳои забоншиносӣ бо тарзу роҳҳои гуногун, инчунин бо методикаҳои приёмҳои гуногун истифода мешаванд.

Ҳар яке аз ин методҳо функцияву вазифаҳои худро доранд ва тарзу тариқи истифода ва қор фармудани онҳо ҳам як хел нест.

МЕТОДИ ТАСВИРИ

Ин метод яке аз қӯҳнатарин ва баробари он ҳозиразамони лингвистӣ мебошад. Грамматикаҳои қадимаи хитой, хиндӣ ва японӣ дар асоси ҳамин метод навишта шуда буданд. Забонҳои ҳозира ҳам аз ин метод васеъ истифода мебаранд. Системаи усул ва ё тарзҳои тадқиқоте, ки ин ва ё он ҳодисаи ҳозираи забонро муайян мекунад, методи тасвирӣ меноманд. Ин метод дар омӯзиши забон роли бағоят қалон мебозад.

Одатан объекти омӯзиш гуногун ва васеъ мешавад. Вобаста ба мавзӯи тадқиқ қалима ва ё ҷумлаҳои ҷудоғона аз матн ҷудо

карда мешаванд. Ин қадами якуми тадқиқот аст. Он калима ва ё чумлаҳо мувофиқи мавзӯи тасниф карда мешаванд, зеро ҳам калима ва ҳам чумлаҳо аз чандин ҷиҳат омӯхташ мумкин аст, ки ин қадами дуюми тадқиқот мебошад. Дар аҷаби сеюми тадқиқот талаб мекунад, ки материали ҷудо карда шуда таҳлил карда шавад. Ду нави таҳлил шуданаш мумкин аст: категориявӣ ва дискретӣ. Дар таҳлили категориявӣ воҳидҳои ҷудошуда ба гурӯҳҳо муттаҳид карда мешаванд. Онҳо бояд дорон як категория бошанд. Масалан, суффиксҳои **-ҷӣ, -гар, -бон, -вар, -гор, -ор** калимаҳои гуногун месозанд, вале ба як гурӯҳ дохил мешаванд, зеро ҳамаи онҳо исми шахс месозанд ва бо ҳамин хусусияти худ ба як гурӯҳ меаҷибанд. Дар таҳлили дискретӣ бошад, баракс воҳиди структурӣ ба гурӯҳ ва гурӯҳҳои майдатарин ҷудо карда мешавад. Масалан, чумлаҳои соддаи яктаркиба ба чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс, умумишахс, номуайяншахс, бешахс ва унвонӣ ҷудо карда мешаванд ва ҳар як намуд ҷӣ гуна хусусиятҳои ҷудогона дорад ва ҷӣ гуна аломатҳои фарқнок дорад, нишон медиҳанд.

Намудҳои асосии роҳҳои методи тасвири. Методика ва роҳҳои методи тасвири ниҳоят гуногун ва зиддиятнок буда, ифодашавии онҳо низ гуногун аст. Аз ин сабаб на фақат нишон додани роҳҳои гуногуни методи тасвири, балки муқаррар кардани намудҳои он низ муҳим аст. Методҳои таҳлили лингвистӣ дар асосҳои гуногун тасниф карда мешавад: аз рӯи воситаҳои баён методи тасвири ба шаклино ғайришакли, математикино ғайриматематикӣ ва аз рӯи таносуби байни воҳиди забон, воҳиди таҳлил структурно математикӣ мешавад. Дар вақти маънидодии натиҷаҳои ба даст даромада ин ду намуди тасниф ҳамдигарро мебуранд.

Умуман, ҳамаи роҳҳо ва методикаи методи тасвириро ба ду намуди асосӣ — шарҳи маънидодии дохилӣ ва берунӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Шарҳи маънидодии берунӣ. Факти забон ҳамчун хосияти системаи забон ва ё хосияти ҳодиса ё предмете, ки бо ин факти забонӣ ифода шудааст, зоҳир шуда метавонад. Тадқиқи вазифаҳои воҳидҳои забон шарҳи маънидодии онҳоро ба вучуд меорад. Шарҳи маънидодии берунӣ низ воҳидҳои забонро меомузад. Шарҳи маънидодии берунӣ ба ду намуд ҷудо мешавад:

1. Маънидодии воҳидҳои забон аз рӯи муносибати онҳо ба ҳодисаҳои ғайризабонӣ, аз қабали роҳҳои социологӣ, мантиқӣ-психологӣ ва артикуляционӣ-акустикӣ.

2. Маънидодии воҳидҳои забон аз рӯи муносибаташон бо воҳидҳои дигари забон. Ин роҳҳо барои қабати тадқиқшаванда берунӣ шуморида мешавад, вале онҳо аз ҳудуди структураи забон намебароянд. Ба ин пеш аз ҳама шарҳи маънидодии байнисатҳӣ (межуровный) ва методикаи дистрибутивӣ дохил мешаванд, ки хусусиятҳои воҳиди омӯхташавандаро бо ёрии воситаҳои дигар кушода медиҳанд.

Роҳҳои социологӣ. Роҳҳои социологӣ дар ҳолати аз ҷиҳати нормативӣ-услубӣ ва таърихӣ омӯхтани забон хеле қўлай бошад ҳам, дар тадқиқи тасвири забон ва махсусан омӯзиши таркиби луғавӣ истифода мебаранд. Роҳи маъмултарин дар омӯзиши социологии калима ин усули «калима ва ашъё», усули гурӯҳӣ тематикӣ, географияи лингвистӣ ва роҳи нормативӣ-услубӣ мебошад.

Роҳи омӯзиши «калима ва ашъё» дар омӯзиш ва тасвири лексикаи забон, тадқиқотҳои энциклопедӣ ва ё луғатҳои тафсири ба қор бурда мешавад. Ҳоло луғатҳои энциклопедӣ бо ҳамин услуб дода мешаванд. Хусусияти ин навъи тадқиқ он аст, ки маънои калима вобаста ба ашъё ва мафҳум, ки калима онро ифода кардааст, омӯхта мешавад.

Хусусияти омӯзиши тарзи гурӯҳӣ тематикӣ он аст, ки дар асоси ин ё он нисбияти предметӣ-тематикӣ гурӯҳи калимаҳо интихоб карда шуда, махсус омӯхта мешаванд. Бо ин роҳ аксар лексикаи истиқоматӣ ва соҳтмони маҳалҳои аҳолинишин, ҳавзу дарёҳо омӯхта мешаванд. Вақтҳои охир лексикаи терминологӣ низ ба ҳамин роҳ омӯхта мешавад. Омӯзиши тарзи географияи лингвистӣ дар соҳаи таркиби луғавӣ аз он иборат аст, ки калимаҳо аз рӯи ҳудуди паҳншавиашон ва ё равшан намудани ҳудудҳои диалективу забонӣ тадқиқ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои он харитаҳои лексикӣ тартиб дода мешаванд. Натиҷаҳои ба даст даровардашуда аз ҷиҳати таърихӣ ва иқтисодӣ-сиёсӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Роҳи нормативӣ-услубӣ дар тартиб додани луғатҳои тасвири ва характеристикаи услубии калимаҳои ин ё он асар ва ё нависанда ба қор бурда мешавад. Услубҳои нисбатан маъмули мушоҳидашаванда, ки ба характеристикаи иҷтимоӣ ишора мекунад, инҳо аст: китобатӣ, гуфтугӯӣ, халқӣ, маҳаллӣ, жаргон, соҳагӣ, таърихӣ ё ки кӯҳнашуда ва бегона (хориҷии умуминашуда).

Роҳи мантикӣ-психологӣ. Қонун ва қондаҳои мантиқ қисмати муҳимтарини роҳҳои ҳама гуна тадқиқот мебошад. Ҷиҳати мантиқиро дар тамоми роҳҳои омӯзиши забон мушоҳида қардан мумкин аст. Ба роҳи мантиқии таҳлили лингвистӣ асоси мантиқии тарзҳои лингвистӣ дохил нашуда, балки чунин роҳҳои таҳлили лингвистӣ мебароянд, ки алоқаи байни маънои воҳидҳои забону категорияҳои онро бо воҳид ва категорияҳои тафаккур тадқиқ мекунад.

Дар байни усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ роҳҳои инвариантӣ-метаязӣки (забоне, ки дар бораи мундариҷа ва ифодаи забони дигар маълумот медиҳад) ва вариантӣ-забониро фарқ мекунад, ки дар таърихи забоншиносӣ онҳоро чун роҳҳои мантиқӣ ва психологияи таҳлили забонӣ ба ҳисоб ғирифтаанд.

Роҳҳои мантиқии инвариантӣ-метаязӣки таҳлили забон бо роҳи дедуктивии дарққунӣ асос қарда шудааст, аз ин рӯ, воҳидҳои конкретии забон чун амалӣ гардидани қолабҳои абстрактӣ

забон доништа мешавад. Дар ин навъи омӯзиш маъниҳои забони чун ҳодисаи мантиқӣ-мафҳумӣ фаҳмида мешавад, бинобар он предмети тадқиқ на воҳиди ҳуди забон, балки аломатҳои он доништа мешавад. Дар вақти бо ин роҳ омӯхтан аксар воҳидҳои конкретии забонро бо структураи мантиқӣ-тематикӣ матн як мешуморанд. Ин тарзи омӯзиши таҳлили лингвистӣ аз тарафи мантиқшиносони француз, аз ҷумла Пор-Роял ба шакл дароварда шуда буд.

Дар усули мантиқии вариантӣ-забонии таҳлил гуногунии воҳидҳои забонӣ ва ҳуди забонҳо ба эътибор гирифта мешавад, бинобар он хосияти умумимантиқии онҳо хеле гуногун ва зиддиятнок намоён мегардад. Аз ин ҷиҳат предмети омӯзиш воҳиди конкретии забон ва вазифаҳои онҳо ва инчунин алоқаи онҳо на танҳо бо шаклҳои мантиқӣ, балки бо маънӣ ва категорияҳои дигар мебошад. Ин тарзи таҳлил бештар ба тивҳои гуногуни маъноӣ забонӣ, категорияи он ва алоқаи он бо матн истифода карда мешавад. Масалан, дар омӯзиши маъноии структураи ҷумла тарзи мантиқӣ-морфологӣ ва актуалӣ-синтагматикӣ таҳлили ҷумла васеъ истифода мешавад.

Усули мантиқӣ-морфологӣ таҳлили ҷумла онро ба асос мегирад, ки ҳелҳои ҷумла бо шаклҳои мантиқии фикр мувофиқат мекунад. Шакли мантиқии фикр асоси субъективӣ предикативӣ ҷумларо нишон медиҳад, ки он бо сараъзоҳои ҷумла — мубтадову хабар аксар мувофиқат мекунад ва бо ёрии аъзоҳои пайрав — ҳол, пурқунанда ва муайянқунанда пурра мегардад. Беҳуда нест, ки онҳоро — аъзоҳои ҷумларо категорияҳои мантиқӣ-грамматикӣ меноманд ва дар аксари забонҳои дунё мушоҳида мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки байни тарафҳои мантиқӣ-грамматикӣ ва морфологӣ-синтаксисии ҷумла, байни мундариҷа ва шакли онҳо мутобиқати пурра мушоҳида намешавад. Аз ин ҷиҳат ҳам субъекту мубтадо ва предикату хабар на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Қарор аз тарафи котиб навишта шуд» мубтадову субъект тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунад, зеро «қарор» мубтадо бошад, «аз тарафи котиб», ки ба вазифаи пурқунандаи бавосита омадааст, субъекти мантиқӣ мебошад. Вале дар ҷумлаи «Талабагон мехонанд» ин гуна мувофиқат байни мубтадову субъект дида мешавад.

Ҳоло дар забоншиносии дунё ва аз ҷумла мамлақати мо ҷумларо на танҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, балки аз ҷиҳати мақсаднокӣ низ таҳлил мекунад. Аз рӯи ин таҳлил аксари ҷумлаҳои хоро ба ду қисмат — тема ва рема ҷудо мекунад. Дар қисмати тема он калимаҳо ҷой мегиранд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба хонандаву шунаванда маълуманд ва танҳо барои ифодаи маъноӣ нав, ки дар қисмати рема ифода мегардад, ёрӣ мерасонанд. Мақсади гуянда дар қисмати рема ифода мегардад ва он аксар дар охири ҷумла ҷой мегирад. Ин таҳлилро дар забоншиносӣ таҷзияи актуалӣ мегӯянд, ки ба номи забоншиносии

чех Матезиус сахт вобаста мебошад. Ин намуди тахлили чумла ба усули мантикӣ-психологӣ мувофиқат мекунад.

Роҳҳои артикуляционӣ-акустикӣ. Овозҳо, ҳиҷоҳо ва интонация воҳиди материалии забон буда, ба ҷиҳати табиӣ забон, ба ҳодисаи артикуляционӣ-физиологӣ ва акустикӣ-физиологӣ алоқаманд мебошад. Аз ин ҷиҳат овозҳои нутқ хусусияти физикиву биологӣ доранд, баробари ин онҳо ҳамчун маҳсули фаъолияти дараҷаи олиӣ асаби инсон ҳодисаи психикӣ низ мебошанд.

Хусусияти физикӣ ва физиологӣ овозҳои нутқ бо ёрии мушоҳидаи бевосита ва роҳҳои методи таҷрибавӣ-фонетикӣ омӯхта мешавад. Хусусиятҳои артикуляционӣ-психологӣ ва акустикӣ-психологӣ овозҳои нутқ ба воситаи методи классификационӣ ва тахлили компонентии артикуляционӣ овозҳо ва кори артикуляционӣ омӯхта мешавад.

Компонентҳои артикуляционӣ ба воситаи таблицаҳои классификационӣ, ки барои садонокҳову ҳамсадоҳо ҷудогона сохта мешавад, тасвир карда мешавад. Масалан, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз рӯи ҷои талаффуз, тарзи талаффуз ва иштироки садо тасниф карда шаванд, садонокҳо аз рӯи қатор, бардошт, ки ба ҳаракати забон вобаста мебошад, иштироки лаб ва устуворию ноустуворӣ тасниф карда мешаванд. Дар забонҳои полякӣ ва франсузӣ дар таснифи садонокҳо боз хусусиятҳои димоғӣ онҳо, дар немисӣ ёкутӣ дарозиву кӯтоҳии садонокҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Роҳҳои маънидодӣ байни сатҳӣ. Ин роҳи маънидод дар тадқиқотҳои лингвистӣ васеъ истифода бурда мешавад. Мақсади ин гуна тарзҳои омӯзиш он аст, ки воҳидҳои байни қабатҳои забонӣ ва ё воҳидҳои хурдтарини ин ё он қабати забонӣ чун воҳиди тахлили лингвистӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат ба объекти омӯзиш аз нуктаи назари як қабат қабат назорат карда мешавад ва бо ин роҳ алоқаи байни қабатҳои забонӣ муайян мегардад. Усули маъмултарин синтаксисӣ-морфологӣ ва морфологӣ-морфемагӣ мебошад.

Воҳидҳои синтаксис ибораву чумла буда, ба таркиби онҳо калимаҳову ҳиссаҳои нутқ дохил мешаванд. Усули синтаксисӣ-морфологӣ аз он иборат аст, ки структураи синтаксисиро аз ҷиҳати ифодаи морфологӣ онҳо меомӯзанд. Бо ёрии роҳи мантикӣ-психологӣ сараъзоҳои чумла ҷудо карда шуда, тарзи ифодаи мубтадову хабар нишон дода мешавад. Масалан, дар забони тоҷикӣ бо исм, ҷонишини предметӣ ва масдар ифода ёфтани мубтадо гуфта мешаваду баъд бо ҳиссаҳои дигари субстантивация гардидаи нутқ ифода шудани он низ қайд карда мешавад.

Роҳи морфологӣ-морфемагӣ аз он иборат аст, ки морфема ҳамчун воҳиди асосии морфология ва тахлили морфологӣ фаҳмида мешавад.

Методикаи дистрибутивӣ. Воҳидҳои забон дар

матн ба ҳамдигар наздик ва пахлӯ ба пахлӯ чой мегиранд. Синтагматика ба ин масъала муносибати наздик дорад, зеро вай назарияи синтагма ва алоқамандии воҳидҳои забонро меомӯзад. Дар байни усулҳои омӯзиши алоқамандкунӣ роҳҳои мавқеъӣ ва дистрибутивиро қайд мекунад. Роҳи мавқеъӣ ба мавқеи воҳидҳои забон асос карда шудааст. Бо ёрии методикаи дистрибутивӣ доираи воҳидҳои забонӣ, контексти онҳо омӯхта мешавад. Яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ валентият (валентность — бо ҳам алоқамандона омада тавониستاني калимаҳо) мебошад. Дар вақти бо роҳи валентият омӯختан муносибати калимаи асосию тобеъ ба назар гирифта мешавад. Калимаро ба кадом калима хоҳед, алоқаманд карда наметавонед. Масалан, калимаи **омадан** бо калимаҳои имрӯз, тез, аспакӣ, бо рафиқ ба хона ... алоқаманд шуда метавонад, вале бо **китобро** муносибат пайдо карда наметавонад чунки феъли монда аст. Ё ки ҷумлаи «Мо омадем» баъди худ ҷумлаҳои пайрави мақсад, замон, сабаб гирифта метавонад, вале ҷумлаҳои пайрави мубтадо, пурқунанда, хабар ва муайянқунанда гирифта наметавонад. Сабаби ин гуна ҷумлаҳои пайравро қабул карда натавониستاني сарҷумлаи «Мо омадем» он аст, ки ҷумлаи пайрави мубтадо ва муайянқунанда бар эзохи предмет меоянд, дар ин сарҷумла бошад, ин гуна предмети эзохталаб нест. Сабаби ҷумлаи пайрави хабар нагирифтани он аст, ки ҷумлаи пайрави хабар танҳо ба хабаре тобеъ мешавад, ки бо ҷонишини ишоратӣ ифода гардидааст. Сабаби ҷумлаи пайрави пурқунанда нагирифтани он аст, ки хабар **омадем**, бо феъли монда ифода шудааст, ин гуна хабар ҷумлаи пайрави пурқунанда қабул карда наметавонад.

Намудҳои контекст низ ба воҳидҳои забон таъсир мерасонад. Масалан, иборати «дандон ба дандон мондан»-ро дар ҳама гуна матн овардан мумкин нест. Пас яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ ихтисоси воҳидҳои забон нисбат ба якдигар будааст. Чӣ андоза маънои калима ва ё ҷумла васеъ бошад, ҳамон дараҷа алоқамандии он бо калимаҳои дигар ва ихтисоси он мураккабтар мешавад.

Роҳҳои маънидодӣ дохилӣ. Воҳидҳои забон сохти дохилии худро доранд. Омӯзиши структураи воҳидҳои забон ва категорияҳои онҳо ба мавҷудияти маънидодӣ ҳосил онҳо далолат мекунад. Роҳҳои маънидодӣ дохило ба ду намуд ҷудо кардан мумкин аст:

1) **Роҳҳои тасниф ва мураттаб намудан.** Ин ба ҷудо намудани гурӯҳҳои гуногун, навъҳо ва классҳои воҳидҳои забон нигаронида шудааст.

2) **Роҳҳои азнавсозӣ, аз ҷумла методикаи трансформационӣ.**

Роҳҳои тасниф ва мураттаб намудан. Предметҳо ва ҳодисаҳои гуногунро, аз ҷумла ҳодисаҳои забониро, аз рӯи умумият ва фарқашон ба **гурӯҳҳо ва ё классҳои ҷудогона** тақсим мекунад, ки ҳаминро тасниф мегӯянд. Дар забоншиносӣ дар асо-

си чинсу намуд ва дихотомия (Ба ду) чудо намудани мафҳумҳо таснифот гузаронидан васеъ истифода бурда мешавад.

Дихотомия, ки хоси мантиқ аст, мафҳумҳоро ба ду намуди ба ҳам зид чудо менамояд: намуди мутлақу давомдор, падежи бевоситаву бавосита, танхову чамъ, камию зиёди аломат ва ғайра. Ба таснифоти лингвистӣ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ, ҷумлаҳоро ба соддаву мураккаб, овозҳоро ба садоноку ҳамсадо чудо намудан хос аст.

Аз нуқтаи назари мантиқ, таснифот бояд ба қонунҳо чудо намудани мафҳумро риоя кунад. Дар лингвистика аксар ба ин қонун риоя накарда, танҳо аз рӯи система, яъне бе асосҳои мантиқӣ тасниф кардан мушоҳида карда мешавад. Вале баъзе ҷараёнҳо ва мактабҳои мантиқӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба қонунҳои мантиқ риоя карданро талаб мекунад.

Роҳҳои азнавсозӣ ва методикаи трансформационӣ. Роҳҳои азнавсозӣ ба фаҳмиши забон чун процесс, чун структураи динамики бо воҳидҳои ҷудогона, ки ба ҳамдигар алоқаманданд, таъя мекунад. Пайдоиши роҳҳои азнавсозӣ, аз як тараф, ба забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, аз тарафи дигар, бо лингвистикаи мантиқӣ ва таҳлили услубии матни бадеӣ вобаста мебошад.

Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ роҳи азнавсозӣ барои муайян намудани пайдарҳамии хронологии воҳидҳои забонӣ, барои азнавсозии шаклҳои қадима истифода мешавад.

Дар лингвистикаи мантиқӣ ин роҳ барои таҳлили хусусиятҳои семантикии соҳи синтаксисӣ истифода бурда мешавад. Масалан, забоншиносии рус Ф. И. Буслаев методикаи трансформаториро барои ихтисор ва ё қўтоҳ кардани ҷумлаҳои пайрав истифода кардааст. У ба ҷои ҷумлаи «Тот, кто виноват» танҳо «Виноват» ё ки ба ҷои «Думаю о том, чтобы идти» ҷумлаи «Думаю идти» гуфтааст. Ин тарзи истифодаро ва ё бараксашро, яъне ба ҷои ибора истифода бурдани ҷумлаҳои мураккабро дар эҷодиёти адабони тоҷик ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Паҳншавии методикаи трансформационӣ дар забоншиносии ҳозира эътироф намудани динамизми забон ва зиёд шудани роли методикаи таҷрибавӣ мебошад. Методикаи трансформационӣ алоқамандӣ ва ҳешигарии воҳидҳои забонро эътироф мекунад. Вай дар омӯзиши қолабҳои синтаксисию калимасозӣ васеъ ба қор бурда мешавад.

Нутқи мазмунан нақлшуда шакли аз нав сохтан нутқи айнан нақлшуда, ҷумлаи пайрав шакли дигари аъзои ҷумла дониста мешавад. Нутқи айнан нақлшуда: «Мо ин забони шарифро дар Бухоро омӯхтаем»,— гуфта буд як дафъа муаллим (Саттор Турсун. Се рӯзи як баҳор, сах. 209) ва ё «Дина модарам ўро хабар гирифта буданд»,— гуфт Самад (Ҳамон ҷо, сах. 271). Нутқи мазмунан нақлшуда: Муаллим як дафъа гуфта буд, ки ин забони шарифро онҳо дар Бухоро омӯхтаанд. Дина модараш ўро хабар гирифтаанд. Ҷумлаи мураккаб: «Маълум буд, ки рӯи

осмон тадричан аз абрхо кушода мешавад (Саттор Турсун. Се рӯзи як баҳор, сах. 16). Бо вучуди он ки офтоб тобон буд, аз пеш бӯи борон меомад» (Ҳамон ҷо, сах. 57). Чумлаҳои содда, ки чумлаҳои пайрави мисолҳои боло дар шакли аъзои тафсилии чумла омадаанд: Тадричан аз абрхо кушода шудани рӯи осмон маълум буд. Бо вучуди тобон будани офтоб аз пеш бӯи борон меомад. Чумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳоли хилоф дар чумлаҳои содда ба вазифаи мубтадо ва ҳоли хилофи чумлаи содда омадаанд.

Дар вақти азнавсозӣ ва ё трансформация кардан баъзе чизҳо ихтисор ва ё илова карда шуданаш мумкин аст. Талаба китоб хонд. Китоб аз тарафи талаба хонда шуд.

Хусусияти хоси методикаи трансформационӣ он аст, ки вай системаи қонунҳои саҳт надорад ва ҳамчун назарияи забон истифода нашудааст. Вай ба реалияти забони конкрет такя менамояд ва барои омӯзиши категорияҳои мураккаб ва бисёрмаъно ва ё ҳодисаҳои пурра ифода нагардида истифода бурда мешавад.

МЕТОДИ МУҚОИСАВӢ

Муқоиса яке аз тарзу усулҳои илмӣ буда, дар тамоми соҳаҳо ба қор бурда мешавад. Ин усулро дар забоншиносӣ низ ба таври васеъ истифода мебаранд. Дар муқоиса бо забони дигар омӯхтани забони модарӣ ё ки бо роҳи муқоиса муайян намудани хусусияти хоси ҳуди ҳар як забон ниҳоят мувофиқ ва аҳамиятнок аст. Факту далелҳои як забон ва ё чанд забон муқоиса шуданаш мумкин аст. Ҳангоми муқоиса ҳодисаҳои умумӣ ва хоси як забон ва ё забонҳои гуногун муқаррар ва муайян карда мешавад. Ин аст, ки муқоиса ҳамчун амалиёти умумиилмӣ тафаккур дар тамоми методҳои таҳлили лингвистӣ иштирок мекунад. Одатан дар методикаи тадқиқотҳои лингвистӣ муқоисаи дохилизабонӣ ва байнизабониро ба қуллӣ фарқ мекунанд, зеро дар муқоисаи дохилизабонӣ категория ва ҳодисаҳои забонии ин ё он забони ҷудогона, вале дар муқоисаи байнизабонӣ забонҳои гуногун тадқиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, методи муқоисавӣ зидди методи тасвирӣ меистад, зеро дар он ҷо (тасвирӣ) муқоиса вучуд надорад. Ба таври муқоиса омӯхтани ду ва ё зиёда забон хеле машҳур аст. Муқоисаи байнизабонӣ, аз як тараф, дар натиҷаи омӯхтани забони бегона ва аз тарафи дигар, ҳангоми омӯхтани забонҳои хеш ба амал омад. Ин метод дар забоншиносӣ пештар ҳам дучор мешуд, вале он аз аввали асри XIX машҳур гардид, зеро дар ин вақт забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба амал омад.

Методи муқоисавӣ дар ду намуд — муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ-таққосунӣ зоҳир мегардад. Ин методҳо ҳам аз рӯи мақсаду вазифа, ҳам материали тадқиқоту ҳудуди истифодаи он ва ҳам роҳи методикаи тадқиқи илмӣ аз ҳам фарқ мекунанд.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ на танҳо муқоисаи ду забон ва ҳодисаҳои онҳоро нишон медиҳад, балки инкишофи забонҳои хешро ошкор менамояд. Мақсади методи муқоисавӣ-таққоскунӣ тасвир карлани ҳодисаи муқоисашавандаи ду ва ё зиёда забонҳо, муқаррар намудани умумият ва фарқи ин ҳодисаҳо бе муқоиса бо гузаштаи онҳост. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба умумияти генетикӣ забонҳо такъя кунад, методи муқоисавӣ-таққоскунӣ ба мафҳуми ҳодисаи муқоисашавандаи ду забон такъя мекунад, ки онҳо мумкин аст, умумияти таърихӣ надошта бошанд. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам забонҳои хеш ва ҳам вариантҳои таърихӣ худӣ як забонро омӯхтан мумкин аст.

Муқоисаи забонҳо асоси тамоми методҳои лингвистӣ бошад ҳам, методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ ва муқоисавӣ-таққоскунӣ бо мақсади муқоиса, бо он ки кадом забонҳо муқоиса мешаванд ва бо чӣ мақсад муқоиса карда мешаванд, фарқ мекунад. Ин ба фарқи тарзу методикаи тадқиқ ҳам сабаб мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба мафҳуми умумияти генетикӣ ва мавҷудияти онла ва гурӯҳи забонҳои хеш асос карда шудааст. Аз ин рӯ, пеш аз шинос шудан бо методи муқоисавӣ-таърихӣ бо забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва муносибати ин методро бо он аз назар гузаронидан лозим меояд.

Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои хеш, таснифи онҳо, таъриху паҳншавии онҳоро меомӯзад. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ бо методи ҳамномаш як чиз нест, вале мафҳуми ягонагӣ ва фарқи генетикӣ барои онҳо умумӣ аст.

Ягонагии генетикӣ забонҳо аз иқтибос ва ё тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани овозу калимаҳо дар забонҳо фарқ мекунад. Масалан, калимаҳои атом ва фабрика дар чандин забонҳои Европа ва Осиё мушоҳида мешавад. Ё ки калимаҳои мактабу муаллимро дар чандин забонҳои Осиё дучор кардан мумкин аст. Ин калимаҳо нишонаи хешигарии ҳаман ин забонҳо шуда наметавонанд, зеро онҳо калимаҳои иқтибосианд. Мисоли дигар, дар забони тоҷикӣ калимаҳои **сад** ва **бад** дида мешавад ва айнан ҳамин гуна калима дар забонҳои русӣ ва англисӣ низ мушоҳида мешаванд. Ин калимаҳо нишонаи умумияти онҳо шуда наметавонанд, чунки дар ин ҷо тасодуфан бо ҳам мувофиқ омадани овзҳо ба назар мерасад.

Калимаи **духтар** ва ҷонишини шахсии **ту**-ро дар чандин забон мушоҳида кардан мумкин аст: дар русӣ **дочь** — **ты**, литовӣ **дукте** — **ту**, санскрит **духите** (**p**) — **тувам**, юнонӣ **тхугатер** — **ту**, готӣ **даухтар** — **су**, англисӣ **даухтер** — **тхоу**, немисӣ **Гачтер** — **ду**.

Калимаҳои духтар ва ту калимаҳои решагӣ ва қадимӣ мебошанд ва дар забонҳои гуногун бо ҳам мувофиқ омадани онҳо аломати хешигарии ин забонҳо мебошад.

Маълум мешавад, ки дар ҳолати аз ҷиҳати **реша**, **аффиксҳои**

калимасозу шаклсоз ва ё овоз ба ҳам мувофиқ омадан ба хешигарии забонҳо шубҳа намонад. Албатта, ҳар як забон бо қонуну қоидаҳои тараққиёти дохилии худ инкишоф меёбад, бинобар он калимаҳо ба таъбиротҳои овози дучор шуданашон мумкин аст. Дар натиҷаи муқоиса ҳатто роҳи тараққиёти забонҳои хеш муайян карда мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва методикаи таҳлил мебошад, ки дар вақти омӯзиши забонҳои хеш аз онҳо истифода бурда, тараққиёти қонунии сохти он забонҳо нишон дода мешавад ва инчунин барои аз нав барқарор намудани овозҳои шаклҳои қадимаи онҳо ёри мерасонад.

Методикаи муқоисавӣ-таърихӣ аз муқоисаи муқаррарӣ бо он фарқ мекунад, ки:

1) Дар ин усули омӯзиш фактҳои мушоҳида аз тамоми забонҳои хеш гирифта мешавад — ҳам аз забонҳои мурдаву зинда ва ҳам аз забонҳои адабӣ-хаттӣ ва гуфтугӯӣ-швабӣ. Чӣ андоза забонҳои зиёд муқоиса шаванд, ҳамон дараҷа фикр асоснок мебарояд.

2) Дар вақти омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ дараҷаи хешигарии забонҳо ба ҳисоб гирифта мешавад, зеро муқоиса бояд аз забонҳои нисбатан наздик сар шаванд. Масалан, забони тоҷикӣ пеш аз ҳама бо забонҳои форсӣ дарӣ, баъд бо забонҳои номиирию осетинӣ ва баъд бо забонҳои паҳлавӣ сӯғдӣ ва қадимаи дигар муқоиса шуда, дар зинаи дуюм бо забонҳои хиндӣ ва баъд славянию ягон гуруҳи дигар муқоиса карда мешавад.

Роҳҳои асосии методи муқоисавӣ-таърихӣ инҳо мебошанд:

а) Муқаррар намудани айнияти генетикӣ,

б) Азнавсозии шакли қадима,

в) Муқаррар кардани хронологияи пурра ва нисбӣ.

а) Муқаррар намудани айнияти генетикӣ. Роҳҳои муқаррар намудани айнияти генетикӣ овозҳо ва шаклҳои грамматикӣ забонҳои хеш фактҳои забониро предмети тадқиқи методи муқоисавӣ-таърихӣ гардониданд. Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ҳамон гуна мувофиқии овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ибораҳои айният меноманд, ки пайдоиши умумӣ доранд, яъне ба ҳам монандии генетикӣ доранд. Ин аст, ки баъзан айнияти генетикӣ аз ҷиҳати материалуи семантикӣ дар айни замон бо ҳам мувофиқ наомаданаш мумкин аст. Ба ҳам монандии овозҳо аз ҷиҳати генетикӣ маънои онро надорад, ки онҳо ҳоло ҳам аз рӯи хусусиятҳои акустикӣ артикуляционӣ мувофиқ оянд, яъне монанд бошанд. Масалан, овозҳои «г» ва «ж» аз ҳар ҷиҳат фарқ мекунад: г — овози пасизабонии зич бошад, ж — пешизабонии роғ мебошад, ҳол он ки онҳо аз ҷиҳати генетикӣ монанд мебошанд. Морфема, калима ва ибора низ дар айни замон пурра ба ҳам мувофиқат накарданашон мумкин аст.

б) Азнавсозии шакли қадима. Ҳаминаро ҳам қайд кардан лозим аст, ки ҳамаи овозҳо, морфемаҳо ва калимаҳои ҳозира шакли қадима, шакли нахустзабони худро надоранд. Ба ин

калимаҳои решагии ифодакунандаи он мафҳумҳое дохил мешаванд, ки дар қадим низ дучор мешуданд. Муқоисаи калимаҳои бародар, падар, хоҳар ва ғайра дар забонҳои гуногун ба ин шаҳодат медиҳанд. Масалан, калимаи **бародар** дар забони русӣ **брат**, славянии қадим — **братръ**, немисӣ — **брудер**, лотинӣ — **братер**, санскрит — **бхрата** ба он далолат мекунад, ки овози аввали ин калима дар қадим ҳамсадои (бх) будааст.

в) Муқаррар намудани хронологияи пурра ва нисбӣ. Забонҳои хешна танҳо шакли қадимро нигоҳ медоранд, балки ба ҳамон монанд калимаҳо ҳам месозанд. Дар давраи нахустзабон ҳам диалектҳо буд. Диалектҳои хеш дар давраи тараққиёти забон муттаҳид шуда, забони ягонро инкишоф доданд ва баробари ин забони ҷудогонаи мустақил ҳам гардидаанд. Барои муайян намудани шакли қадима муқаррар кардани он, ки аввалин бор он дар кучо ва кай зикр шудааст, аҳамияти қалон дорад. Осори боқимондаи хаттии забонҳо як хел нест. Осори хаттии забони хетӣ ба асри XIV—XIII пеш аз милод тааллуқ дошта бошад, забони қадимаи юнонӣ аз асри X—IV, форсии қадим аз асри VI—III, санскрит III, вале забони готӣ аз асри V—VI, армани қадим V—IX, славянии қадим IX—XI, литовӣ аз асри XVI ба мо омада расидаанд.

Усули хронологияи нисбӣ аз он иборат аст, ки бо роҳи омӯзиши паҳншавӣ ва аҳамиятнокии аз ду ҳодисаи системаи забон қадимӣ будани яке аз онҳо нисбат ба дигараш муайян карда мешавад.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба он асос карда шудааст, ки забонҳои хеш бо ҳам муқоиса карда мешаванд. Бо ин метод таърихи забонҳо омӯхта мешавад. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам забонҳои хеш ва ҳам давраҳои гуногуни худи як забон, яъне пайдарҳамии онҳо омӯхта мешавад. Масалан, давраи қадим ва ё миёнаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ системаи усулҳо ва методикаи таҳлил аст, ки ҳангоми омӯзиши тараққиёти таърихии забони ҷудогона бо мақсади ошкор намудани қонуниятҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти он истифода карда мешавад. Ба воситаи ин метод айният ва фарқи таърихии шаклҳои овозҳои забон барқарор карда мешавад. Бо ин метод одатан як забон омӯхта мешавад, дар ин ҷо муқоисаи забонҳо нест. Фактҳои забонӣ дар давраҳои гуногуни тараққиёти он муқоиса карда мешавад.

Ҳангоми омӯзиши таърихӣ-муқоисавӣ барқарор намудани айнияти овозҳо, шаклҳо, қолабҳо, калимаҳо шарт ва зарур аст, зеро танҳо дар ҳамин ҳолат тадқиқи минбаъдаи онҳо имконпазир мебошад. Азбаски бо ин метод фактҳои забонии ин ё он забони ҷудогона тадқиқ карда мешавад, баробари нишон додани айнияти воҳидҳои забонӣ фарқи онҳоро нишон додан ҳам аҳамияти қалон дорад.

Забонҳои ҳозира танҳо як қисм калимаҳо, шаклҳо, овозҳо

ва ё сохту таркиби забони қадимаи худро нигоҳ доштаанду халос. Ҳамин қисми боқимонда ҳам метавонад ҳолати пешина, таърихи забонро то андозае барқарор намояд. Чунин омӯзиш ба воситаи тарзи азнавсозин дохилӣ ба вучуд оварда мешавад. Усули азнавсозии дохилӣ аз он иборат аст, ки шакли қадима бо роҳи таъсири гуногуни он дар доираи худӣ як забон барқарор карда мешавад. Баъзан бо мақсади назорат фақти забони хеш истифода бурда мешавад. Чиҳати хронологии ин ё он давран таърихи забон бо ёрии архаизмҳо ва қолабҳои бемаҳсул ва инчунин неологизму қолабҳои сермаҳсул муайян карда мешавад.

Усулҳои аз чиҳати хронологӣ нишон додани ходисаҳои забонӣ он аст, ки фақтҳои забонӣ харақистикаи мутлақ ва нисбии замонӣ мегиранд. Дар омӯзиши таърихӣ-муқоисавӣ хронологияи мутлақро танҳо дар ҳолати дучор шудани ин ё он фақти забонӣ дар асари аввалини хаттӣ нишон додан мумкин аст.

Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ асри XIX—XX на танҳо забонҳои хаттӣ қадимаро ошкор намуду онҳоро омӯхт, балки лаҳҷаву шеваҳои ҳозиразамонро низ ба омӯхтан сар кард.

Материалҳои диалектӣ ҳам объекти забоншиносии таърихӣ-муқоисавӣ ва ҳам диалектологияву географияи лингвистӣ гардид. Методи диалектографӣ гуфта ҷамъи тарзҳо ва методикаи ҷамъ намудан, қор карда баромадан ва маънидодӣ материалҳои шевагиро мегӯянд.

Методи муқоисавӣ. Методҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ бо материали забонҳои хеш маҳдуд мешаванд. Дар тартиб додани фонетика, грамматика, лексикологияи таърихӣ ва ё муайян намудани хусусиятҳои ҷудогонаи забонҳои хеш ҳозира аспекти таърихӣ роли муҳим ва ҳалқунанда мебозад. Дар ҳолати ба таври муқоиса омӯхтани ҳоҳ забонҳои хеш ва ҳоҳ ғайрихеш аспекти таърихӣ ҳеҷ гуна роль намебозад.

Ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо луғатҳои дузабона ва грамматикаҳои умумиро ба вучуд овард. Забоншинос Гумбольдт ғайр аз ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхтани забонҳо ба тарқи муқоисавӣ-типологӣ тадқиқ қарданро низ зарур дониста буд. Дар ин соҳа хизмати забоншиносии советӣ, академик Мещанинов И. И. хеле қалон аст.

Дар ҳолати ба тарқи муқоисавӣ-типологӣ омӯхтани забонҳо хусусиятҳои структурии забонҳои гуногунро ошқор намудан мумкин аст. Таснифоти морфологӣ низ дар ҳамин асос гузаронида шудааст. Дар ҳолати ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо дараҷаи таъсири як забон ба забони дигар ҳангоми алоқаҳои таърихиву территориявӣ маълум мегардад. Масалан, дар ҳолати ба тарзи муқоиса омӯхтани сохти грамматикӣ забонҳои нимҷазираи Балқан—булғорӣ, юнонии нав, албанӣ ва румӣ маълум шуд, ки ба ҳамаи ин забонҳо артикли постпозитивӣ ва барои ифодани замони оянда феъли ёридиҳандаи **хотеть** умумӣ ва ягона мебошад.

Ғайр аз ин методи муқоисавӣ-таърихӣ дар тартиб додани луғатҳои дузабона ва таълими забони хориҷӣ низ ёрии калон мерасонад. Аз асри XIX сар карда давлатҳои сермиллат ба амал меоянд ва зиёд шудан мегиранд. Ин ба он сабаб шуд, ки баробари луғатҳои дузабона грамматикаҳои муқоисавӣ тартиб дода шаванд. Ба ин «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ»-и Поливанов Е. Д.— 1933 ва «Забоншиносии умумӣ ва масъалаҳои забони французӣ»-и Ш. Балли — 1932 мисол шуда метавонанд. Балли забони франсузиро асос карда, забони немисиро ба он муқоиса кардааст. Солҳои охир ба таври муқоиса омӯхтани хусусиятҳои ҷудогонаи забони тоҷикӣ бо забонҳои русӣ, англисӣ, немисӣ ва французӣ зиёд мушоҳида мешавад. Доир ба муқоисаи масъалаҳои ҷудогонаи забони тоҷикиву русӣ диссертация ва мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Масъалаҳои гуногуни сохти грамматикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои хориҷӣ низ мавриди тадқиқи як гурӯҳ забоншиносон гардидааст. Ба ин диссертацияҳои доктории Шаҳובהва М. Б. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сохти забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Ҷамшедов П. «Категорияи намуд ва замон дар забонҳои тоҷикӣ, англисӣ, русӣ ва шуғнӣ» ва рисолаҳои номзодии Камолова А. Р. «Пешояндҳои аслии забони тоҷикӣ ва ҳаммаъноии онҳо дар забони англисӣ», Ҷамралиев Н. «Намудҳои феъл дар забонҳои ҳозираи тоҷикиву англисӣ», Яхъёева Х. Ю. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сифат дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Собиров А. «Тартиби калима дар ҷумлаҳои соддаи дутаркиба дар забонҳои ҳозираи тоҷикӣ ва англисӣ», Усмонов Қ. «Категорияи муайяний ва номуайянии исм дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Ҷалилова М. «Категорияи шумора дар исми забонҳои тоҷикиву англисӣ», Азимова М. «Таҳлили муқоисавии лексика ва фразеологияи моддӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мухторова С. Я. «Артикли -е дар забони ҳозираи тоҷик ва ҳаммаъноии он дар забони англисӣ», Абдуллоҳочаева Қ. «Муайянқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мамадназарова Г. «Ҳол дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ», Мамадназаров А. «Сигнаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» ва ғайраро дохил кардан мумкин аст.

Дар натиҷаи муқоиса на танҳо ҷиҳатҳои умумӣ, балки хусусиятҳои хоси ҳар яке аз забонҳои муқоисасаванда ошкор мегардад. Инро дар вақти омӯзиши билингвизм ва контактҳои забонӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва ё тарҷума аз он низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо бо масъалаҳои таснифоти типологии забонҳо ва ҷиҳатҳои универсалии забонҳо низ алоқаманд мебошад.

Методи муқоиса ин системаи усулҳо ва методикаи таҳлил барои нишон додани хусусиятҳои умумӣ ва хусусии забонҳои муқоисасаванда мебошад.

Тадқиқотчи вобаста ба мақсади гузоштаи худ, вобаста ба

чанд забонро муқоиса карданаш ин ё он усули тадқиқотро пеш мегирад.

Муқаррар кардани асоси муқоиса. Ба ин масъала муайян намудани предмети муқоиса, характери он ва инчунин намудҳои муқоиса аз рӯи монандиву фарқ дохил мешавад. Чӣ андоза ҳодисаҳои монанду аломатҳои умумӣ зиёд бошад, ҳамон дараҷа фарқ ҳам зиёд мешавад. Агар ҳодисаҳои умумӣ байни ду ва ё зиёда забонҳо мушоҳида нашавад, ҳамин чиз қайд карда мешаваду халос. Дар ин ҳол предмети тадқиқ нисоят камбағал ва агар ҳодисаҳои умумӣ зиёд бошад, мавзӯи тадқиқ васеъ мешавад.

Асоси муқоиса бо ёрии муқоисаи забону аломатнокӣ муайян карда мешавад.

Тарзи муқоисаи забонӣ аз он иборат аст, ки ягон забон асоси муқоиса қарор дода мешавад. Қадом забон асоси муқоиса интихоб гардиданаш ба вазифаи тадқиқотчи ва ё дараҷаи омӯхта шудани забонҳо вобаста мебошад. Пештар, дар вақти тартиб додани грамматикаи забонҳои Европа забони лотинӣ асос ва намуна гирифта шавад, баъдтар забонҳои франсузӣ, немисӣ, англисӣ ва русӣ низ ҳамин вазифаро адо менамунанд. Ҳангоми муайян намудани таснифоти морфологии забонҳо забони немисӣ чун намунаи забонҳои флективӣ дар муқоиса бо забонҳои ғайрифлективӣ гуруҳи забонҳои агглютинативӣ, решагӣ ва полисинтетикиро ошкор намуд. Ё ки ҳангоми омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка забони англисӣ одатан асоси муқоиса ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар вақти ба таври муқоиса омӯхтани бисёр забонҳои халқҳои Ватанамон забони русӣ низ ҳамин гуна вазифаро адо менамояд.

Тарзи муқоисаи аломатнокӣ аз он иборат аст, ки ягон ҳодиса ва ё аломати ин ё он забон асоси муқоиса мегардад. Микдор ва сифати аломатҳо дар забонҳо гуногун мешавад. Ҳатто аломатҳои умумӣ ҳам аз ҷиҳати моҳият ва табиати худ дар забонҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, овозҳои нутқ дар забонҳои аломатҳои артикуляционӣ ва акустикӣ умумӣ дошта бошанд ҳам, хусусиятҳои ҷудогона доранд. Ҳангоми тадқиқи дутарафаи воҳидҳои забон ду намуди муқоиса: шаклӣ-семантикӣ ва функционалӣ-семантикӣ мушоҳида мешавад.

Дар муқоисаи шаклӣ-семантикӣ асоси муқоиса фактҳо ва ҳодисаҳои материалии воҳидҳои забон (масалан, морфема ва намудҳои он, шаклсозӣ) ба шумор меравад.

Ҳангоми ба тариқи муқоисаи функционалӣ-семантикӣ тадқиқ намудан асоси муқоиса фактҳо ва ҳодисаҳои ҷиҳатҳои идеалии воҳидҳои забон буда, тадқиқот ба он нигаронида шудааст, ки маъно бо қадом воситаҳо дар забонҳо ифода мешавад. Ин роҳҳо вобаста ба мақсади тадқиқот интихоб карда мешаванд.

Дар омӯзиши шаклӣ-типологӣ бештар ба ҷиҳати шаклӣ диққат медиҳанд ва аз рӯи мувофиқати шаклӣ забонҳоро ба решагӣ, агглютинативӣ ва флективӣ ҷудо мекунанд.

МУНДАРИЧА

Сарсухан	3
Предмет ва масъалаҳои асосии забоншиносии умумӣ.	5
Таърихи забоншиносӣ	6
Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ	16
Пайдоиши забоншиносии умумӣ	21
Ақидаҳои Вилгельм Гумбольт дар бораи забон	21
Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва ҷараёни натуралистӣ	24
Концепсияи лингвистии Август Шлейхер	25
Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX	28
Ҷараёни мантиқӣ ва психологӣ дар забоншиносӣ	29
Ҷавонграмматикҳо	35
Ақидаҳои Карл Маркс ва Фридрих Энгелс доир ба проблемаҳои забон	40
Забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX	42
Ҷараёни социологӣ	43
Мақтаби забоншиносии Қазон	45
Мақтаби лингвистии Москва	48
Концепсияи лингвистии Фердинандт се Соссюр	52
Забоншиносӣ дар асри XX. Структурализм	56
Кружоки лингвистии Прага ва ё лингвистикаи функционалӣ	60
Структурализми Копенгаген ё ки глоссематика	64
Структурализми Америка ва ё лингвистикаи дескриптивӣ (таърихӣ) америкӣ	66
Забоншиносӣ ва инкишофи он дар давраи советӣ	69
Таърихи забоншиносии советӣ	72
Забоншиносии тоҷик	81
Структурализми советӣ ва лингвистикаи амалӣ	85
Назарияи забон	90
Муносибати забоншиносӣ бо илмҳои дигар	92
Забон ва нутқ	93
Хусусияти аломатнокӣи забон	95
Лингвосомиотика ва масъалаҳои асосии он	97
Забон чун система	98
Муносибатҳои синтагматикӣ ва парадигматикӣ	102
Забон ва тафаккур	105
Забон ва ҷамъият	109
Забон чун нормаи иҷтимоӣ-таърихӣ	112
Умумияти иҷтимоӣ ва шқлҳои ҷамъиятии забонҳо	119
Инкишофи забонҳо дар ҷамъияти социалистӣ	123
Социолингвистика	127
Забон ва таърих	129
Таърихи забонҳо ҳамчун таърихи халқ	131
Забон ва маданият	135
Қонунҳои дохили ва берунии тараққиёти забон	137
Методҳои забоншиносӣ	140
Рохҳои даркунӣ ва методҳои лингвистӣ	—
Методҳои лингвистӣ	143
Методи таърихӣ	146
Шарҳи маънидодӣ берунӣ	148
Рохҳои маънидодӣ дохилӣ	152
Методи муқоисавӣ (муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, муқоисавӣ)	156

